

ҲАМЗА КАМОЛ

**МАЗОРҶОИ
ШИМОЛИ
ТОҶИКИСТОН**

Душанбе -2004

АКАДЕМИЯИ ФАНҶОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ ба номи АҲМАДИ ДОНИШ

БУНӢДИ ФАРҶАНГИ ТОҶИКИСТОН

ҶАМЗА КАМОЛ

МАЗОРҶОИ
ШИМОЛИ ТОҶИКИСТОН

Муҳаррир:

доктори улуми таърих Ҷайдаршо Пирумшоев

Душанбе-2004

*Эҳдо ба хотираи дурахшони
қиблагоҳам Мирзошариф*

Ҳамза Камол (Ҳамзахон Камолов).

**Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон. Душанбе, «Деваштиҷ»,
2004, 214 с.**

Шурои илмии Пажӯхишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва
мардумшиносии АФ Тоҷикистон ба чоп тавсия кардааст.

Муқарризон:

Доктори улуми таърих Аскаралӣ Раҷабов,

Номзоди улуми таърих Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ

Омухтани падидаи мазор, муъайян сохтани вазоифи иҷтимоӣ ва фарҳангии он дар ҷомеа, бо дарназардошти нақши суннатӣ ва таърихӣ он дар гузашта ва имрӯз, бидуни тардид дар амри дақиқгар ва комильтар мушаххас кардани сарчашма ва хусусиёти ташаккули ин раванд мусоидат хоҳад кард. Дар ин рисола тадқиқи таҳлили ин мавзӯ аз чанд ҷиҳат дорои аҳамият аст: аввалан, ба пажӯҳанда даст додааст, то хусусиёти хосси мазорҳо ва амокини муқаддасро мушаххас созад ва сабабу омилҳои ба макони муқаддас табдил шудани онҳоро муъайян намояд; сониян, собиқаи таърихи расму ойинҳо ва маносикеро, ки дар мазорҳо ва дигар амокини муқаддас ба иҷро мерасад, тадқиқ намуда, дар амри мутаомийиз сохтани суннатҳои ҳудӣ ва бегона, ки бо ҳам омезиш ёфтаанд, ҳулоса барорад; дигар ин, ки аз завоёи ин пажӯхишҳо зиндагиномаи бузургони олами маърифату донишро, ки оромгоҳашон дар тули чандин садсолаҳо макони парастии мардум қарор гирифтааст ва шахсияти онон то ҳанӯз зери пардаи розҳову пиндорҳо нухфтааст, бар мабноси далоили муваҷҷаб барои таърих ва ояндагон мушаххас созад.

ББК 86.38 + 63.4 (2 тоҷик)

К - 24

ПЕШГУФТОР

Таърих бо роҳҳо, васоил ва шеваҳои мухталиф шавоҳидеро пиромуни тамаддуну фарҳанг, суануи анъаноти гузаштаи дури ин ва ё он миллат гирди ҳам меоварад ва ин гузаштаро бо ҳама ғановаташ аз нав меофарад ва чун тасвири гуё зиндагии инсонҳоро дар адвори мухталиф мучаддадан эҳё мегардонад. Мухтавои аслии таърихи ҳар кишвар низ вобаста ба пояҳо ва паймонаҳои мушорикати он дар фарҳанги ҷаҳонист. Дар ин маврид маншаъи наҷодӣ, қавмӣ ва ҳатто сарвати табиъӣ дорои дараҷаи дуввуми аҳамият аст.

Барои ба тарзи ақмал мураттаб намудани тасвири зиндагии ин ва ё он мардум мусалламан сарчашмаҳои катбӣ кифоят намекунад. Барои муарриҳин дар амри маърифати комили таърихи ин ва ё он давр омӯхтани маншаъи боварҳои мардум ва эътиқод ба маконҳои парастииш – мазорҳо, ки дар садаҳои мутамодӣ дар имтидод будааст ва имруз низ бо мунъакис намудани падидаи вижаи ҷаҳонбинӣ ва рӯҳонӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ ва зиндагии ашхоси ҷудоғона идома пайдо кардааст, аз мақоми муҳимме бархурдор аст.

Мафҳуми “мазор” ҳамчуноне ки аз луготи муътабар пайдост ин маконест, ки зиёрат мешавад ва мабҳаси парастииш қарор гирифтааст. Вожаи “мазор” пеш аз ҳама чун амал, яъне “зиёрат кардан”, “ҷойеро зиёрат кардан” тафсир шуда ва баъдан чун макон, яъне “зиёратгоҳ”, “зиёратҷой”, “марқад”, “оромгоҳ”, “қабристон”, “қадамҷой” маънидод гаштааст. Ба таври маъмул ин мадфани ашхоси муқаддаси исломӣ¹, ҳамчунин ҳар қадоме аз осори парастииш ва динӣ, ки ба тариқи суннат мубайини макони муқаддас гардидааст, маҳсуб мешавад. Бояд зикр кард, ки дар ибтидо мадфани ашхоси муқаддаси исломӣ ва дигар маконҳои парастииши динӣ ба исми “машҳад” – шаҳодатгоҳ ва қабристони шаҳидон² ёд мешуд. Сипас, баъди садаи XI, ба вижа

¹ Ислам. Энциклопедический словарь. -М., 1991, с.151; Деххудо. Луғатнома, ҷ.44.-Техрон, 1334, с.254.

² Деххудо. Луғатнома.-Ҷ.45, Техрон, 1334, с.528.

дар мамолики ғайри араб, дар маърифати ин вожа тачдиди назар шуд ва мафҳуми “макони мадфани шаҳид” – мадфани шахсе, ки дар роҳи дин қурбон шудаастро касб кард. Дар қуруни вусто мафҳуми мазор маънии густурдатаре ба худ гирифт. Зери мафҳуми ин вожа на танҳо маконҳое, ки оромгоҳи шаҳидон маҳсуб мегашт, мадди назар буд, балки мадфани силсилаи маротиби табақоти муқаддаси исломӣ: сайидон, хочагон, эшонҳо ва тӯраҳо, ки бо марғи табиъӣ вафот карда буданд, низ дар назар буд. Ба иртиботи эҳёи сунану анъаноти тоисломӣ дар чомеъаи исломӣ кӯҳҳо, горҳо, сахраҳо, шаҳобсангҳо, чашмасорон низ чун мазор аз ҷониби мардум парастии мегаштанд.

Падидаи чолиберо дар алоҳидагӣ бояд зикр кард. Дар раванди истиқрор ва афзоиши нуфузи мазорҳо дар чомеъа ва мардум пиромуншон масҷидҳо, хонақоҳ ва мадрасаҳо эъмор гардид, борҳо иттифоқ афтадааст, ки мазорҳо ба марокизи муҳимми шахрҳои бузурге мубаддал гаштаанд. Масалан, Мазори Шариф дар Афғонистон, Машҳад дар Эрон, Начаф дар Ироқ дар ин шуморанд. Дар шимоли Тоҷикистон дар ноҳияи Панҷакент дар маконе, ки мазори Муҳаммади Башоро мавҷуд аст, деҳа бо номи Мазори Шариф ва дар ноҳияи Айнӣ дар маконе, ки мазори Ҳазрати Муллоҷ, деҳ бо номи Пойи Мазор ва инчунин дар ёздаҳ километрии шимоли шаҳри Қулоб мазорест бо номи Хоча Исҳоқ, ки рустои он ҷо бо номи Хоча Исҳоқ ёд мешавад.

Омухтани падидаи мазор, муъайян сохтани вазоифи иҷтимоӣ ва фарҳангии он дар иҷтимоъ, бо дарназардошти нақши суннатӣ ва таърихии он дар гузашта ва имрӯз, бидуни тардид дар амри дақиқгар ва комилтар мушаххас кардани сарчашма ва хусусиёти ташаккули ин раванд мусоъидат карда, худвижагиҳоеро, ки дар иртибот бо падидае, ки мусталзими парастии мазорот гардидаанд ва дар ашқоли мушаххас дар ҷанбаҳои зиндагии мардум буруз кардаанд, ошкор месозад.

Гирдоварӣ ва таҳқиқи қиссаҳо ва ривоят пиромуни мазорҳо дар муъайян намудани таърихи пайдоиши мазор ва шаҳси мадфуни он замина мегузорад. Ин амр имкон медиҳад авзои динӣ-мазҳабӣ дар ин ва ё он манотиқ дар садаҳои мугамодӣ ба баррасӣ кашида шавад ва тағйироту таҳаввулотеро, ки ин раванд ба он мувоҷеҳ гаштааст, ифшо сохта, сабабҳои онро муъайян

намояд.

Мутолиба ва баррасии илмии ин ҷиҳат дар рӯзгорони мо факултета мубрам гаштааст. Раҳой ёфтани аз пойбандии саҳти ҷаҳорҷуби идеологӣ, ки дар замони ҳукумати Шуравӣ мустақар буд, имруз эҳсоси зарурати дарк намудан ва воқеъинона баррасӣ кардани масоили марбут ба мазоротро беш кардааст. Бо таҳқиқи воқеоти гузашта метавонем мунсифона равандро имруз дар ҷараёнбуда ва дурнамои рушди ҷомеаеро, ки инсон тазмини ҳифозати иҷтимоӣ гирифта, эҳсоси озод будан дар ҳама абӯдро мекунад, дарк намоем.

Воқеияти имруз ба таври қонеқунанда ин ҳақиқати ҳамақасфаҳмо собит кардааст, ки мазорот ва сунану анъаноти марбут ба онҳо дар иҷтимоӣ ва зиндагии мардум аз мақоми муҳимме бархурдоранд. Инчунин дар ниҳояти густурдагӣ мутадовил будани ин падида ва истиқрори суннати парастии мазоротро бояд мадди назар дошт ва зарур аст, ки бидуни ақидаи қаблан ҳосилшуда сарчашмаҳои ташаккули ин падида баррасӣ гардида, қонунмандӣ ва нуфузи он на танҳо ба маънавиёт, инчунин ба ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеа ошкор гардад. Мутолиба ва баррасии илмии масоили марбут ба мазорот, таърихи онҳо, вазифаи иҷтимоӣ ва нуфузи мазорҳо бар иҷтимоӣ ва инсон билотардид барои тақмили тасовири комили илмии равандро таърихӣ мусоидат менамояд. Ин ҷиҳат дар қаринаи умумии омӯзиши таърихи мардумон ҷойгоҳи мустақили худро дошта ва имруз илми таърих ҳама гуна мадорикро дорад, то мазоротро чун падидаи маҷмӯӣ, ки дар он тамоми ҷанбаҳои зиндагии иҷтимоӣ ва инсон, ки ба масоили ҷалило мувоҷеҳӣ ҳамаҷаҳанд, расидагӣ намояд. Дар заминаи муҳим аст, ки пойбандӣ ҳеҷ қадом аз ҷаҳорҷуби идеологӣ ва ақоиди методологӣ нагашта, бар маҷмӯи густурда ва амиқи маъохиз масоили марбут ба мазоротро беғаразона омӯхта, арзёбии илмӣ бояд кард. Дар ин иртибот бисёр матолибе ҳамаҷуну буруз кардаанд, ки тақозои махсуси танвири илмиро доранд ва зарурати омӯзиши ҳоло ва сабабҳои, ки мусталзими мавҷудияти парастии мазорот дар имтидоди таърих гаштаанд ва инчунин дарки вижаҳои пояҳои иҷтимоӣ мавҷудияти мазорот дар иҷтимоӣ пеш омадааст.

Мунсифона тадқиқу таҳлил қардани ин мавзӯ аз чанд ҷиҳат ҳоизи аҳамият аст: аввалан, ба пажӯҳанда даст медиҳад, то хусусиети хосси мазорҳо ва амокини муқаддасро мушаххас намуда, сабабу омилҳои ба макони муқаддас табдил шудани онҳоро муъайян намояд; сониян, собиқани таърихи расму ойинҳо ва маносикеро, ки дар мазорҳо ва дигар амокини муқаддас ба иҷро мерасад, тадқиқ намуда, дар амри мутамайиз сохтани суннатҳои бумӣ ва бегона, ки бо ҳам омезиш ёфтаанд, хулоса барорад; дигар ин, ки аз завоёи ин пажӯҳишҳо зиндагиномаи бузургони олами маърифату донишро, ки оромгоҳашон дар тули чандин садсолаҳо макони парастии мардум қарор гирифтааст ва шахсияти онон то ҳанӯз зери пардаи розҳову пиндорҳо нуҳуфтааст, бар мабноси далоили муваҷҷаб барои таърих ва ояндагон мушаххас созад.

Фарҳанг ва муътақидоти ҳар қавм дар замони хоссе мучиби шукуфоии ҳаёти иҷтимоӣ ва ғардидааст ва чун ҷомеа монанди ҳуди инсон дар ҳаракату тақомул аст, фарҳангу муътақидоте метавонад ин асарии ҳаётбахши худро ҳифз кунад, ки дар ин таҳаввул бо зиндагӣ ҳамгом гардад. Вале ҳар фарҳангу муътақидоте замоне, ки мутаҳаҷҷир шуд ва бо гузашти замон зери бори сангине аз шаъоир ва одобу русуми собит қарор гирифт, батадриҷ кӯҳна ва миёнтиҳӣ мешаванд, аз ҳаракат боз мемонанд, дар муқобили ҷараёни таърих ва ҳаракати ҷомеа садде ба вучуд хоҳанд овард, ки ё ҷомеаро дар селоби мучтамеъ нушти ин садд ғарқ хоҳанд сохт ва ё худ дар муқобили ин фишор тоби муқовимат наёварда, фуру хоҳанд рехт ва ба ивази онҳо одобу русуми тозанафас, ки мутобиқи сатҳи рушди иҷтимоӣ мебошанд, мерасанд.

Омузиши бунёдии таърихи мазороти Тоҷикистон чун масоили илмӣ мустақил ва маҷмуъӣ анҷоми қорҳои пажӯҳишии махсусеро мадди назар дорад, то ба тариқи марҳилавӣ ҷанбаҳои мухталифи онро ба баррасӣ кашада, ҳаллу фасл намояд. Дар ин қор қушише дар таҳқиқи таърихи мазороти Шимоли Тоҷикистон ба ҳарч дода шудааст.

Пиромуни иддае аз мазороти Шимоли Тоҷикистон иттилоёти муқаддамотӣ дар маҷмуъаҳои илмӣ мухталиф, маҷаллаҳо, маълумотномаҳо ва дигар сарчашмаҳо мавҷуд аст ва ин тавсифот

чудогона буда, бидуни дарки маҷмуъии таърихи анҷом ёфтааст. Вале то кунун мазорот чун падидаи махсуси иҷтимоӣ-фарҳангӣ мавзӯи мустақили пажӯҳишӣ қарор нагирифтаанд ва ин буд, ки ин мавзӯ ғокиди натиҷагирии кулли илмӣ гаштааст. Ин кӯтоҳии тасодуфӣ аз ҷониби муаррихин набуда, балки мавонези он дар гузашта мамониъати нонавиштае дар баробари шӯҳрат касб қардани мазорот маҳсуб мешуд, ки натиҷаи он муқайядии идеологӣ ва методологии ҳуди муҳаққиқин буд. Баъди касби истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми садҳо дар иртиботи омузиши таърихи мазорот ва расму ойинҳои марбут ба онҳо аз миён барчида шуд. Мусаллам аст, ки замони пажӯҳиши амиқ ва мунсифонаи ин мавзӯ фаро расидааст, зеро дар зиндагии ҳамамузаи мо ҳар чӣ ғайбӣ сареътар сунану анъаноти мазорҳо бо ҳама анвои мухталифашон ворид мегарданд. Табиъист, ки ин раванд, билошакк, маънавиёти мардумони сокини ҷумҳуриро ғайбӣ гардонида, зиндагии ононро мамлу аз идеяҳо ва идеалҳои нав мекунад.

Сарнавишти мазорот муддати мадидест, ки мавриди таҳқиқи донишмандон қарор гирифтааст. Ҳайъатҳои эъзоме, ки дар садаҳои гузашта барои аъмоли кашшофӣ аз давлатҳои шарқу ғарб ба манотиқи мухталифи Тоҷикистони имрузӣ мерасиданд, зимни таҳқиқи масоили муҳимми суфоришгирифта, ба сарнавишти мазорот низ таваҷҷуҳи хосе мабзӯ доштаанд. Масалан, ба мазори Хоча Исҳоқ, ки дар ғори кӯҳҳои Махшевади ноҳияи Айнӣ мавҷуд аст, дар садаи XIX чанд ҳайъате ба ин манотиқи саъбулбури кӯхистонӣ омадаанд. Соли 1870 табиъатшиноси машҳури рус А. П. Федченко пиромунӣ ин ғор ва пайкараи ҳифзшудаи инсонӣ дар он аз навиштаҳои мусташири рус А. А. Кун, ки аз ин мантақа дидан намуда буд, иттило ҳосил қарда, ба ин ҷо омадааст. Баъдан ҳайъати дигаре зери назари барон Аминов низ аз ин ғор дидан қардааст. Тобистони соли 1894 профессор-антрополог И. П. Яворский ва капитан Л. С. Борщевский ва як сол баъд граф А. А. Бобринский ва Н. В. Богоявленский ва ҳамроҳи онон дубора капитан Л. С. Борщевский ба ин мазор омадаанд. Аз ин ғор онон шаш ҷамъаи инсонро бо худ бурдаанд ва он ҷамъаҳо барои таҳқиқ ба музеи антропологии Петербург ба Н. Ю. Зограф таслим медиҳанд. Со-

ли 1911 Н.К.Беткер аз ғори рустои Махшевад дидан намуда, дар нашрияти “Известия Туркестанского отдела Императорского русского географического общества” мақолаи муфассале менависад.³

Таърихи пайдоиши ин ва ё он амокини муқаддасро, мутаассифона, дар замони Шуравӣ на бар мабной далоил ва таҳлили илми баррасӣ намудаанд, балки ағлаб аз зери айнаки замон ба ин қисмати таърих назар карда шуд ва бештари асарҳое, ки дар ин мавзӯ иншо мегардид, дастурҳои таблиғӣ алайҳи дин ва рӯҳонион махсуб мегаштанд. Бо вучуди ин пояи омузиши илмии мазорҳо дар ин давра гузошта шуд ва дар хусуси парастии чойҳои муқаддас ва пайдоишу моҳияти мазорҳо аз чониби баъзе олимон дар даврони Шуравӣ дар хилоли асарҳои пажӯҳишиашон гоҳе андешаҳои солим низ ба назар мерасанд.

Баъзе аз донишмандон исбот намудаанд, ки пайдоиши як қатор мазорҳо ба даврҳои тоисломӣ таъаллуқ дошта ва мардум ин суннатҳои аҷдодии ҳешро дар замони ислом низ ҳифз кардаанд. Ба тариқи иҷмол пирумун мазорҳои Осӣи Марказӣ дар асарҳои худ Н.В. Ханьков “Описание Бухарского ханства” ва “Записки по этнографии Персии”; Бартольд В.В. “История культурной жизни Туркестана” Ленинград, 1927; М.С.Андреев “Чильтаны в среднеазиатских верованиях”, сб. “Бартольд В.В.”, Ташкент, 1927; В.Л. Вяткин “Шейхи Джуйбари”, сб. “Бартольд В.В.”; И. Гольдциер “Культ святых в исламе” Москва, 1938; О.А. Сухарева “К вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии”.// Труды Института истории и археологии. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана, том II, Ташкент, 1950; О.А. Сухарева “Ислам в Узбекистане”, Ташкент, 1960; О.А. Сухарева “Бухара XIX - начало XX в.”, Москва, 1966; П.П. Иванов “Хозяйство джуйбарских шейхов к истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв.”, Москва-Ленинград, 1954; М.М.Дьяконов “У истоков древней культуры Таджикистана”, Сталинабад, 1956; А. Ранович “Как создавались жития святых”, Москва, 1961; С.П.Толстов “Древний Хорезм” Москва, 1948; С.П.Толстов “Религия народов Средней Азии”;

³ Хашимов М. Религиозные и духовные памятники Центральной Азии. -Ташкент: Изд-во Сага, 2001, с.180.

Ю.В. Кнорозов “Мазар Шамун-наби” дар маҷаллаи “Советская этнография”, Москва, 1949, №2; А.Мухторов “Сирри мазорҳо”, Душанбе, 1964; А.Сафаров “Ҳақиқат дар бораи ҷойҳои муқаддас”, Душанбе, 1964; С.Абдулазизов “Ҳақиқат дар бораи мазорҳо”, Душанбе, 1970; О.Муродов “Пайдоиши мазорҳо ва осори онҳо дар замони мо”, Душанбе, 1977; Г.А.Пугаченкова “Памятники искусства Советского Союза”, Москва, 1983; А.Кушматов “Пайдоиш ва моҳияти мазорҳо”, Душанбе, 1985 ва А.К. Мирбобоев “Историческое наследие Худжанда”, Душанбе, 1995 иброи назар кардаанд.

Мазорҳо, ба хусус оромгоҳҳои боҳишмат ва мучаллали воқеъ дар Осӣи Марказиро муарриҳин дар даврони Шӯравӣ аз нигоҳи осори ҳунари ва сабку таърихи меъмории ба тариқи густурда омӯхтаанд ва дар замина асарҳои муҳими илмӣ ба ҷоп расидааст. Масалан, С.Г.Хмельницкий роҷеъ ба ҳунари меъмории мазороти Истаравшан (“Исследование архитектурных памятников в Ура-тюбе”.-Душанбе, 1961), В.Л.Воронина (“Народная архитектура Северного Таджикистана”, -Москва, 1959) дар бораи ҳунари меъмории масочид ва мазороти Хучанд, Р.С.Муқимов ва С.Мамадҷонова пиромуни сабку услуби меъмории мазороти Тоҷикистон (“Зодчество Таджикистана”.-Душанбе, 1990; “Архитектурное наследие Худжанда”.-Душанбе, 1993; “Кирополь-Истаравшан-Ура-тюбе”.-Душанбе, 1993; “Мазары Таджикистана”.-Душанбе, 1995) пажӯҳишҳои бунёди анҷом додаанд.

Дар омӯзиши амлоки вақф, ашқоли мухталифи он, ки яке аз сарчашмаҳои муҳими мавҷудияти мазорот дар Осӣи Марказӣ буд, донишмандон А.Мухторов, О.Чехович, П.П.Иванов, Н.Маҳмудов, Р.Г.Муқминова, М.А.Абдурахимов, А.Кушматов ва диғарон нақши муҳимме ифо намудаанд.

Аз асарҳои донишманди тоҷик академик А. Мухторов “Материалы по истории Ура-тюбе” (Москва, 1963), “Очерк истории Ура-тюбинского владения в XIX” (Душанбе, 1964), “Гузары Ура-тюбе” (Душанбе, 1995) ва “История Ура-тюбе” (Душанбе, 1999) метавон пиромуни амлоки вақф иттилооти арзишманде ба даст овард.

Дар асари пажӯҳиши хеш “Земледелие и аграрные отно-

шениши в Средней Азии в XIV–XV вв.” (Душанбе, 1966) муҳаққиқи тоҷик Н.Махмудов амлоки вақфи замони теуриро баррасӣ намуда, дар зимн иттилоъи муҳимме роҷеъ ба амлоки вақфи он замон медахад.

Муҳаққиқи дигари тоҷик А.Қушматов дар китоби худ “Вақф” (Душанбе, 1990) пиромуни вақфи мазорҳо, масҷидҳо, мактабу мадрасаҳо ва қорихонаҳои Шимоли Тоҷикистон маълумот додааст.

Донишманди узбакистонӣ Р.Г. Мукминова низ дар заминаи вақфномаҳо пажӯҳише анҷом дода, зери унвони “К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам “Вақф-наме”” соли 1966 асаре таълиф карда, дар он хусусиёти заминҳои вақфшуда ва ба кадом усул гирифтани молиёт аз ин амлокро баррасӣ намудааст.

Дар заминаи муҳаққиқи дигари узбакистонӣ М.А. Абдурахимов зери унвони “Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI первой половине XIX века” пажӯҳише анҷом додааст, ки соли 1966 дар Тошканд ба таъб расид. Дар ин рисола муносиботи кишоварзӣ дар дерзамон дар хонигарии Бухоро баррасӣ гардида, яке аз фаслҳои китоб “Вақф” номгузорӣ шудааст.

Муҳаққиқи маъруфи рус ва шӯравӣ О.Д. Чехович таҳқиқоти муҳимме дар заминаи омӯзиши амлоки вақф анҷом дода, дар асарҳояш (“Бухарские документы XV–XVI вв.”, “Самаркандские документы Ходжа Ахрора”) вақфномаҳоро аз қисматҳои зерин доништааст: муқаддима, зикри амволи вақфшуда, шартҳои таъйини маъмурони амлоки вақф ва тарзи тақсими ойдот аз амлоки вақф.⁴

Мардумшиносоне чун В.Н.Басилов ва В.И.Бушков низ дар ҳилоли пажӯҳишҳои мардумшиносии хеш роҷеъ ба масоили мазорҳо ибрази назар кардаанд.

Авосити садаи бистум дар оромгоҳҳои машҳуре дар Осиёи Марказӣ, Афғонистон ва Эрон чун марқади Теуриланг дар Самарқанд (1940–41), оромгоҳи Маҳмуди Ғазнаӣ дар Ғазна (аз ҷониби бостоншиноси итолиёӣ соли 1941), оромгоҳи Абуалӣ ибни Сино дар Ҳамадон (солҳои 50-уми асри ХХ), оромгоҳи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (зери назари устод С.Айнӣ ва М.М.Герасимов) ва оромгоҳи Аҳмади Ясаӣ дар шаҳри

⁴ Чехович О.Д. Бухарские документы XV–XVI вв. -Ташкент, 1965, с.331

Тоҷикистон баъди муайян намудани таърихи воқеан илмӣ пайдоиш ва фаъолияти онҳо ҳафриётҳои бостоншиносӣ анҷом дода шуда, баъдан ин оромгоҳҳо тармим ва таҷдид гардидаанд. Ба шаходати ин ҳафриётҳо буд, ки симои қофиласолори шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ буабдуллоҳи Рудакӣ ва табиби машҳур Абуалӣ ибни Сино офарида шуд.

Дар солҳои 70-80-уми садаи ХХ дар Тоҷикистон пиромуни баъзе мазорҳо баҳсҳои домнадоре буруз кард. Масалан, дар бораи мазори Лангари Моҳиёни воқеъ дар рустои Чоркуҳ будаи ноҳияи Исфара ҳафриётҳои зиёд намуданд. Баҳсҳо асосан гирди он меҳваре мечархид, ки оё он маконҳо дар моҳияти амр аз амокини муқаддас маҳсуб мешаванд ва чаро? Тобистони соли 1987 бо пешниҳоди ҳукумати шаҳри Исфара гурӯҳи олимони зери сарвари академик Н.Н.Неъматов ба ҳафриёт ва таҳқиқи мазори Лангари Моҳиён пардохтанд. Нагӯиҷи ин ҳафриёт дар осори илмӣ ин гурӯҳ мунъакис ёфтааст.

Баъди касби истиқлоли Тоҷикистон ба омӯзиш ва умрону ободии мазорҳо бо шеваи огоҳона ва масъулоне бархурд мешавад. Ин ёдгориҳои таърихӣ-меъморӣ сарвати миллии эълм шуда, зеро ҳифозати давлат қарор гирифта, баъди таҳқиқи таҷдиди онҳо маблағҳои лозима ихтисос дода мешавад. Дар муддати бештар аз даҳ сол пиромуни мазорҳо ва амокини муқаддас ва шахсиятҳои мадфунӣ он мақолоти ҷудогона ва кигобҳое аз ҷониби муарриҳин ба нашр расидааст, ки дар танвири гушаҳои торики ин бахши таърих ҳоизи аҳамият аст.

Ба эҳтимоми рокими ин сутур бори нахуст маҷмуи мақолоте пиромуни мазорҳо ва амокини муқаддаси Тоҷикистон бо номи “Ҷаҳордаҳ мазор” (Душанбе, 2001) мураттаб гардида, ба нашр расидааст. Дар ин маҷмуа роҷеъ ба ҷаҳордаҳ мазори машҳури Тоҷикистон мақолоте аз дидгоҳи нав аз ҷониби донишмандон Аҳрор Мухторов, Юсуфшоҳ Яъқубов, Абдуллоҷон Мирбобоев, Ғолибшо Ғоибов, Ҷамза Камол ва Доро Наҷот нигошта шудааст, ки мураттиби он дар пешгуфтори машруҳе, ки ба ин китоб навиштааст, аз ҷумла мегӯяд: “Мусаллам аст, ки дар довари матолиби ироъашуда дар ин маҷмуа пиромуни мазорҳо набояд муҳри комили тайид зад, зеро дар бораи мутағаллиқ будани ин ва ё он мазор бо сарнавишти машқук ба бузурге назарҳои гуногун

вучуд дорад".³ Ин маҷмуъи мақолог, ҳамчуноне ки дар ҷавҳари сарас гардиш, аз нахустин китобест, ки пирумунӣ чаҳордаҳ мазори Тоҷикистон маълумоти муҳимме медиҳад ва дастандаркорони он ба ин назаранд, ки бо дастгирии иродатмандон ва ихлосмандони амокини муқаддас роҷеъ ба соир мазороти воқеъ дар Тоҷикистон пажӯҳишҳои дигаре анҷом диҳанд ва дайну вачибан хеш медонанд, ки дар танвири уфукҳои норушани ин бахши фарҳанг ва тамаддуни кишварамон саҳми бештаре дошта бошанд. Зеро ин сарзамини тақдиршудаи тоҷикон қадам бар қадамаш оромгоҳ ва қадамҳои бузургон аст.

Бад-ин тартиб, таҳлили адабиёти мавҷуда нишон медиҳад, ки то рӯзгори мо роҷеъ ба таърихи мазороти Шимоли Тоҷикистон аз ҷониби муаррихӣ, бостоншиносон, меъморон, мардумшиносон, инсоншиносон (антропологҳо) пажӯҳишҳои ҷудогона сомон ёфта ва ё чанде аз мабоҳиси ҷанбаи динӣ дошта мавриди омӯзиш қарор гирифта, вале ба тариқи маҷмуъӣ омӯхтани таърихи пайдоиши мазороти Шимоли Тоҷикистон вучуд надошта, ба хусус табақабандии мазорот ва таҳлили ойину суннатҳои зиёрати мардум аз ин амокини муқаддас анҷом наёфтааст.

Ин нуқта қобили тавачҷуҳ аст, ки теъдоди қасире аз сарчашмаҳои қуруни вусто имкони танвири таърихи пайдоиши мазорҳо, шахси мадфун дар он, инчунин сабабҳои мавриди алоқа қарор гирифтани баъзе мабоҳиси мазҳабӣ (куҳҳо, ғорҳо, саҳраҳо ва ғайра)-ро дар хеш ниҳон доранд. Ин ҷиҳат дар амри омӯзиши таърихи мазорот ва баррасии илмӣ ин масоил муҳим будааст.

Қомилан возеҳ аст, ки мавзӯи мазорот хеле мубрам буда, инсофан бояд иқрор шуд, ки домони пажӯҳиши мавзӯи мазорҳо ва оромгоҳҳо аз нигоҳи таърих хеле густурда аст. Ба баъни дигар, пирумунӣ ин мавзӯ мушаххас ва мунсифона пажӯҳиш анҷом наёфта ва агар аз ҷониби донишманде ибрази назаре шуда бошад, ин ҳам дар ҳилоли пажӯҳишҳои бахши дигари таърих ба сурати иҷмол будааст, ки наметавонад посухгуӣ суолҳои бошад, ки то ҳануз бечавоб мондаанд. Омӯзиши ҳамаҷониба ва махсуси мазорот, дар ин маврид мазороти Шимоли Тоҷикистон, барои ошкор сохтан ва фаҳмидани хусусиёт, худвижагиҳо ва дарки

³ Ҳамза Камол . Дебача // Чаҳордаҳ мазор.-Душанбе, 2001, с.13.

моҳияти шуъури мазҳабии мардум кумак намуда, дар зимн дар хувайдо сохтани сабабҳои қобилияти зисти анъаноти парастии мазорот дар имтидоди таърих миёни мардум ва инчунин дар кашфи вазоифи иҷтимоӣ-фарҳангии мазорот дар иҷтимоӣ нақши калидӣ ифода хоҳад кард.

Тибқи иттилооти мавҷуда муаррихин мазорҳоро ба ду қисмат радиқбандӣ намудаанд: а) мазорҳое, ки дар ҳақиқат ҳасадӣ бузурге дар он ҷо мадфун аст; б) мазор-қадамҷойҳо.⁶ Ҳини баррасии ин матлаб гуруҳи севвуме аз мазорҳо ошкор гардид, ки “мазори ғайбӣ осор”-аш ном ниҳодем.

Бар мабноси пажӯҳиши анҷомёфта ба исбот расид, ки аксари мазорҳои Шимоли Тоҷикистон ба исми суфӣ сӯфиёни силсилаи нақшбандӣ, қодирӣ ва қаландарӣ, ки бо мазоҳиби роҷубуда дар Осиёи Марказӣ—ҳанафӣ ва ҳанбалӣ мушқиле надоштанд, иртибот доранд.

Заминаи асосӣ барои ниғориши илмии масоили марбут ба мазорот қабл аз ҳама худ мазороти Шимоли Тоҷикистон, инчунин сарчашмаҳои катбӣ, ки иттилоӣ роҷеъ ба мазорҳои Хуросону Мовароуннаҳр доранд, ба шумор мераванд. Бо ин ҳама таваҷҷуҳи донишмандони соҳоти муҳталиф ба сарнавишти мазорҳои шомии Хуросону Мовароуннаҳр, дар амри касби маърифат пирумун сарнавишти мазорот камтар мадрак дар даст дорем. Дуруст аст, ки асарҳое чун “Табақоту-с-суфия”-и Шайх Абдурахмони Сулаймӣ, “Рисолату-л-қушайрия”-и Абдулқосими Қушайрӣ, “Кашфу-л-маҳҷуб”-и Ҳачвирӣ, “Тазкирату-л-авлиё”-и Фаридаддини Аттор, “Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қулси” аз Мавлоно Абдурахмони Қомӣ, “Сафинату-л-авлиё”-и Муҳаммади Дорошуқуҳ ва дигар сарчашмаҳо маълумоти арзишманде роҷеъ ба савонеҳи ҳоли машоих, уламо ва ғуқҳо додаанд. Аммо мушаххас дар бораи таърихи пайдоиши мазорҳо ва замони ба макони парастии мубаддал гаштани оромгоҳҳои бузургон аз маъҳозии таърихӣ иттилоӣ каме дастрас гардидааст.

Дар ҳудуди рубъи аввали қарни нухуми ҳиҷрӣ (нимаи аввали садаи XV) аз ҷониби Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ

⁶ Андреев М.С. По этнологии Афганистана. Долина Панджшир. Ташкент, 1927, с.56; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. (Верховья Аму-дарьи), вып.1, Сталинабад, 1953, с.86.

китобе бо номи “Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро” таълифе сурат пазируфтааст, ки барои зоирини амокини муқаддаси Бухоро чун роҳнамо хидмат карда, роҷеъ ба мазори 160 нафар аз уламо ва фуқаҳо ва машоихи суфия ва салотину куззоти Бухоро маълумоти муҳимме медиҳад. Муллозода китобашро муштамил ба ду қисм кардааст: Қисми аввал: Дар зикри ақобире, ки дар нафаси шаҳр (доҳили шаҳр) ва дар фанои (ғирдоғирди) шаҳр мадфунанд, то микдори ним фарсанг. Қисми дуввум: Дар зикри азизоне, ки дар ҳаволии навоҳии шаҳранд.⁷

Абусайид Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ал-Идрисӣ (вафот соли 405х./1015), ки аҳли Астаробод буд ва дар Самарқанд зиндагӣ кардааст, пиромуни таърихи ин ду шаҳр бо номи “Таърихи Самарқанд” таълифоте анҷом дода, ки ин китоб аз ҷониби фақеҳи маъруф Абиҳафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ал-Насафӣ (вафот соли 537х./1142-43) такмил ёфт ва бо номи “Китобу-л-Қанд фӣ таъриху-с-Самарқанд” ё “Қанд” ва ё “Қандия” ба забони арабӣ тасниф гардид ва иштихор ёфт. Талхисе аз ин китобро шоғирди ӯ Абулфазл Муҳаммад ибни Абдулҷалил ибни Абдулмалик ибни Ҳайдар ас-Самарқандӣ дар шакли китоб бо номи “Қандияи хурд” соли 1223 таълиф намудааст. Дастхатти мазкур зери шумораи №73 дар захираи дастхатҳои шарқии АУ Тоҷикистон маҳфуз аст. “То рӯзгорони мо, эҳтимол меравад, ки ҳамин китоб дар шакли талхис ва дар тарҷума ба форсӣ расидааст; чанд дастхатти ин китоб дар китобхонаи Донишгоҳи С-Петербург ва дар музейи Осиеи Академияи фанҳо ҳифз мешаванд”.⁸ Дар хилоли тафсирхое пиромуни ҷуғрофиеи Самарқанд ва атрофи он ва тафсирхое дар бораи зиндагии пеш аз ислом, воқеоти тасаллоти арабҳо Самарқандро, васоили обёрӣ ва роҷеъ ба баъзе сохтмонҳо, аз хама бештар пиромуни таърихи масҷидҳо, мазорҳо ва дигар амокини муқаддаси Самарқанд ва қисман Бухоро, дар бораи савонехи ҳоли бузургон ва мадфани онон ва суннати зиёрати амокини муқаддас маълумоти арзишманд ироъа кардааст.

Дар дастнависи Садри Зиё, ки зери шумораи 2193 дар

⁷ Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро. -Техрон, нашри дуввум, 1370, с.12-13.

⁸ Бартольд В.В. Сочинения. -Т.II, ч. I.- Москва, 1963, с.60-61.

Пажӯшишгоҳи ховаршиносии Абӯрайҳон Берунии Фарҳангистони улуми Узбекистон ҳифз мешавад, феҳрасти мадрасаву масҷидҳои Бухоро сабт ёфтааст. “Дар ин дастнавис ба ҷуз номгуӣ мадрасаву масҷидҳои Бухоро рисолаи Носируддин ибни Амир Музаффар бо номи “Ҳодиу-з-зойидин” омадааст (аз варақи 11 то 39), ки пас аз инқилоб навишта шуда, мазороти бузургони даруни шаҳр ва ноҳияҳои атрофи онро тасвир кардааст ва низ маълумоти дақиқ дорад. Китобати ин рисола чун ҳамаи дигар осори ин нусха ба дасти Садри Зиё анҷом ёфтааст. Аз ин рисола ошкор мегардад, ки хоки поки Бухорои Шариф вачаб ба вачаб қадамгоҳу оромгоҳи бузургон аст”.⁹

“Даҳмаи шоҳон”¹⁰ муштамил аз ду қисм аст, ки қисми аввалаш ба қалами Мирзо Муҳаммад Содики Муншии Ҷандарӣ, ки соли 1210/1786 таълиф шудааст, мутағаллиқ буда, қисми дуввуми он аз ҷониби Мирзо Азимуддин Сомии Дабир соли 1319 (1901–1902) тасниф гардидааст. Ин китоб роҷеъ ба мақбараҳо ва мазорҳои шаҳри Бухоро ва атрофи он тафсилоти боарзише додааст.

Шаҳсе бо номи Ҳокими Нурато, ки аз Бухоро ба Нурато таъйид шудааст, ба хотири маъофи хеш ва баргашт ба Бухоро китоберо дар моҳи муҳаррамаи санаи 1318 (моҳи майи 1900) бо номи “Исмҳои бузургони Бухорои Шариф”¹¹ таълиф намудааст, ки ба тариқи иҷмол роҷеъ ба 149 мақобир ва мазороти дохили Бухоро, инчунин дар бораи 22 мазори атрофи Бухоро маълумот медиҳад.

Китоби дигаре, ки дар бораи силсилаи табақоти муқаддаси исломӣ, аз ҷумла, сайидон ва хоҷагони машҳури Бухоро ва силсилаи онҳо, инчунин роҷеъ ба мавзевӣ ҷойгиршавии мақобири ин табақоти муқаддаси исломӣ маълумот медиҳад, асари Носируддини Бухорӣ “Тухфату-з-зойирин” мебошад, ки соли 1324 ҳ.қ. таълиф шуда, дар соли 1328 ҳ.қ. ба эҳтимоми Мулло Муҳаммадии Махдум ба таъб расидааст. Муаллиф дар муқаддимаи китоби хеш менигорад: “Бо вучуди адами лаёқат ва истиёнат аз чанд китоб чун “Нафаҳоту-л-

---

⁹ Шақурӣ М. Навиштаҳои Садри Зиё ва аҳамияти таърихии онҳо // Гули Мурод - Душанбе.-1997.-№2. -С 31-32.

¹⁰ Ин китоб зери шумораи 927/1 дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯшишгоҳи шарқшиносӣ ва мероси хаттии Фарҳангистони улуми Тоҷикистон маҳфуз аст.

¹¹ Китоби мазкур зери шумораи 1224/XXI дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯшишгоҳи шарқшиносӣ ва мероси хаттии Фарҳангистони улуми Тоҷикистон маҳфуз аст.

унс” ва “Рашаҳот” ва “Маноқиби ҳазрати Амир Кулол” ва “Самароту-л-машоих” ва “Тухфату-л-аҳбоб”-и Шохӣ ва “Маноқиби ҳазрати Ҳочӣ Ҳабибуллоҳи Ҳисории Нақшбандӣ” ва “Тухфату-л-ансоб” ва кутуби Муҳаммад Тохир, ки зикри хайр ва асару нишони сарехи мутаҳҳар ва мушахҳари муъаттари солиқони... ирфонро... ба тариқи эҳоз ва ихтисор барчида, ба иборати равони оммафаҳм ба чиҳати истифодаи ақрон ва аъён ва зойироне, ки аз камоли ихлос дар ин варта қадами росих мезананд, ба шерозаи чамъият кашида ва мавсум ба “Тухфату-з-зойирин” гардонидем”.¹²

Таълифи дигар пиромуни мазорҳои Самарқанд ва акнофи он китоби Абутоҳирхоҷаи Самарқандӣ “Самария” [дар баёни авсофи табиъӣ ва мазороти Самарқанд] мебошад, ки соли 1251 ҳ.қ.(1835) навишта шудааст. Боби нуҳуми ин китоб, ки “Дар таъйини аломатҳои мазороти касиру-л-баракоти балдаи Самарқанд ва навоҳии он ва баёни номҳои онҳо ва авсофи машҳури онҳо” номгузори шудааст, дар бораи 76¹³ мазор маълумот додааст. Минҷумла пиромуни ду мазори маъруф, ки ҳамакнун дар қаламрави Тоҷикистонанд: мазори Ҳоҷа Муҳаммади Башоро дар ноҳияи Панҷакент ва Ҳоҷа Исҳоқ дар ноҳияи Айнӣ тавзеҳоти муҳимме кардааст. Инчунин дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносӣ ва мероси хаттии Фарҳангистони улуми Тоҷикистон зери шумораи 709/1 китоби муъаллифи номаълуме бо номи “Зикри мазороти Самарқанд” маҳфуз аст, ки дар бораи амокини муқаддаси ин шаҳр тавзеҳоте медиҳад.

Китоби дигаре, ки ба тариқи иҷмол дар бораи мазорҳо ва амокини муқаддаси миригарӣҳои Фалғар, Масҷох, Киштут, Моғиён ва Яғноб иттилоъ медиҳад, таълифи Абдурраҳмони Мустаҷир “Рӯзномаи сафари Искандаркул” мебошад, ки соли 1870 навишта шудааст ва пиромуни 73 мазор, аз он ҷумла дар бораи мазороти мутаъаллиқ ба занони обида ва орифаи ин минтақа: Бибилайлӣ, Бибизоҳида, Бибича, Ҳоҷа Бибиавлиё, Биби-фаранҷипӯш ва Розиябону маълумот додааст.

Ҳамчуноне ки ба назар мерасад, пиромуни амокини муқад-

¹² Носируддини Бухорӣ. Тухфату-з-зойирин, с.3. Ба сазӣ ва эҳтимоми Мулло Муҳаммади Маҳдум дар қайди китобат даромада, дар матбаъаи Бухоро ба соли 1328 х.қ.ба таъб расида.

¹³ Абутоҳирхоҷаи Самарқандӣ. Самария, бо кушиши Эраҷи Афшор. -Техрон, 1343, с.54.

дасе, ки дар шахрҳои машхуре чун Бухорову Самарқанд мавҷуданд, талашхое дар амри муъаррифии онҳо аз ҷониби донишмандони баъдӣ сурат пазируфтааст, вале роҷеъ ба оромгоҳи бузургони қисмати қухистонӣ ва ё рустой ҷунин қори савобе анҷом наёфтааст ва, мутаассифона, шахсияти онон то ҳануз зери ғубори нисёну фаромӯшӣ қарор дорад.

Манобеъи таърихӣ пиромуни сунану анъаноти марбут ба зиёрати мазорот, ҳамҷунин роҷеъ ба амлоқи мавқуфай мазороти Шимоли Тоҷикистон, ки яке аз василаҳои асосии мавҷудияти онҳо махсуб мегашт, ҳомили иттилооти фаровоне мебошанд. Ҳини пажӯҳиш аз сарчашмаҳои чун “Китобу-л-Қанд фи таъриху-л-Самарқанд” (ал-Насғӣ. 1223х., дастнавис), “Равзату-с-сафо” (Мирхонд.-Лакҳнав, 1891), Куръон, Таврот (Стокгоlm, 1999), “Наҳҷу-л-балоға” (тарҷума аз забони арабӣ ба форсӣ дуктур Сайид Чаъфари Сайидӣ, бидуни соли табъ), “Осору-л-боқия” (А.Берунӣ.-Душанбе, 1990), “Таърихи Табарӣ” (Балъамӣ.-Техрон, 1380), “Сафарномаи туҳафи Бухоро” (Мирзо Сирочи Ҳаким.-Техрон, 1369), “Наводиру-л-вақоеъ” (Аҳмади Дониш.-Душанбе, 1988), “Боғи наққорон” (Абузақриё Нававӣ.-Душанбе, 2001) дар ин рисола мусмири истифода шудааст.

Бо ҳама хостанҳо имкон надорад муҳтавои тамоми сарчашмаҳои арзишмандро, ки қисмати аз онҳо, хушбахтона, ба дасти нашр расидаанд ва қисмати дигараш дар бойгонихои шахсӣ маҳфузанд, фаро гирифт. Пажӯҳанда дар ин нигориш он теъдод маводеро мунтахаб ва истифода намуд, ки барои ҳаллу фасли ниҳони аҳдоф ва вазоифи илмии масоили марбута боъис гардидаанд.

Руиҳамрафта сарчашмаҳои таърихӣ ва адабиёти илмии мавҷуда ба муъаллиф даст доданд, то пиромуни мазорҳои Шимоли Тоҷикистон иттилооти муҳиммеро гирди ҳам оварад ва дар шакли маҷмуъӣ онро ироъа дорад ва дар зимн мазорҳоро табақабандӣ намояд.

Бо истифода аз фурсати муносиб аз дӯстони гиромикадр-сафири муҳтарами Ҷумҳурии исломии Эрон дар Тоҷикистон ҷаноби оқои Носир Сармадӣ Порсо ва раиси интишороти «Шарқи озод» Манзурхон Додоҳонов, ки дар амри нашри ин китоб баъли кӯмак намудаанд, сипосгузори мекунам.

БОБИ I МАЗОРҲОИ ШИМОЛИ ТОҶИКИСТОН

Ҳамчуноне ки китобҳои нодири қаламӣ, биноҳои таърихи мадорису макотиб, амокини ҳокимнишини гузашта ва дигар осори ҳунари аз мафохири фарҳангӣ ва маънавии имрузи ҳар миллат маҳсуб гаштаанд, ки ҳунари офаридгории ҳар кадомаш мунҳасир ба фард аст ва ҳамакнун ҳузури онон дар таборузи тамаддуни он нақши мусмиреро ифо мекунад, мазорҳо низ дар масири таърихи тамаддун ва фарҳангӣ миллати мо ҷойгоҳи вижае доранд. Шимоли Тоҷикистони кунунӣ на танҳо чун яке аз марокизи муҳими тамаддуни Мовароуннаҳр бо удабову уламо ва ҳунармандони чирадасти хеш шӯҳраи офоқ гашта буд, балки чун билодест, ки саршиностарин намояндагони илму адабу шарифату тариқату ҳақиқату маърифат дар он барои ҳамеша маъво гирифтаанд ва тӯли садаҳои мутамодӣ оромгоҳи ин бузургон чун амокини муқаддас бо камоли ихлос ва иродат иддаи касире аз зоиронро ба сӯи хеш кашидааст. Зиёрати ин амокини муқаддас ҷузви лоинфаки сунану анъаноти мардум маҳсуб гашта, чун мавориси фарҳангиву ахлоқӣ аз насл ба насл бо камоли эътиқод мунтақил гаштааст.

Дар садаи бист сиёсати ломазҳабона ва беэҳтиромонаи дастгоҳи давлати Шӯравӣ нисбат ба мазорҳо ва дигар амокини муқаддас мунҷар ба харобӣ ва ё матрукии иддае аз онҳо гардид. Ҷои тазаккур аст, ки дастгоҳи таблиғотии давлати Шӯравӣ аз тамоми имконот истифода мекард, то мазорҳоеро, ки дар он бузургони ин ва ё он миллат мадфун буданд ва мардум аз роҳи ихлос руи ниёз ба он амокин меоварданд, чун макони тарғиботи динӣ бо шеваҳои мухталиф тавҳин менамуданд. Мутаъассифона, ҳукумати Шӯравӣ на танҳо дар ибтидо, балки дар тӯли тамоми мавҷудияташ бо ҳашинтарин шева амокини муқаддасро мавриди таҳҷум қарор дод ва дар асари ин теъдоди касире аз ин амокин то ба ҳадди нестӣ расиданд ва теъдоди дигараш рӯ ба харобӣ ниҳоданд ва хидматгузори ин амокин ба маҳбасҳо кашида ва ё чун “душмани халқ” эъдом гардиданд. Қобили зикр аст, ки то

соли 1925 теъдоди амокини муқаддас дар Тоҷикистон қариб ба 700 адад мерасид. Дар ибтидои ҷанги Олмон алайҳи Шуравӣ ин теъдод то ба 70 адад тақлил ёфт. Вале дар тӯли ҷанги Шуравӣ алайҳи Олмон шумори амокини муқаддасе, ки мардум ба онҳо рӯи ниёз оварда буданд, боз афзоиш карда, соли 1945 ба 246 адад расиданд.¹⁴ Ин ҷанг ба нируманд гаштани маросимҳои мазҳабӣ ва эҳёи мучаддади амокини муқаддас мунҷар гашт, зеро набардҳо ба ҷуз аз куштор чизи дигаре дар қибол надошт ва мусалламан ин қонуни ҳарб аст ва мардум ба ҷуз аз Худои худ ва бузургоне, ки ба онҳо ирода доштанд, аз каси дигар истиёнат намечустанд ва ҳатто сарони Шуравӣ низ бо ин амр дар ҷомеа мусолиҳа карданд ва баъдҳо ҳатто пешвоёни ин низом иқроп мешуданд, ки бо вучуди тарғиби андешаи ломазҳабӣ ва лоқайдӣ дар низоми Шуравӣ ба дин ва маросимҳои он муҳосимат надоранд. Н.С.Хрушев дар суҳанронии худ дар маросими тафвиқи мукофоти Ленинӣ ба вай гуфта буд: “Ғарҷанде ки мо атеист бошем ҳам, нисбат ба диндорон хусумат надорем. Мо на танҳо таҳаммул мекунем, балки ба диндорон боэҳтиром муносибат менамоем. Мо танҳо вақте ки динро барои ба одам зарар расондан истифода бурданӣ мешаванд, он гоҳ ба муқобили он мубориза мекорем”.¹⁵ Бо ҳама мушқилоту маъзулоте, ки он ҷомеа дар амри бароварда сохтани ниёзҳои рӯҳии инсон эҷод мекард, мардум аз зовияи дигар дармеоманданд ва ихлосу иродати худро алорағми садҳову ҳойилҳои замон бо шеваҳои мухталиф ба ин амокини муқаддас иброз менамуданд.

Ҷамакнун барои муарриҳин дар амри мушаххас намудани шахси мадфун дар ин ва ё он мазор ва ё амокини муқаддас аз ҷанд ҷиҳат мушқилот халқ шудааст. Нахуст ин, ки теъдоди аз амкинаи муқаддасе, ки дар рӯзгорони мо парастии мешаванд, фарз меравад, ки дар замони пеш аз ислом низ парастиигоҳҳои мардум будаанд ва дар зимн ҳафрийетҳои густурдае анҷом напазируфтааст, то ин матлабро собит созад. Дувум, орифоне, ки оромгоҳашон макони муқаддас гаштааст, дар замони ҳаёт дар инзиво зиндагӣ доштанд, мухтотона рӯзгор ба сар мебуданд ва

---

¹⁴ Сафаров А. Ҳақиқат дар бораи ҷойҳои “муқаддас”-и Тоҷикистон. - Душанбе, 1964, с. 36-37.

¹⁵ Ҷамон ҷо, с. 41.

ҳагто ашхосе, ки бо онон робита доштанд, низ баъди сарашон маълумоти мубарҳане натавонистанд барои таърих ироъа намоянд ва ин буд, ки пиромуни зиндагии онон аз ҷониби мардум ривоёти мутабаддиде офарида шуд, ки гоҳе дар муҳтаво зидду нақизанд. Дигар ин, ки аз мадорики таърихӣ пайдост, ки гоҳе бо як таҳаллус ва ё ном чанд ориф ва ё шайхи машҳур ном бурда мешаванд ва ин ягонагӣ ағлаб ба омезиши маълумот дар бораи савонеҳи ҳоли орифон, машоих ва дигар бузургон мунҷар шудааст. Басо иттифоқ афтодааст, ки муаллифин ва мураттибини сарчашмаҳои таърихӣ дар ибрази назар роҷеъ ба савонеҳи ҳол ва ё макони мадфани ин ва ё он шайх ва ё муршид ба хато рафтаанд. Масалан, Абутоҳирхочаи Самарқандӣ дар асари худ “Самария” дар бораи мазори мансуб ба Имом Ҷаъфари Содик ин матлабро баён кардааст: “Ба даруни шаҳр [Самарқанд] ва ба даруни гунбад ба тахти гулдастаи ҷанубии равоқи мадрасаи Шердор [мадфан] афтодааст. Гуянд, ки амир Яланкуши Биатолиқ ба таъзими қолаби ҳазрати Имом дар ин ҷо бинои мадраса кардааст. Дар китоби кӯҳна, ки аз тарафи Эрон омада буд, аввал дар он китоб таҳқиқи валодат ва санаи вафот ва хокҷои Имомро карда, навишта, ки қабри Имом Муҳаммад ибни Имом Ҷаъфари Содик, разиа-л-Лоҳу анҳу, ба даруни шаҳри Самарқанд аст ва машҳур он ҷост, ки таъйин карда шуд”.¹⁶

Дар ин бора иктифо ба ин ҳарф мекунем, ки мазори Имом Ҷаъфари Содик дар шаҳри Мадина ҳаст ва назди арбоби таҳқиқ дар ин бора шакке нест ва тафсили бештарро донишманди тоҷик Ғолиб Ғоибов дар мақолаи “Имом Ҷаъфари Содик ва мазори мансуб ба ӯ дар деҳаи Ҳазрати Имом” дар китоби “Ҷаҳордах мазор”¹⁷ барои хонанда ироъа доштааст.

Абутоҳирхочаи Самарқандӣ дар зикри мазороти Шақиқи Балхӣ ба ин назар аст, ки: “Мазори эшон дар паҳлуи дарвозаи шаҳр, ки онро Қаландархона мегӯянд, ба даруни шаҳр қариб ба девори қалъа аст ва ин мазор бад-ин ном [Ҳазрати Ҳоҷа Муҳаммад Фазл Шақиқи Балхӣ] машҳур аст”.¹⁸

Дар пажӯҳиши дигари худ Ғолиб Ғоибов “Шайх Шақиқи

¹⁶ Абутоҳирхочаи Самарқандӣ. Самария, с.77-78.

¹⁷ Ғоибов Ф. Имом Ҷаъфари Содик ва мазори мансуб ба ӯ дар деҳаи Ҳазрати Имом // Ҷаҳордах мазор.-Душанбе, 2001, с.83-94.

¹⁸ Абутоҳирхочаи Самарқандӣ. Самария, с.82.

Балхӣ” бо истифода аз маъхазҳои муътабар собит намудааст, ки мазори Шақиқи Балхӣ дар деҳаи Себистони ноҳияи Данғараи Тоҷикистон воқеъ аст.¹⁹

Шақиқ, ки худ сарватманд буд, бинобар ин ибтидо ба ҷаҳонгардиву тичорат шуғл дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки ба шаҳри Самарқанд омада бошад. Ба андешаи мо, мазоре, ки Абутоҳирхоҷаи Самарқандӣ дар шаҳри Самарқанд мутаъаллиқ ба Шақиқи Балхӣ медонад, шояд қадамҷоии Шақиқ буда бошад.

Бояд гуфт, ки бо арзи вучуди мазорҳои нав ва таблиғи ҳар чӣ бештари онон, баъзе мазорҳои куҳанбунёд маъруфияти худро аз даст медоданд ва чун аз мураккабати мемурианд, ба ин сабаб оҳиста-оҳиста биноҳои онҳо нақш бар замин мегастанд. Вале бо вучуди ин теъдоди мазорҳо ҳамеша рӯ ба афзунӣ дошт. Ба хусус ин дар марокизи дини ислом дар Мовароуннаҳр чун Бухоро ба вузӯҳ эҳсос мегардид. Ҳанӯз дар охири асри XV асаре чун раҳнамои мазороти Бухоро, ки бо номи “Таърихи Муллозода” маъруф аст, арзи вучуд мекунад ва ин асар дар авоили садаи XX бо таҳрири дигар, ки дар он асомии баъзе мазорҳо ба сабаби “кӯҳна” будан шомил нагардида, мазороти тозавучуд дар он сабт гардидаанд, ҷоп мешавад. Бо дарназардошти тавачҷуҳи бештар ба ин китоб ҳам нусхаи аввалӣ ва ҳам нусхаи дуввумӣ дар ҷопхонаи Когон ба теъдоди зиёд мунташир гашта ва низ ин асар аз ҷониби муаррихи рус В.Л.Вяткин ба забони русӣ тарҷума гардидааст. Боваре миёни мардуми Бухоро вучуд дошт, ки гӯё дар ин сарзамин 33 ҳазор бузургон мадфун шудаанд, ки номҳои ағлаби онон фаромӯш гаштааст.

Бо гузашти замон дар ҷавори мазорҳо гуристонҳо арзи вучуд карданд. Нахуст ин ба он далел буд, ки ағлаби ришсафедон ва иродатмандони мазорҳо васият мекарданд, ки дар “зери пойи бузургвор” онҳоро дафн намоянд ва ин буд, ки мазорҳо баъдан дар инхисори гуристонҳо қарор гирифтанд.

Боварҳо ва маносики зиёрати амокини муқаддас ончунон дар ботини афрод хориҷ аз донишҳои иқтисобии башар ба сурати маълумоти муъассири ғайри тасбит ҷой доранд, ки ҳаргиз ба содагӣ фаромӯш нахоҳанд шуд. Лизо бо каме диққат ва тавачҷуҳ рӯшан мешавад, ки фақат мазҳаб ва боварҳои мардум, ки дар

---

¹⁹ Ғоибов Ф. Шайх Шақиқи Балхӣ // Ҷаҳонгарди мазор. - Душанбе, 2001. с. 103-115.

умқи руҳ ва вичдони онон ҷой гирифта, қодир аст як чунин таҳаввули маънавии амиқ дар ҷомеа ба вучуд оварад, ки дар амри найли ормонҳои волои инсонӣ мучрӣ бошад.

Қонуни таҳаввули иҷтимоӣ дар замон ва макон дар тағйири суннатҳо ва урфу одат дар ҷомеаи муслимин баъди реҳлати Муҳаммад (с) қобили эътироф будааст. Дар баробари таҳаввулотии иҷтимоӣ ва шароити замонӣ макон урфу одот ба сабаби ин, ки ислом чун дин дар баъзе абҷод нармише аз худ таборуз дод ва бо муқтазиёти замон ва шароити авзоӣ мутобиқ гардид, дар маносики зиёрати амокини муқаддас низ беасар намонд.

Мазори машҳури ҳар мавзеъ барои худ мутаваҷҷиби ва шайх дошт, ки ағлаби шайхон ва мутаваҷҷиби бо шаҷараҳое, ки гоҳе ба сикҳатии онҳо эҳсоси шакк мешуд, худро ба шахси мадфун дар мазор пайвандӣ мебахшиданд. Масалан, шахсе аз Хуқанд ба исми Абдурахмонҳоча Эшоноӣ ба хотири мустафид шудан аз сармоёе, ки ба мазори Баҳоуддини Нақшбанд ворид мегашт, ба ҳукумати истеъмории Туркистон муроҷиат мекунад, ки уро чун ворисе аз шаҷараи Баҳоуддини Нақшбанд маҳсуб донанд ва дар хидмати ин мазор қарор диҳанд. Тавассути фиристодаи сиёсии Русия ин хоҳиш дар баробари аморати Бухоро матраҳ мегардад ва қушбегӣ баъди баррасии ин масъала бо номаи маҳсус фиристодаи сиёсии Русияро дар ҷараён мегузорад, ки Абдурахмонҳоча Эшоноӣ ҳеч рабте ба Баҳоуддини Нақшбанд надорад ва аз ин рӯ наметавонад чун ворис хидматгузори мазор бошад.²⁰

Ин шаҷара дурустқарданҳо ба хусус аз нимаи дуюми садаи XV ба баъд дар Осиёи Марказӣ роиҷ гаштааст. Ин замоне буд, ки силсилаи хоҷагоне чун Хоҷа Аҳрор, шайхони Қуйборӣ ва соири силсилот арзи вучуд қардаанд. Дар Бухоро боваре миёни мардум шухрат дошт, ки агар шахсе дар як рӯз мазори ҷор Бақр (Абубақри Аҳмад, Абубақри Саъд, Абубақри Исҳоқ, Абубақри Фазл) -ро зиёрат кунад, тамоми хостаҳои бароварда мешавад. Бояд гуфт, ки дар Бухоро оромгоҳи яке аз поягузори силсилаи хоҷагони Қуйборӣ – Абубақри Саъд низ бо номи мазори “Ҷор Бақр” машҳур гаштааст, дар ҳоле ки дар ин ҷо танҳо як нафар

---

* ЦГА РУз. Ф. 3, д. 164.

мадфун буд.²¹

Аммо дар Самарқанд миёни мардум боваре буд, ки: "...ҳар кӣ дар як рӯз чаҳор Муҳаммадро [мавзеи Работи Ғозӣён] зиёрат кунад, ҳар муроде, ки дошта бошад ҳосил гардад: Аввал, Ҳоҷа Абди Дарун. Дуввум, Ҳоҷа Муҳаммади Фазли Балхӣ, ки дар дарвозаи Ғируза осудаанд. Севум, Ҳоҷа Муҳаммади Санграсон. Чаҳорум, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Исмоил ал-Бухорӣ, ки дар Хартанг осудаанд".²²

Бо шаҳодати сарчашмаҳо арзи вучуди баъзе мазорҳо дар марокизи тамаддуни Осӣи Марказӣ, ба вижа шахрҳое чун Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Шош, Кеш, Хучанд, Истаравшан ба аҳдофи судҷуӣи ашхоси манфиатҷу низ иртибот дорад. Дар ин ҷо ба тариқи иҷмол овардани қиссае, ки Мирхонд дар "Равзату-с-сафо" роҷеъ ба арзи вучуди мазори Ҳазрати Шоҳ дар Ҳирот кардааст, бамаврид хоҳад буд. Мирхонд нақл мекунад, ки яке аз дорбозони Ҳирот ба хотири касби сармоя рӯзе ба шамотат даст мезанад. Ҳангоми адои намози шом дар маҳалли Коризгоҳ [Козургоҳ низ гӯянд], ки дар ҷавори оромгоҳи Ансорӣ воқеъ аст, ин дорбоз гирияю фарёд мезанад ва пирҳанашро дар тан пора месозад. Мардум пиромунаш гирди ҳам меоянд ва аз ӯ суол мекунанд, ки чаро ҳамчунин қореро ба худ раво дидааст. Посух медиҳад, ки чаҳор савораро, ки араб буданд, дидааст ва онҳо ба ӯ макони ҷойгиршавии мазори муқаддаси Ҳазрати Шоҳро гуфтаанд. Ва тамоми дарвешону айёрон ба он мавзеъ мераванд ва он макони "муқаддас"-ро пайдо мекунанд. Ду ҳафта бештар мураттаб мардум ба зиёрати ин мазори "тозаёфт" меоянд ва назру ниёз исор медоранд. Овозаи кашфи ин мазор то даргоҳи Ҳусайн Бойқаро мерасад. Ҳусайн Бойқаро барои баррасии ҳақиқати ин мазор яке аз шахсиятҳои маъруфи Ҳирот Мавлоно Камолуддин Шайх Ҳусайнро ба он мавзеъ эъзом медорад. Баъди баррасӣ дуруғи он дорбоз ошкор мешавад ва ба дастури Ҳусайн Бойқаро ҳамаи мучримин ба зиндон ағдохта мешаванд.²³

Дар Бухоро дар қаробати мадрасаи Чорманор оромгоҳи на

²¹ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане.-Ташкент, 1960, с.39.

²² Қандия. Таълифи Муҳаммад ибни Абдулҷалили Самарқандӣ. Ба қушиши Эраҷи Афшор. -Техрон, 1367, с.30.

²³ Мирхонд. Равзату-с-сафо. -Лакхнав, 1891, қисми VII, с.32-33.

он қадар бузурге, ки мардум онро чун мазор парастииш мекунанд, мавҷуд аст. Ба нақл аз қавли бузургсолони ин мавзеъ гуё афғоне ба Бухоро меояд ва эълон медорад, ки дар китобҳои қадим мутолиға намудааст, ки бузургворе дар ин мавзеъ мадфан гузидааст ва ин макони муқаддас назди ҳеч аз саканаи Бухоро маълум набудааст. Бузургвори ин мазор гуё дар хоби он афғон ишора намудааст, ки оромгоҳе барои у бисозад. Ва ин буд, ки дар ин мавзеъ оромгоҳи фарзие бино мешавад.²⁴

Хулоса, арзи вучуди амокини муқаддас ва андешаи парастииши мазорҳо дар тафаккури мардумони Осиёи Марказӣ аз он ҷумла тоҷикон дар замони ҷамъияти ибтидоӣ арзи ҳастӣ карда ва то аҳди ислом дар ин сарзамин ин маконҳо чун марҷаъи парастииш шакл гирифтаанд. Бо густариши ислом парастииши мазорҳо дар Осиёи Марказӣ бо ақоиди бостонӣ ва расму суннати қабоили араб омезиш ёфта, тасаввурот, ақидаҳо ва тимсолҳои динҳои мағлубашта бо шеваҳои мухталиф шомили ақоиди дини пирузашта гардида ва дар зимн пояҳои парастииши амокини муқаддасро мукамал намудаанд.

БАЪЗЕ ХУСУСИЁТИ СОХТМОНИ MAЗOPOT

Ашкол ва сохтмони мазорот баёнғари худвижагиҳои меъмории ҳар давраи замон маҳсуб мешавад. Барои ҳар давраи таърихии Осиёи Марказӣ намуна ва услуби меъмории вижа ба худ хос аст.

Дар ҳама адвор бо маросими тадфину ашхоси маъруф дар Осиёи Марказӣ эъмори анвоъи мушаххаси сохтмони меъмории робитаи мустақим дошт. Дар ин қарина намунаи мушаххаси он эҳдоси мақбара бар фарози қабрхост, ки он таборузи эҳтиром ва муҳаббат ба шахси мадфун будааст ва “анъанаи сохтмони мақбара дар давраҳои муъайяни таърихӣ ва дар байни халқҳо тафовути ҷиддӣ дорад”.²⁵

Сарчашмаи арзи вучуди намунаҳои меъмории сохтмони мазорҳо ба тайиди донишмандон ба аҳди моқаблаи ислом иртибот мегирад. Масалан, барои анҷоми маносике чун парастииши

---

²⁴ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане, с.37-38.

²⁵ Муқимов Р. Мақбара //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989,с.201.

рӯхи гузаштагон сохтмонҳои махсусе эъмор мекарданд.²⁶ Дар Осиеи Миёна баъди садаҳои IX–X навъи мушаххаси биноҳо ба шеваи исломӣ арзи вучуд мекунад, ки дар шумори онҳо сохтмони мазорот, масҷидҳо, манораҳо низ буданд ва дар ташаккули онҳо намунаҳо ва анъаноти меъмории моқаблаи исломӣ нақши муҳимм доштанд.²⁷

Эъмори оромгоҳҳо дар замони пеш аз ислом дар марқади бузургон ҳар яке аз худвижагиҳои меъморӣ бархурдор буд ва дар замина ҳафриётҳои анҷомёфта дар Дилварзинтеппа, Бандихона, Шахтеппа аз ин матлаб шаҳодат медиҳанд. Дар Осиеи Марказӣ суннати махсуси гуронидани ҳасад ва эҳдоси оромгоҳ вучуд дошт. Дар аҳди бостон ҳасадро дар даҳмаҳое нигоҳ медоштанд ва пеш аз ба ҳок супоридан гӯшти ҳасадро аз устухонаш ҷудо менамуданд, ки ин амал аз русуми зардуштиён маҳсуб мегашт ва ин одобу шаъириро то истилои араб ва қабули дини ислом роиҷ буд. “Дар поёноби Сирдарё ханӯз дар асри II пеш аз милод мисли гузашта бино намудани оромгоҳҳои мудаваар бо услуби ҷойгузинии салибшакли утоқҳо маъмул буд”.²⁸

Шомил гардидани Осиеи Марказӣ ба фазои ягонаи фарҳангӣ-диниӣ хилофати араб мусталзими рушду такомули ҳунари меъмории оромгоҳҳо дар пояи суану анъаноти бумӣ, ки мутаҳаҷҷир намонда ва ҳамеша дар таҷаддуд буд, гаштааст. Дар раванди ин таҳаввулот ба сабки меъмории бумӣ пояи услуби нав асос гузошта шуд, ки дар асрҳои оянда минбаъд ин услуби таъйинро касб кард.

Пиромуни умрону ободӣ ва эҳдоси оромгоҳҳо бар фарози қабрҳо низ дар масири таърих бархӯрдҳо мухталиф буданд. Паёмбари ислом эъмори оромгоҳҳои мучаллалро бар фарози қабрҳо манъ намуда буд: “Аз Ҷобир (р) ривоят шуда, ки гуфт: Расули Худо(с) аз ин, ки қабр гачқорӣ шавад ва ё бар он нишаста шавад ва ё бар он таъмир сохта шавад, манъ фармуд”.²⁹ Вале

---

²⁶ Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX–XXвв.). -Ташкент, 1980, с.134.

²⁷ Мамаджанова С., Мукимов Р. Мазары Таджикистана. -Душанбе, 1995, с.10.

²⁸ Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза //Средняя Азия, справочник-путеводитель. -Москва, 1983, с.XVI–XVII.

²⁹ Абизакариё Яҳё ибни Шарафи Навваӣ. Боғи накукорон (Риёзу-с-солиҳин).- Душанбе, 2001, с.341.

ҳамчуноне ки ба назар мерасад ин ҳадиси набавӣ аз ҷониби пайравони дини ислом муроҷот нагардид ва ба хусус баъди нуфузи суфия ва истиқрори афкори тасаввуфӣ дар Хуросон ва Мовароуннаҳр миёни мардум эҳдоси оромгоҳҳо роиҷ гашт ва дастури шеваи зиёрати ин маконҳо аз ҷониби кишри мутадайини ҷомеа мушаххас гардид ва он ба ҳукми суннат даромад. Агар дар ибтидо суфия бо аъмоли номашруъи худ шарифати исломиро зери суол бурда бошад, ки иртиботи номаръии он бо шаманизм ва дигар динҳои мансӯхшуда аз ҷониби ақшори бо маърифати қуруни вусто эҳсос мегардид, баъдан бар юмни вучуди ҷун Муҳаммади Ҷазоӣ суфиён дар тақарруби худ ба ваҳдати вучуд шарифати исломиро зинаи нахусти худ қарор доданд. Ба ин маънӣ суфӣ ҷаҳор зинаро бояд мепаёмуд, то касби ҳол кунад: шарифат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат.

Дар мамолики тасхиршуда арабҳо ибтидо барои рафъи ниёзи ҳеш маъбадҳои бумӣ ва биноҳои ҷамъиятиро истифода менамуданд. Масалан, маъбади бисёрсутуни бутпарастонро дар Бунҷикат бо эҳдоси меҳроб дар он ба масҷид мубаддал сохтанд.³⁰

Бо ҷойгузинии ҳар чӣ бештари андешаву афкори исломӣ дар Осиёи Марказӣ нақши парастии амокини исломӣ: масҷидҳо ва мадрасаҳо ва аз замони салтанати ба хусус хонадони Сомонӣ оромгоҳҳои бузургон бештар мегардад. Ибтидо услуби ҳунари меъмории оромгоҳҳо ва дигар амокини муқаддас тибқи ҳунаре, ки то замони тасхири арабон росих буд, роиҷ гардида буд, вале ҳамчуноне ки таҳқиқотҳо собит менамоянд баъд аз садаҳои IX–X ҳунари меъмории дар мамолики зери нуфузи хилофати араб ба зинаи услубан нави таракқиёте расида буд, ки сабки умумихилофатиро, ки бар мабнои услуби ҳунару фарҳанги мамолики тасхиршуда ташкил ёфта буд, касб кард. Пирузии комили ислом дар сар то сари Осиёи Марказӣ таваҷҷуҳ ба эъмори оромгоҳҳоро ба шеваи исломӣ бештар кард. Дар қаламрави Тоҷикистон сохтмонҳои ибтидои аҳди исломӣ –(VIII–X) мақбараҳо ҷун намунаи осори меъмории то кунун ҳифз нашудаанд.³¹

---

³⁰ Негматов Н.Н., Авзалов Р.З. Мамаджанова С.М. Храм и мечеть Бунджиката на Калаи Кахкаха I. //Материальная культура Таджикистана.-Душанбе, 1987, с.181-214.

³¹ Мамаджанова С., Муқимов Р. Мазары Таджикистана, с.15.

Бо мурури замон ба макбараҳо чиллаҳонаҳо илова шуданд. Дар садаҳои XI–XII дар сабки меъмории амокини муқаддас навъе, ки вазоифи мушаххаси масҷидҳо, мадрасаҳо, хонақоҳҳо ва оромгоҳҳоро мушаххас мекард, таҳия мегардад, ки дар ин миён хонақоҳҳо ва оромгоҳҳо дағ васати амокини парастииш ва мулкӣ қарор гирифта буданд. Зеро оромгоҳҳо ва хонақоҳҳо на танҳо дар болои марқади шайхони бузург ва хоҷагони саршинос, балки дар болои қабри шоҳон ва салотин низ эҳдос мегардид ва ин ҳодисаҳо низ иттифоқ афтодааст, ки дар замони зиндагии шоҳон ва салотин оромгоҳҳои боҳашамате, ки худи онон дар интиҳоби макон ва сабки меъмории он ҳиммат гумоштаанд, бунёд гаштаанд, ки ин навъ оромгоҳҳо он замон мубайини на макони қадосат, балки чилваи ҳунари меъмории мунҳасир ба фард талаққӣ мегаштааст. “Мустваҳамии сохтмон ва тарси ношӣ аз хурофоти даст задан ба марқад, теъдоди зиёде аз макбараҳоро, ки мубайини шоҳқории меъмории асрҳои миёна маҳсуб мешаванд, то замони мо хифз намудааст”.³² Тамоми мақобире, ки дар шаҳрҳо ва шаҳристонҳо сохта мешуд, аз хиштҳои дар хумдонҳо пухташуда, ки дар ҳама фасл муқовим буд ва дар қолабҳои ҳамто рехта мешуд, эҳдос мегардид ва шукӯҳи шаҳомати бо ороишоти махсус тазйинёфтаро ба ин мақобир меод. Истифодаи хишти пухта ва гач дар сохтмони оромгоҳҳо ва биноҳои мулкӣ усулан аз асри VII–VIII ривоч доштааст ва дар рушди ҳунари меъмории заминаи муҳимме гардидааст. Сабки содасохти оромгоҳҳои мураббаъ ба услуби мураккаби оромгоҳҳои гунбаздор мубаддал мегашт ва меъмрон шеваи ҷадиди ҳунари меъморию, ки бо мурури замон таҷруба мекарданд, дар эъмори мақобири бузургон низ истифода менамуданд: “Дар давраи Темуриён болои гунбази дохилии гунбази ороишӣ сохта мешуд, ки он ба макбара як навъ ҳашамат мебахшид”.³³ Оромгоҳи Муҳаммади Башоро дар ноҳияи Панҷакент, Шайх Муслиҳиддин дар Хучанд, Ҳазрати Шоҳподшоҳ дар деҳаи Чоркӯҳи ноҳияи Исфара аз шумори он мақобир ҳастанд, ки бо услуби мураккаби сохт мутамоиз гашта, ҳунари чилани хишт ва тазйини дохил ва беруни онҳо мунҳасир

---

³² Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза. // Средняя Азия, справочник-путеводитель. -Москва, 1983, с. XXVIII.

³³ Муқимов Р. Макбара //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II, с.201.

ба фард аст.

Бояд тазакур дод, ки сабки умумии эҳдоси оромгоҳҳо, ки мураббаъшаклӣ ва бар фарози он сохтани гунбад мебошад, ҳамеша аз ҷониби меъморон муроҷот гардидааст. Масалан, оромгоҳи Абдулқодири Гелонӣ воқеъ дар панҷ километрии ҷануби шаҳри Истаравшан (асрҳои XV–XVI) шабеҳи оромгоҳи Исмоили Сомонӣ аз ҷор тараф даромадгоҳ дошта, мураббаъист (3,70x3,70) ва ё оромгоҳи Боботағо (асри XV) дар шаҳри Истаравшан мураббаъӣ ва аз хишти пухта, оромгоҳи Лангари Бобо (асрҳои XVI–XVII) воқеъ дар ҷанубу ғарбии шаҳри Конибодом мураббаъӣ (5,50x5,50), вале аз хишти хом, оромгоҳи Лангарота (асрҳои XVI–XVII) дар ноҳияи Нов мураббаъӣ (3x3) ва аз хишти пухта, оромгоҳи Хоҷа Абулҳақ (асрҳои X–XII) воқеъ дар деҳаи Чорқуҳи Исфара мураббаъӣ (6,35x6,35), вале аз хишти хом. Дар Осиеи Миёна нахустин ёдгории меъморие, ки аз хишти пухта эъмор гардидааст (садаи IX), мақбараи Исмоили Сомонӣ мебошад.

Оромгоҳи Ҳазрати Шохподшоҳ, ки дар фавқ зикраш рафт, аз беҳтарин намунаҳои гачкории Осиеи Марказӣ буда, “ҷузвҳои алоҳидаи он бо нақшу нигор ва пардози сугунҳои Парз, Фатмев (ноҳияи Айнӣ), Обурдон (ноҳияи Масҷох), меҳроби Искодар (ноҳияи Айнӣ), намояи ҷубии мақбараи Қуссам ибни Аббос (Истаравшан) хеле наздик аст”.³⁴

Эъмори ҳамчунин мақбараҳо, ки бо навъи мушаххас ба ҳукми суннат даромада буд ва ривоёту қиссаҳои, ки мардум аз сари ихлос пиромуни ин оромгоҳҳо бофтаю ёфта буданд, бар симои ин маконҳо ва ашхоси мадфун дар он ҳашамати аз пеш бешро дар андешаву афкори наслҳои баъдӣ афзуд ва дар азҳони мардумони ҳама адвор ин мақобир чун макони муқаддас ҷилва меод.

Вале дар манотиқи дур аз шаҳр ва қуҳистонӣ ин суннати эъмори мақбараҳо ба далели адами мавҷудияти хумдонҳои хиштпазӣ ва мушқилоти иқтисодӣ муроҷот намегардид ва бештари мақобири бузургон комилан аз хишти хом эҳдос мегардид ва ба нудрат пайдост, ки баъзе мақобир аз омехтаи

³⁴ Рузиев М. Мақбараи Ҳазрати Шохподшоҳ. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. - Ҷ. II. - Душанбе, 1989, с.210.

хиштиҳои пухтаву хом эъмор гардидаанд. Қобили тазаккур аст, ки ҳамчунин мақбараҳо, ки комилан аз хишти пухта сохта шуда бошанд ва навъи эҳдоси мақобири шаҳри дар онҳо муроёти шуда бошанд, низ дар манотиқи дурдасти қухистонӣ ба назар мерасад ва мазори Бурхи Сармасти Валии дар деҳаи Боршиди Ваҳеи минтақаи Дарвоз буда аз шумори онҳост: “Ин бино аз мақбара, чиллаҳона ва пешайвону ду гулдаста манораҳои ороишӣ иборат аст. Гурҳона нақши мудаввар дошта 6,26 ба 6,20 м. (6,26x6,20)-ро дар бар мегирад ва аз хишти пухта (24-25x24-25x4-5) сохта шудааст... ва дар як ноҳияи қухистонии дурдаст, ки дар баландии наздик ба 3000 метр аз сатҳи баҳр қарор дорад, аз хишти пухта сохтани ин мақбара низ муъаммос”.³⁵

Тарҳи мақбараҳои дар манотиқи дур аз шаҳр ва дар қухистон сохташуда шабеҳи ҳамдигар нестанд, ҳар кадоме бар мабной ҳунари соҳмонии минтақа эҳдос шуда, бо тазйин ва бузургиву хурдӣ аз ҳамдигар тафовут мекунанд. Масалан, оромгоҳи Мавлоно Муҳаммад Али [миёни мардум ба исми Мардони Ғайб низ машҳур аст]-и дар деҳаи Сангистони ноҳияи Айнӣ буда, ки эҳдосаш ба охири асри XIX мусодиф аст, сутунҳои айвон ва хонақояш аз ҷубҳои кандакорӣ шуда, ки ҳунари он мунҳасир ба фард аст, эъмор гардида ва деворҳои бино аз хишти хом таркиб ёфта, бо коҳгил андова шуда ва шифташ ҷубкорист. “Нақшҳои ниҷвони кандакорӣ услуби наққошии асрҳои VIII–XII-ро ба хотир меорад. Дар ин ҷо рӯйкаши гилие пайдо кардаанд, ки дар он осори хатти қуфӣ ба назар мерасад”.³⁶ Ҳамчунин сабк дар мақбараи Мавлоно Шамсуддин дар деҳаи Пасруди ноҳияи Айнӣ, ки низ эҳдосаш мусодиф ба асри XIX аст ва дар мазори деҳаи Сокани Яғноб ба назар мерасад. “Мувофиқи таҳқиқот сутуни наълин[-и мазори Мавлоно Шамсуддин] ба давраи Қарахониён (асри XII) мансуб буда, дар ҳамин ҷой ёдгории дигари меъморӣ вучуд доштааст”.³⁷ Вале оромгоҳ ва хонақоҳи Мавлоно Шамсуддини Сабзпӯш дар деҳаи Вешаб, мақбараи Шайх Дехқон дар деҳаи Шамтичи ноҳияи Айнӣ ва оромгоҳи Абумӯсои дар ноҳияи Масҷох буда ба сабки биноҳои маъмулии истиқоматии

---

³⁵ Яъкубов Ю. Ҳазрати Бурхи Сармасти Вали. // Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001, с.40.

³⁶ Муқимов Р. Мазори Мавлоно Шамсуддин. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. - Ҷ II - Душанбе, 1989, с.133.

³⁷ Ҳамон ҷо, с.133.

ин манотик сохта шудааст.

Юришҳое, ки бар сарзамини Мовароуннаҳр бурда мешуд, на танҳо ба зиндагии иҷтимоӣ садама ворид мекард, балки ба ҳаёти фарҳангӣ ва ҳунарии мардум низ асаргузор буд. Ҳамлаи Чингиз дар асри XIII, ки мунҷар ба харобии ин сарзамин гардид, ба изофаи ҷилавгирӣ аз рушди ҳунари меъморӣ, беҳтарин ҳунармандонро низ ба қатл расонид. Вале “асрҳои XIV–XV давраи нави равнақи шаҳрсозӣ ва биноҳои боҳашамат дар меъмории тоҷик мебошад. Сохтани гунбазҳои дутабакаи болои устувонаи баланд насбшуда ба ҳамин давра рост меояд. Ороиши амалӣ ва нақшу нигор ба дараҷаи баланди бадеӣ расид, дар ороиши дохили бино минбаъд дар радифи дигар анвои нигоришот услуби кундал ба қор мерафт”.³⁸

Асри XVIII ибтидои инкироз ва таназзули сиёсату иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар зиндагии мардумони Осиёи Марказӣ маҳсуб мешавад. Дар асари ин инкироз сарзамини мазкур ба хонигарҳои Бухоро, Хива ва Қўқанд муталошӣ шуд ва инкирози фарҳангӣ мунҷар ба содасозӣ ва бидуни ороиш эҳдос намудани оромгоҳҳо гаштааст, ки мутаъассифона, ин раванд ба тул анҷомид.

Қаламрави Тоҷикистони шимолӣ аз қадимулайём маҳди мардумони бумӣ бо анъаноти бисёр қадимӣ будааст, ки суннати эҳдоси мақбараҳо бар фарози ғурҳо дар шумори онҳост. Аносири зиёде аз ин анъанот то ибтидои садаи XX бо касби таҷдиди маънӣ дар партави дини ислом мавҷудияти хешро ҳифз карда буданд. Агар дар замони на он қадар дури ҳукумати Шўравӣ амокини муқаддас дар гушаи инзиво ва фаромушӣ қарор доштанд, ҳамакнун ба мабоҳиси қобили таваҷҷуҳе мубаддал гаштаанд. Масалан, баргузориҳои рӯзҳои ёдбуд дар Шимоли Тоҷикистон боёс гардиданд, ки бисёре аз оромгоҳҳои марҷаъи парастии таҷдиду умрон гарданд.

Дар ин бахши пажӯҳиш маълумоте пирумунӣ асомӣ, таърихи пайдоиш ва баъзе тавзеҳоте ба мазорҳои мансух ва маъруфи ин мантақа ироъа дошта, дар зимн баррасии мазоротро аз қисмати рустоҳои улёи водии Зарафшон шуруъ менамоем.

---

³⁸ Муқимов Р., Мамадҷонова С. Меъморӣ. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989, с.242.

МАЗОРОТИ МАСЧОҲ

Тавсифи мазороти Масчоҳ аз рустоҳои улёи ин мантақа аз ҷониби шарқ ба ғарб сурат мепазирад.

Мазори Аълами Оламиён. Мазор дар 15 километрии шарқии деҳи Худғифи Боло воқеъ гардидааст. Зойирини мазори Абуҷумсо бо паймудани пайроҳаи саъбулубуре ба он макон мераванд. Мазор аз бинои на он қадар калонҳаҷми ба услуби мардуми бумӣ сохташуда иборат буда, дар ҷойи хушманзарае қарор дорад. Аз ин ҷо пирияхое, ки рӯдхонаи Зарафшон аз он маншаъ мегирад, ба назар намоёнанд. Мавзеъи ин мазор дар тобистон ҷароғоҳи мардуми рустои Деҳавз маҳсуб мешавад. Тибқи ривояти мардум мазор нахуст дар ҷойи селроҳа қарор дошта, баъдан онро ба ҷои кунуниаш мунтақил сохтаанд.

Дар рустои Деҳавз ду мазор – **Ҳоча Качқулоҳ** ва **Подшоҳ Анбар**, дар деҳаи Водиф мазори **Бобо Ёху**, байни рустоҳои Ланглифу Туро **Ҳоча Муҳаммади Шаккаррез** [гуё аз бародарони Ҳоча Муҳаммади Башорои мадфун дар Мазори Шарифи Панҷакент буда мебошад], дар рустои Самҷон мазори **Ҳазрати Шайх**, дар фарози кӯҳи рустои Роғ мазори **Ҳоча Довуд**, дар рустои Палдорак мазори **Ҳоча Шаҳидон** ва дар фарози теппаи ин деҳ мазори **Эшони Шаҳид** ва болотар аз он мазори **Эшони Ҳоча Иброҳим**, дар рустои Табушн мазори **Ҳазрати Мулло** ва дар даҳанаи такоби Ҷиндони ин деҳа мазоре бо номи **Ҳочаи Ҷаҳон**, дар рустои Мадрушкат мазори **Ҳочаи Шаҳидон**, дар рустои Эсиз мазори **Муҳаммади Хуршед**, дар ҷавори сойи деҳаи Лангар, дар мавзеъе бо номи Марғзорча мазори **Ҳоча Исҳоқ**, дар рустои Ревомутк мазори **Ҳоча Сабзпӯш**, дар мавзеъи Лангари рустои Роғиф **Ҳоча Муҳаммади Гулшан**, дар рустои Пастигав мазори **Ҳоча Мавлоно Ҳофиз**, дар мавзеъи Такоби Обурдон мазори **Ҳоча Дарвеш Муҳаммади Ромид**, ки ривоят аст, ки аз хоҳарзодаҳои Шайх Муслиҳиддини Хучандӣ будааст, дар рустои Обурдон мазори **Ҳоча Гадо** ва дар мавзеъи Шороғи ин русто мазоре бо номи **Чилучаҳорсаҳобагон** мавҷуд аст.

Дар мантақаи Масчоҳ маъруфтарин мазор мазори Абуҷумсо маҳсуб мешавад.

Мазори Абумӯсо. Мазор дар ду километрии рустои Худгифи Боло, ки имруз бо номи Худгифи Эшонҳо маъруф аст, қарор дошта, худуди сад сол пеш аз соҳили рӯдхонаи Зарафшон ба ҷои кунунияш мунтақил дода шудааст. Ба ривояте, ки сокини рустои Худгифи Эшонҳо Эшони Шаккархоча (рӯхашон шод бод) ба ин ҷониб нақли қавл карданд, падарбузурги он кас, ки худ аз эшонҳои маъруфи Масчоҳ маҳсуб мешаванд, дар айёми баҳорон дар хоби хеш он бузургворро мебинанд, ки аз он кас тақозо мекунанд, то марқадашонро аз назди соҳили дарё ба дуртар аз соҳил мунтақил созанд. Фардои он рӯз баъди машварат бо дигар ашхоси маъруф, пас аз адои хатми Куръон мадфанро мекушоянд ва бақои ҷасади он бузургворро ба ҷои кунунии мазор мунтақил медиҳанд. Ба ривояте баъди як рӯзи анҷоми он кор рӯдхонаи Зарафшон онҷунон сероб мегардад, ки ҳар чизи дар соҳилу ҷавораш мавҷудбударо ба коми хеш мекашад ва мардум баъди ин воқеа ба ин мазор боз ҳам бештар ихлосманд мегарданд.

Мазор дар макони ғайзосое қарор дорад. Аз тарафи шарқии он сойи бузурге ҷорист. Оромгоҳ дар дохили биное, ки ба тозагӣ тармим шудааст ва шабеҳи сабки эъмори хонасозии мардуми Зарафшон аст, ҷойгузин аст. Дар поёнтар аз мазор биное низ мавҷуд аст, ки яқин аст, барои истироҳат ва иқомати зойирин сохтаанд ва имруз ин бино низ обод гардида, қолинҳои дар он фарш шуда ва ҷиҳози таҳияи ҷойю ғизо барои зиёратиён низ мавҷуд аст. Мазор шайхони худро дорад, ки аз қарори маълум аз насл ба насл расидаанд.

Пиромуни шаҳси мадфун дар ин мазор назарҳо мухталифанд. Академик А.Мухторов мазори мазкурро зимни ироаи далғили эътимодбахш дар мақолаи хеш “Андешаҳо пиромуни мазори Абумӯсо дар Масчоҳ” ба бародари Хоҷа Мӯсо–соҳибмулк ва сарватманде, ки ғайри Уротеппа боз дар музофоти Масчоҳ низ мулк ва заминҳои фаровоне дошт, ки аз деҳаи Палдорак то сарғаҳи дарёи Зарафшон дар имтидод буд – ба Абумӯсо мутаъаллиқ медонанд, ки дар охири асри XVII ва нимаи дуввуми асри XVIII зиндагӣ кардааст.³⁹

Бояд гуфт, ки мардуми Масчоҳ ин мазорро мутаъаллиқ ба яке

³⁹ Мухторов А. Андешаҳо пиромуни мазори Абумӯсо дар Масчо. // Чаҳордах мазор.- Душанбе, 2001, с.13.

аз саҳобагон Абумусои Ашъарӣ медонанд, вале маъхазҳои таърихӣ инро тардид мекунанд. Абдуллоҳ ибни Қайс ибни Салим бо кунияти Абумусо аз рустои Рамаъи Яман ва аз қабилаи Ашъарист. Пеш аз ҳичрат аз Яман ба Макка шуд ва ислом овард ва пас аз фатҳи Хайбар ба Ҳабаша ҳичрат кард ва сипас аз Ҳабаша ба Мадина боз гашт ва ба соли даҳуми ҳичрат волии қисмате аз Яман гардид. Дар хилофати Умар (р) ба соли 18 х.к. волии Басра ва ба соли 22 х.к. бино бар тақозои аҳли Куфа ҳукмронӣ он шахр гардид, вале натавонист аҳли Куфаро розӣ созад ва пас аз як сол ба мансаби аввали худ волии Басра боз гашт ва то чанд сол аз хилофати Усмон (р) ба ҳамин симат боқӣ монд. Дар замони хилофати Умар (р) Ахвозу Шуш ва Исфаҳону Насибайро фатҳ кард ва як бор низ мавриди ғзаби Умар (р) қарор гирифт ва дар хилофати Усмон (р) шахри Рай бо сулҳ ба дасти ӯ фатҳ гардид. Пас аз барканорӣ аз волигии Басра ба Куфа рафт ва дар он ҷо зиндагӣ кард ва Усмон (р) дар соли 34 х.к. ӯро волии Куфа кард ва ҳангоми хилофати Алӣ (р), ки Куфа пойтахт шуд, Абумусо аз мансаби худ сабукдӯш ва аз амал барканор буд. Пас аз ҷанги Сафин Абумусо бо исрори ҷамъе аз аҳли Куфа аз тарафи Алӣ (р) ҳокими он ҷо таъин гардид. Аз Умар (р) ва ибни Ос фиреб хӯрд ва ба тафсиле, ки дар таворих мастур аст ҳар ду гуруҳ аз ӯ норозӣ шуданд ва ӯ ба Макка фирор кард ва дар он ҷо натавонист бимонад ва пас ба Куфа баргашт ва ба ҳамон ҷо даргузашт ва дар соли вафоти ӯ ихтилоф аст. Бархе соли 42 х.к. ва бархе дигар 52 х.к. гуфтаанд. Ва қабри ӯ дар Савийя – мавзеъ ба Куфа аст.⁴⁰

Абдурраҳмони Мустачир пиромунӣ ин мазор дар “Рузномаи сафари Искандаркул” ин нуктаро баён кардааст: “Ба ҷӣ азобу укубат боло баромада, дидем, ки дар он ҷой бузургворе ҳастанд, ки номашонро Шайх Ҳасани Харақонӣ мегуфтаанд. Алҳол Абумусо мегӯянд. Аз он сабаб, ки номи писарашон Мусо будааст. Маънии Абумусо падари Мусо гуфтаанд. Ба номи писараш ёд карданро арабҳо куният мегӯянд”.⁴¹

Агар манзури Мустачир Шайх Абулҳасани Хаарақоние, ки аз

⁴⁰ Деххудо. Луғатнома. -Ҷ.3. -Тоҳрон, 1325, с.876.

⁴¹ Абдурраҳмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул. //Ҳозиркунандагони ҷоп: Аълоҳон Афсаҳзод ва Мирзо Муллоаҳмадов. -Душанбе, 1989, с.81.

ҷавонмардони суфимашраби қарни чаҳорум ва панҷуми ҳичрии қамарӣ ва аз муршидони тариқат ва толибони ҳақиқат буд, бошад, пас муъаллиф ба инҳироф рафтааст, зеро Шайх Абулҳасани Ҳараконӣ дар деҳи Ҳаракони назди шаҳри Бастом [шомили вилояти Домғони Эрони кунунӣ] мутаваллид шуда, дар ин ҷо “шаби сешанбеи санаи хамсин ва ишрина ва арбаъамиа [соли 425х.қ./1033-34] аз дунё бирафт”.⁴²

“Муставфӣ гуфтааст, ки мазори Абулҳасани Ҳараконӣ дар он ҷост [деҳи Ҳаракон]”.⁴³

Дар бораи кунияти Шайх Абулҳасани Ҳараконӣ омадааст, ки “Марде буд номи ӯ Алӣ ва кунияти ӯ Абулҳасан”.⁴⁴

МАЗОРОТИ ФАЛҒАР

Аз деҳаи Обурдон, ки ба ҷониби ғарб раҳсипор гардем, ба рустои Шамтичи Фалғар мерасем, ки дар 220 километрии шимолу шарқи шаҳри Душанбе қарор дорад. Дар ин русто се мазор – Шайх Дехқон ва Шайх Сайфуддин ва Шайх Муборак мавҷуд аст. Ҳар се мазор дар доҳили ғуристонҳои деҳ, ки дар гузарҳои Саройҳо ва Ҳавлии Поён мавҷуданд, қарор доранд.

Мазори Шайх Сайфуддин. Дар гузари Саройҳо, ки манзур шимоли деҳаи Шамтич аст, оромгоҳи Шайх Сайфуддин ҷойгузин аст. Ҳамакнун бо услуби ҷубқорӣ имрузӣ ҳавлии ин мазорро фароҳ ва обод кардаанд. Зиёратиён аз тарафи дасти рости ҳавлии мазор, ки даричае мавҷуд аст, вориди саҳни оромгоҳи Шайх Сайфуддин мешаванд. Мардумони қисмати улёи деҳа дар рӯзҳои иди Рамазон ва Қурбон дар ин ҷо намоз мегузоранд. Тибқи ривояти маъмул Шайх Сайфуддин аз бастағони Саъди Ваққос [Саъди Ваққос аз шумори даҳ нафар нахустгаравандагон ба дини ислом будааст, ки мақоми саҳобагии паёмбари ислом Муҳаммад (с)-ро мушарраф ғардидааст] будааст.

Мазори Шайх Дехқон. Мазор дар ҷануби деҳа дар мавзеи Ҳавлии Поён қарор дорад. Дар ин ҷо ду марқади мавҷуд аст, ки якеро ба Шайх Дехқон ва дигареро ба Мир Шайх Муборак нисбат

⁴² Ахвол ва ақволи Шайх Абулҳасани Ҳараконӣ. -Техрон, 1372, с.105.

⁴³ Ҳамон ҷо, с.7.

⁴⁴ Ҳамон ҷо, с.29.

медиханд. Дар қайроқсанге, ки дар фарози оромгоҳи Шайх Дехқон мавҷуд аст, исми комили ӯ чунин ҳаққ шудааст: “Шайх Дехқон ибни Шайх Ҳайдар ибни Шайх Муҳаммади Шамтичӣ”. Дар ин санг соли вафоти шайх санаи 843 х.к. мусодиф ба 1439-1440 навишта шудааст. “Дар ду қайроқе, ки аз деҳаи Шамтич ба даст омадаанд номи Шайх Дехқон ибни Шайх Ҳайдар ибни Шайх Муҳаммади Шамтичӣ, ки соли 843 х./ 1439-1440 вафот кардааст ва Шайх Дехқони Амир ибни Шайх Муборак ибни Шайх Муҳаммади Шамтичӣ, ки соли 846 х./ 1443 вафот кардааст, ҳаққ гардидааст”.⁴⁵ Анқариб берун аз мазор дар қисмати ғарбии он сохтмони гунбадгунаеро бино кардаанд. Дар қисмати шарқии оромгоҳ биное мавҷуд аст, ки мардумони қисмати поёни деҳ дар рӯзҳои иди Рамазон ва Қурбон дар он намоз мегузоранд.

Мазори Шайх Муборак. Шайх Муборак аз шахсиятҳои маъруфи ин водӣ будааст. Зеро дар деҳи Шаватки Поён қайроқсангеро ба исми Ҳучҷочахотун ва дар деҳи Обурдон қайроқсангеро ба исми Ҷаҳонсултон аз духтарони Мир Шайхи Шамтичӣ пайдо кардаанд⁴⁶, ки аз исми ин ду хонум ва аз мутуни дар сангҳои болои гурашон ҳаққшуда пайдост, ки аз хонадони обруманди водии Зарафшон буданд ва ба шахсиятҳои маъруфи деҳаҳои мазбур ба шавҳар баромадаанд.

Мазори Мавлоно Шамсуддини Сабзпӯш.

Ҳамчавори қисмати ғарбии деҳи Шамтич рустои Вешаб аст, ки дар самти шарқии ин русто, дар нишеби деҳа, дар макони ғайзосое мазоре мавҷуд аст, ки бо номи Мавлоно Шамсуддини Сабзпӯш маъруф аст. Аз шаҳрҳои бузурге чун Самарқанду Бухоро ва инчунин аз шаҳрҳои Панҷакент, Истаравшан, Хучанд ва ғайра ҳамасола ба зиёрати ин мазор меоянд.

Мардуми рустои Вешаб ин мазорро ба орифи маъруф, раҳнамои соликон ба камоли ҳақиқат, оне, ки марҷаъи тақлиди Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ буд, ки дар замони ҳаёт ва ғайбаташ сӯхтаю мубталояш гашт ва девони ғазалиёте дар ишқаш суруд – Мавлоно Шамсуддин Муҳаммад ибни Алӣ ибни Малиқдоди Табрэӣ мутаъаллиқ медонанд.

---

⁴⁵ Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана. Книга I. - Душанбе, 1978, с.61.

⁴⁶ Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана. Книга I, с.61.

Мо тасмим гирифтем дар ин қисмати рисола пиromуни ин мазор тавзеҳоти бештаре бидиҳем.

Ҳамчуноне ки таърихи мушаххаси пайдоиши аксари амокини муқаддас маълум нест ва бар мабной ривоёт арзи вучуд кардаанд ва уфуқи зехни ихлосмандону иродатмандонашонро дар замони мозӣ, ҳол ва оянда дар пояи ин ривоёт танвир мекунанд, мазори Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш низ аз ин матлаб истисно нест.

Ин ҷониб дар ҷустуҷӯи мадорики бештар пиromуни ин мазор суҳбатҳои мутаъаддиде бо пирону рӯшанзамирони ин водӣ доштам. Суҳбатҳои пиromуни ин мазор ношӣ аз ин ривоят аст, ки гуиё бештар аз 700 сол пеш аз ин Шамси Табретӣ ба Бухоро меояд ва дар қорвонсарое макони иқомат ихтиёр мекунад. Дар ин айём шоҳи Бухоро хоб мебинад, ки тахташ воҷгун шудааст. Муъаббиронро талаб мекунад. Хоби шоҳро ба ин мазмун таъбир мекунанд, ки дар ин шаҳри ту бузурге омадааст ва подшоҳ тавачҷуҳе мабзул надоштааст. Ба дастури шоҳ нахуст ин бузургворро аз хонақоҳҳо ҷустуҷӯ мекунанд ва касеро намеёбанд, баъдан тамоми қорвонсаройҳои меполанд ва билохира Шамсро пайдо мекунанд. Подшоҳ иззату иқромаш мекунад ва аз ӯ хоҳиш менамояд, ки ҳар дастуре, ки дорӣ, бифармо. Гуиё Шамс мегуяд, ки то ин шаҳри ту ҳама роҳҳо фароҳу ҳама амлок умрон. Бинобан ба ин диёр бе газанд расидам. Ман қасди зиёрати мадфани Абумусоро [Мазори Абумусо дар болооби дарёи Зарафшон воқеъ аст] дорам. Чун он диёр қухистону мушкилрав аст, хоҳиш дорам, дар мушойиъати ман чанд нафарро маъмур бидорӣ, то саломат ба қӯи мақсуд бирасам. Шоҳ ду нафарро дар бадрақои Шаме дастур мефармояд ва онон озими роҳ мешаванд. Баъди чанд рузи рахлаймӣ мерасанд ба ин макон, ки дар ниҳояти зебоист. Ду тараф қухҳои сар ба афлок ва дар домани ин қухҳо чаманзори дилнишин, ки аз васаташ рӯдхонаи мусаффоё чорист. Шаме мубталои зебоии ин мавзеъ мешавад ва интизори сипарии шаб дар ин чаннату-л-маъво мегардад ва ҷоеро барои истироҳат интихоб мекунад, ки гуиё ҷои мактаби қунунии деҳаи Вешаб будааст.

Чун ҷодари шабро анвори хуршед ба дур меафканад, Шаме бедор мешавад ва дар қамоли ҳайрат дар ҷои имрӯзаи мазор ду гунбади зебоеро мебинад ва ба ҳамроҳонаш мегуяд, ки макони ман ин ҷост ва барои ҳамеша мондагӯр мешавад ва баъди

вафоташ иродатмандонаш уро дар ин чо дафн мекунад.

Гуиё баъди як аср амире аз Бухоро ба чоғиби Масчоҳ меравад ва барои рафъи хастагӣ дар дашти Шех [Шайх], ки дар васати деҳаи Утоғар ва Вешаб дар он сӯи дарёи Зарафшон қарор дорад, хайма мезанад. Дар хоб бузургвори мазорро мебинад. Чун бедор мешавад, пурсон мекунад, ки ин замин моли кист? Маълум мешавад, ки соҳибдараке надорад ва амир бо муҳру васика ин заминро ба мазор эҳдо мекунад.

Мазор имруз иборат аст аз масҷид, ки зарфияти 80–100 намозгузоро дорад ва бинои нисбатан хурдтари дахлездори ҳамчавори масҷид – хонақоҳ, ки мадфани Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш он ҷост. Дохили хонақоҳ дар ниҳояти муназзахист, ки бо қолинҳо фарш шудааст. Мадфан дар имтидоди хонақоҳ мувозӣ қарор гирифта, болаш бо рӯпуши махмалини гулдӯзишуда пушида шудааст. Масҷид ва хонақоҳ бо сабки биноҳои маъмулии водии Зарафшон сохта шуда, гумони ғолиб он аст, ки ҳудуди 100 сол пештар аз ин эъмор шуда ва дар ин авохир хонақоҳ таҷдид гардидааст.

Болотар аз масҷид (тақрибан 3–4 метр) мадфани дигаре ба назар мерасад. Тибқи гуфтаи шайхи ин мазор Абдушароф ин қабр ба Ҳоҷӣ Халифа ном шахсе, ки аз иродатмандони ин бузургвор будааст ва як умр хокбусии остони ин мазорро мекардааст, мутаъаллиқ аст. Тибқи ривоят гуиё аз Шамсуддин ба Ҳоҷӣ Халифа башорат мерасад, ки баъди нидои арҷоиро лаббайк гуфтан дар ин чо мадфан гузин ва Халифаро баъди вафоташ дар ин макон ба хок месупоранд.

Ривоят мекунад, ки дар хонақоҳи ин мазор китоби бузурге, ки гуё таърихи ин мазор дар он сабт шудааст, ҳифз мегардидааст. Ҳикоят аст, ки донишманде аз деҳаи Обурдони Масчоҳ ин китобро ба вадиъа барои мутолиъа мегирад ва ҳамон шаб хоб мебинад, ки бузургвори ин мазор таҳдидаш мекунад, то китобро ба чош баргардонад. Субҳи рузи дигар ин китоб ба ин деҳа баргардонида мешавад.

Роқими сутурро маълум гардид, ки ин китоби бузург “Куллиёти Шамси Табрзӣ”-и Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ будааст.

Ин, ки ин мазорро мутаъаллиқ ба Шамсуддини Табрзӣ медонанд, ҳақиқат аст ё хайр, ҳамакун назари иҷмолие дорем

ба зиндагии Шамси Табрэй. Мусаллам аст, ки шарҳи ҳоли Шамси Табрэйро аз баёни аҳволи Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ бояд чувст. Зеро “То замони ҳазрати Офаридагор [Ҷалолуддини Балхӣ] ҳеч офаридаро бар ҳоли ӯ [Шамс] иттилоъе набуд ва ал-ҳолат ҳаза ҳеч касро бар ҳақоқиқ асрори ӯ вуқуф нахоҳад буд”.⁴⁷

Дар “Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ”-и Сипаҳсолор, ки ба қавли Саид Нафисӣ “...қадимтарин санадест, ки дар аҳвол ва мақомати Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, маъруф ба Мавлавӣ ва Румӣ ба мо расидааст”,⁴⁸ Шамсуддини Табрэйро бо ному алқоби “Султону-л-авлиёи ва-л-восилин, тоҷу-л-маҳбубин, қутбу-л-орифин, фахру-л-мавҷудин, ояту тафзили-л-охирин, ғало-л-аввалин, ҳучҷату-л-Лоҳ ғало-л-муъминин, ворису-л-анбиё ва-л-мурсалин, Мавлоно ва Сайидино Шамсу-л-ҳаққи ва-л-миллати ва-д-дин ат-Табрэй ғаззама-л-Лоҳу ҷалола қадриҳи”⁴⁹ муъаррифӣ мекунад ва Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ уро бо алқоби “Хусрави Аъзам, Худованди Худовандони Асрор, Султони Султони Ҷон, Нури Мутлақ, Ҷони Ҷони Ҷон, Шамъи Нӯҳ Фалақ, Баҳри Раҳмат, Мафҳари Офок, Хуршеди Лутф, Рӯҳи Мусаввир, Баҳти Муқаррар” меҳонд. Абдурахмони Ҷомӣ исми комили Шамси Табрэйро аз ин қарор ёд кардааст: “Мавлоно Шамсуддин Муҳаммад ибни Алӣ ибни Малиқдоди Табрэй қаддаса-л-Лоҳу таъоло сирраҳу”.⁵⁰

Замони туфулийят ва наврасии Шамс ҳамоно дар пардаи асрор ниҳон аст ва ҳатто пайдо шудан ва “ғурбати Шамс он чунон буд, ки ҳатто бархе аз аҳли илм вучуди таъриҳии уро яксара мункир буданд ва бархе диғар вайро марди оммӣ аз зумраи қаландарони бесарупо мепиндоштанд, ки Мавлоно номи уро баҳонаи табъозмоӣ ва ғазалпардозӣ кардааст. Кашфи дубораи Шамс марҳуни иқбол ва тавачҷухест, ки дар замонҳои ахир ба феҳрастнависӣ ва муъаррифии захоири хаттии китобхонаҳои бузурги Туркия пайдо шуд. Нусхаҳои хаттии мавҷуди “Мақо-

⁴⁷ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ. -Техрон, чопи севвум. -1368, с.123-124.

⁴⁸ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.3.

⁴⁹ Ҳамон ҷо, с.122.

⁵⁰ Ҷомӣ Абдурахмон. Нафаҳоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси. -Техрон, 1373, с.466.

лот”-ро муҳаққиқине чун Рейтар ва Абдулбоқӣ Гулпинорлӣ аз завоёи китобхонаҳо берун кашида, муъаррифӣ карданд ва марҳум Фурузонфар нахустин муҳаққиқи эронӣ буд, ки пас аз дарёфти акс аз нусхаи “Мақолот” ба иртиботи аҷиби матолиби он бо “Маснавӣ”-и Мавлоно тавачҷуҳ дод”.⁵¹

Давлатшоҳи Самарқандӣ мегӯяд, ки “аммо ҳолоти Шайх Шамсуддин он аст, ки писархованди Чалолуддин буда, ки аз нажоди Киёи Бузургумед аст, ки доъии исмоилиён буда”.⁵²

Чалолуддин Ҳасан маъруф ба Навмусалмон мобайни солҳои 607–617 ҳ.қ.(1211–21) дар Аламути ҳукумат доштааст, ки ба қавли Давлатшоҳ “Шайх Шамсуддинро ба хондани илму адаб ниҳонӣ ба Табрез фиристод ва ӯ муддате дар Табрез ба илму адаб машғул буда ва дар кӯдакӣ аз ғояти ҳусн уро дар миёни аврот нигоҳ медоштанд, ки чашми ноаҳлу номаҳраме бар вай наҷфтад. Ва аз занони Табрез зардӯзӣ омӯхт ва ба Зардӯз аз он сабаб машҳур аст”.⁵³ Ва баъдан Давлатшоҳ ин ҳарфи худро зери суол мебарад: “Аммо соҳиби назми “Силсилату-з-заҳаб” оварда, ки Шайх Шамсуддинро он ки мегӯянд, ки мавсум аст ба Навмусалмон, ғалат аст ва ӯ писари баззозест аз шаҳри Табрез ва баъзе гуфтаанд, ки асли ӯ аз Хуросон аст аз вилояти Бозар ва падари ӯ ба тичорат ба Табрез афтод ва Шайх Шамсуддин дар Табрез мутаваллид шуд”.⁵⁴

Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ дар китоби худ “Маҷолису-л-муъминин” дар бораи интисоби Шамси Табрезӣ ба Чалолуддин Ҳасани Навмусалмон истинод ҷуста ва ӯро “падар бар падари шиъа”⁵⁵ донистааст. Забехулло Сафо бо киноя аз ин интисобҷӯии Қозӣ Нуруллоҳ истиноди уро рад намуда, гуфтааст: “Қозӣ Нуруллоҳ аз ҳар касе ба кучактарин дастовез шиъаи холис месохт”.⁵⁶ Ба тақвияти ин ҳарфҳо бояд тазаккур дод, ки Шамси Табрезӣ дар мазҳаби аҳли суннат буд ва агар дар ин мазҳаб

⁵¹ Мақодоти Шамси Табрезӣ. -Техрон, 1369, с.17-18.

⁵² Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахшишоҳ ал-Ғозӣ ас-Самарқандӣ. Тазиқирату-ш-шуъро. -Техрон, 1338, с.147.

⁵³ Ҳамон ҷо, с.147.

⁵⁴ Ҳамон ҷо, с.147.

⁵⁵ Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ. Маҷолису-л-муъминин. -Табрез, с.291.

⁵⁶ Дуқтур Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Ҷ.3, бахши 1, ҷопи 9. -Техрон 1371, с.460.

набудӣ, бо Мавлонои Рум ҳамоиши танготанг надоштӣ ва ин иқрори Шамс аз гароишаш ба аҳли суннат дар “Мақолот”-аш мӯҳри тайид ёфта: “Дар мазҳаби Абӯҳанифа чизе ёфтам, ки кори ман бад-он пеш меравад ва некӯст, агар қабул накунам, лачоч бошам”.⁵⁷

Воқеъан, ин сухан саҳв аст, ки Шамс писархованди Ҷалолуддини Навмусалмон буд, зеро дар ҳеч яке аз маъхазҳои қадим ин ривоят ҳикоят нашудааст. Ҷалолуддин Ҳасани Навмусалмон ба тайиди Атомалики Чувайни ҷуз Алоуддин Муҳаммад фарзанди дигаре надошт.⁵⁸

Ин, ки Давлатшоҳи Самарқандӣ гуфтааст, ки “зардузӣ омӯхт ва ба Зардуз аз он сабаб машҳур аст”, дар ҳеч сарчашма тасдиқ нашудааст ва “гоҳ-гоҳ шалворбанд бофтӣ ва маъишат аз он ҷо фармудӣ”⁵⁹, “...ба мактабдорӣ мепардохт ва замони дигар шалворбанд мебофт”.⁶⁰

Дар мавқеи нахуствуруди худ ба Қуния, ки “...бомдоди рӯзи шанбеи бистушашуми ҷамодию-л-ахири санаи иснотайни ва арбаъина ва ситтумиа” (соли 642 ҳ.к./ 26 ноябри 1244)⁶¹, ки ба қавли Эдвард Браун мусодиф аст ба моҳи декабри 1244⁶² ва Радий Фиш, ки мушаххастар – 26 ноябри 1244⁶³ баён кардааст, Шамси Табрзӣ шастсола буд, пас валодати уро метавон ба соли 582 ҳ.к. /1186 маҳсуб донист.

Шамси Табрзӣ муриди шайх Абубакри Саллабофи (ё Занбелбоф) Табрзӣ буда⁶⁴ ва баъзе соҳибназарон бар онанд, ки низ муриди Шайху-ш-шуюх ал-Ориф Рукнуддин ас-Син-

⁵⁷ Мақолоти Шамси Табрзӣ, с.183.

⁵⁸ Куллиёти Шамси Табрзӣ. Тасхеҳи Бадеъуззамони Фурузонфар, Техрон, 1372, с.10; Эдвард Браун. Таърихи адабии Эрон.-Техрон, 1358, ҷопи аввал, ҷ.2. с.916.

⁵⁹ Фаредун ибни Аҳмади Сипахсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.123-124.

⁶⁰ Мақолоти Шамси Табрзӣ, с.21.

⁶¹ Мақолоти Шамси Табрзӣ, с.68; Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ ал-Орифӣ. Манокибу-л-орифин. Техрон, 1362, 2-изд., с.618; Абдуррахмони Ҷомӣ. Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с. 467.

⁶² Эдвард Браун. Таърихи адабии Эрон, с.878.

⁶³ Радий Фиш. Джалалиддин Руми.- Москва, 1972 с.187.

⁶⁴ Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ ал-Орифӣ. Манокибу-л-орифин, с.615; Абдуррахмони Ҷомӣ. Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с. 466.

ҷосӣ⁶⁵ ё Синҷонӣ⁶⁶ ва ё Сичосӣ⁶⁷ шуда ва дар маърифату риёзату сулук макоми олии ёфт, дар фунуни қол ва рамузи ҳол нодири замон гардид ва дар сулуки зоҳир ва сайри ботин то ба ҳадде расид, ки дар Табреш "...назири азамати худ наёфт ва машоихи оламро банда ва муриди худ сохта...".⁶⁸ Шамси Табрешӣ пайваста дар сафар буд "ва ҷамоъати мусофирони соҳибдил уро "парранда" гуфтандӣ, ҷихати тайи замине, ки доштааст"⁶⁹ ва ин марди қаландармашраби пурасрор, ки вучуди мубораки худро дар намади сиёҳе⁷⁰ пинҳон карда, ҳар ҷо ки фуруд меомад, ҷомаи бозаргонон⁷¹ ба бар мекард ва дар ҳар шаҳре, ки ворид мешуд, чун бозаргонон дар қорвонсаройҳо манзил ихтиёр мекард ва ба дарвозаи ҳучрааш қуфли бузурге мезад, то мардум пиндоранд, ки ин ҷо бозарғони сарватманде зиндагӣ дорад бо колои гаронбаҳое ва ба мучарраде, ки мардум аз асрораш огоҳ мешуданд, ногаҳон нопадид мегашт. "Нақл аст, ки як навбат муддати як сол дар маҳрусии Димишк икомат фармуд. Дар ҳафтае камобеш як навбат аз ҳучра берун омадӣ ва дар дукони равосӣ рафтӣ ва ду пул дода, аз оби сари бечарбӣ харидӣ ва тановул фармудӣ ва то муддати як ҳафта бад-он қаноъат кардӣ. То муддати як сол бар ин вачҳ муъомила фармуд. Таббоҳ чун муддатҳо бад-ин сиёқ дид, донист, ки эшон аз аҳли риёзатанд ва ин заҳмат бо ихтиёр бар худ қабул кардаанд ва навбати дигар чун ҳозир омаданд, таббоҳ косае пури сарид ва чарбаш кард ва дуто нон покиза ба хидматашон ниҳод. Ҳазрати эшонро маълум гашт, ки бар муъомилаи эшон вуқуф ёфтаанд, филҳол косаро ба

⁶⁵ Абдурахмони Ҷомӣ. Нафаҳоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с. 466.

⁶⁶ Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахшишоҳ ал-Ҷозӣ ас-Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуъро, с. 147.

⁶⁷ Мухаммад Маъсуми Шерозӣ. Тароиқу-л-ҳоқоик, Техрон, 1318, ҷ.2. с.315; Куллиёти Шамси Табрешӣ. Тасҳеҳи Бадъуззамони Фурузонфар, с.10; Дуктур Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон, с.454; Абдурафъии Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ, Техрон, 1372, с.488.

⁶⁸ Шамсуддин Аҳмади Афлоқӣ ал-Орифӣ. Маноқибу-л-орифин, с.615-616.

⁶⁹ Ҳамон ҷо, с.616.

⁷⁰ Шамсуддин Аҳмади Афлоқӣ. Маноқибу-л-орифин, с.615-616; Абдурахмони Ҷомӣ. Нафаҳоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с.466; Абдурафъии Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ, -Техрон, 1372, с.488

⁷¹ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Чалолуддини Мавлавӣ, с.123.

баҳонаи он, ки даст мешуям, фуру ниҳода, берун рафт ва аз он бо [чо] аз шаҳр рафт”⁷²

Мақону замон ва рӯзу санаи нахуствуруди Шамс ба Қуния ба чуз аз Фаредуни Сипаҳсолор, ки замону мақонашро “шабҳангом буд дар хони Биринҷфурушон нузул фармуд”⁷³ мегуянд, боқӣ назди арбоби адаб бидуни ихтилоф будааст: “бомдоди рӯзи шанбеи бистушашуми чимодию-л-ахири санаи иснатайни ва арбаъина ва ситтумиа (642х.к.) дар хони Шаккаррезон фуруд омад”⁷⁴, вале муддати иқомати Шамс дар Қуния то вақте ки Мавлоноро маҷзуби хеш сохт, аз ҷониби соҳибназарон ба таҳқиқ напайваस्ताаст ва чигунагии дидори вайро бо Мавлоно ба ихтилоф навиштаанд. Аҳмади Афлокӣ дар “Манокӣбу-л-орифин” нигоштааст, ки ошноии Мавлоно бо Шамс нахуст дар Димишк сурат пазируфта буд, вале бо ҳам ҳамсухбат нашуда буданд.

“Нақл аст, ки сабаби ҳазрати Мавлоно Шамсуддини Табрзӣ ба тарафи Рум ва пайвастанаш ба ҳазрати Худовандагор [Ҷалолуддини Балхӣ] он буд, ки вақте Мавлоно Шамсуддин дар вақти муноҷот мефармуд, ки: Ҳеч офаридае аз хоссоии Ту бошад, ки суҳбати маро таҳаммул тавонад кард? Дар ҳол аз олами ғайб ишорат расид, ки: Агар ҳарифи суҳбат хоҳӣ, ба тарафи Рум сафар кун. Дарҳол аз он пой [ҷой] мутаваҷҷеҳи вилояти Рум гашт ва шаҳр ба шаҳр ҷӯён гашт, то ба маҳрусии Қуния, ҳарасаҳо-л-Лоҳу таъоло, бирасид...

Ҳазрати Худовандагор [Ҷалолуддини Балхӣ] низ чун ба нури вилоят маълум гашт, ки он Офтоби фалаки вилоят [Шамси Табрзӣ] дар байту-с-суъуд ва бурҷи шараф расидааст, ба талаби эшон аз хона берун омада, бад-он тараф сайр фармуд. Ногоҳ назари арши ҳумоии Мавлоно Шамсуддин ба ҳазрати Худовандагор, ризвону-л-Лоҳи ғалайҳимо, афтод...

Баъд аз замоне Мавлоно Шамсуддин сар бароварда, аз Худовандагор суол фармуд, ки Мавлоно, раҳмату-л-Лоҳ, дар баёни

⁷² Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.123-124.

⁷³ Ҳамон ҷо, с.125-126.

⁷⁴ Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ. Манокӣбу-л-орифин, с.618; Абдурахмони Ҷомӣ. Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с.467; Мавлавӣ Мухаммад Музаффар Ҳусайни Сабо. Тазкираи рӯзи равшан.-Техрон, 1343, с.437; Абдурафъи Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ, -Техрон, 1372, с.488.

ин ҳар ду ҳоли мухталиф, ки аз Боязид, қаддаса-л-Лоҳу сирраҳу, манкул аст, чӣ гуна таъвил (тафсир) мефармояд? Ки Боязид татаббуъ ба ҳазрати Рисолат, салавоту-л-Лоҳи таъоло алайҳи, ба масобате мефармуд, ки чун хабари тавотур (пайдарпай) бад-ӯ нарасида буд, ки ҳазрати Рисолат, салавоту-л-Лоҳи таъоло алайҳи ва саллам, харпузаро ба чӣ тарик хурдааст, то дар муддати умри хеш харпуза нахурд...⁷⁵

“...Рузе ҳазрати Мавлоно бо ҷамоъати фузало аз мадрасаи Пунбафурушон берун омада буд ва аз пеши хони Шакаррезон мегузашт, ҳазрати Мавлоно Шамсуддин бархост ва пеш омад, инони маркаби Мавлоно бигирифт, ки: Ё имому-л-муслимин! Абоязид бузургтар буд ё Муҳаммад? Мавлоно фармуд, ки аз ҳайбати ин суол гуиё ки ҳафт осмон аз ҳамдигар ҷудо шуд...⁷⁶

“...Рузе Шайх Рукнуддини Синҷонӣ Шайх Шамсуддинро гуфт, ки туро мебояд рафт ба Рум ва дар Рум сӯхтаест, оташ дар ниҳоди ӯ мебояд зад. Шамс ба ишорати пир рӯй ба Рум ниҳод ва дар шаҳри Қуния дид, ки Мавлоно бар астаре нишаста ва ҷамъе маволӣ дар рикоби ӯ равон аз мадраса ба хона меравад. Шайх Шамсуддин аз рӯи фаросат матлубро дид, балки маҳбубро дарёфт ва дар инони Мавлоно равон шуд ва суол кард, ки: Фараз аз мучоҳидат ва риёзат ва тақвор ва донистани илм чист? Мавлоно гуфт: Равиши суннат ва одоби тариқат. Шамс гуфт: Инҳо ҳама аз рӯи зоҳир аст. Мавлоно гуфт: Ва раъйи ин чист? Шамс гуфт: Илм он аст, ки ба улум расӣ ва аз девони Саной ин байт бархонд:

*Илм, к-аз ту туро набистонад,
Ҷаҳл аз он илм беҳ бувад бисёр.*

Мавлоно аз ин сухан мутаҳайир шуд ва пеши он бузург афтод ва аз тақвори дарс ва ифода боз монд...⁷⁷

Ин макон, ки ду абармарди олами тариқат бо нидои ғайбӣ

⁷⁵ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.126-127.

⁷⁶ Шамсуддин Аҳмади Афлӯкӣ. Маноқибу-л-орифин, с.619; Абдурахмони Ҷомӣ. Нафаҳоту-л-унси мин ҳазрати-л-қудси, с.467.

⁷⁷ Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддава Бахшишоҳ ал-Ғозӣ ас-Самарқандӣ. Таъкирату-ш-шуъро, с.148.

хамдигарро дарёфтанд, баъдан мусаммо ба “Маҷмаъу-л-бахрайн”⁷⁸ гардид.

Дар ташхиси муддати суҳбати аввали Мавлоно ва Шамс дар манобеъи таърихӣ ихтилофи назар аст. Сипаҳсолор ба ин назар аст, ки: “...Чунон ки дафъаи аввал муддати шаш моҳ озод дар хучраи шайх Салохуддини Зарқуб... бо ҳам суҳбат фармуданд”.⁷⁹ Аҳмади Афлокӣ ва Абдуррахмони Ҷомӣ ҳамназар буда, муддати суҳбати аввалро “се моҳ дар хилвате, лайлан ва наҳоран... нишастанд”⁸⁰, гуфтаанд. Дар ин амр назари Сипаҳсолорро савобтар медонем ба ин далел, ки Сипаҳсолор ҳамчуноне ки мегӯяд: “Муддати чиҳил сол ин заъиф бо дигар пешвоён ва ошиқон, ки ҳар як САромади аср ва муктадои даҳр буданд... ва дар ҳазраташ шабро ба рӯз ва рӯзро ба шаб бармеоварданд ва пайваста чун баноту-н-наъш гирди кутби хеш бе сару по гардон мебуданд”⁸¹ ва Сипаҳсолор ин рисоларо дар айёми пириаш бо дархости яке аз асҳоби Мавлоно нигоштааст ва табиъист, ки чун чиҳил сол дар ҳалқаи муридони Мавлоно буд, биноъан аз рӯзгори Мавлоно вофир мутталеъ мегардид. Сипаҳсолор соли 711 ҳ.к. (1311) вафот кардааст ва ўро дар канори турбати Султон-у-ламо – падари Мавлоно ба хок супоридаанд.

Дар амри баррасии зиндагии Мавлоно тазкиранависон ва муҳаққиқони сонӣ иттиқои бештар ба асари Аҳмади Афлокӣ “Маноқиб-у-л-орифин” намудаанд. Бояд тазаққур дод, ки Аҳмади Афлокӣ дар соли 755 ҳ.к.(1354), яъне 87 сол пас аз вафоти Мавлоно фавтидааст ва “Маноқиб-у-л-орифин”-ашро бо хоҳиши Султон-у-л-орифин Чалабӣ – писари Султон Валад аз Фотимахотун ва набераи Мавлоно дар санаи 717х.к. (1317) шуруъ ба навиштан карда ва дар санаи 752х.к.(1350) ба поён расонидааст ва Алии Муваҳҳид бар он аст, ки “Маноқиб-у-л-орифин”-и Афлокӣ бар асоси рисолаи Сипаҳсолор танзим гардидааст”.⁸²

⁷⁸ Радий Фиш. Джалалиддин Руми, с.187.

⁷⁹ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.128

⁸⁰ Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ. Маноқиб-у-л-орифин, с.620; Абдуррахмони Ҷомӣ. Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с.467.

⁸¹ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.6.

⁸² Мақолоти Шамси Табрэзӣ, с.19-20.

Фуруд омадани Шамс ба Қуния ва суҳбатҳои тӯлониаш бо Мавлоно ҳамҳамаю ҳангомаеро дар муҳити сокити шаҳр, ба хусус миёни ихлосмандони хонадони Мавлоно барангехт. Зеро дидори Шамс Мавлоноро ба як бор дигаргун кард: Мавлоно, ки муфтии шаҳр аст, дар камоли бовикорӣ саҷҷоданишинӣ мекунад, шогирдон ва муридони мутаъаддиде ихлосмандашанд, чомаи ҷаҳоннаме мепушад, ба як бор ошноӣ ошиқӣ шуридасар мегардад ва тағйири либос дода, “аз тарзи либоси Шамс пайравӣ мекунад”.⁸³ “Ин пири мармузи гумном дили Мавлоноро бар дарсу баҳс ва илми расмӣ сард гардонид ва ўро аз маснади тадрис ва минбари вазъ фуру кашид ва дар ҳалқаи раксу самоъ кашонид”.⁸⁴ Муридони аз ин тағйири ҳоли Мавлоно алайҳи Шамс барошӯфтанд ва “Дамдамаи васваса ва таъассуб дар миён андохт, то оқибат ғайри инкорро бар рӯи қор оварданд ва фисқро ишқ шумурданд ва дар фусули фузул пардохтанд ва иродати хешро бар иродати Шайх тафзил ниҳоданд”⁸⁵ ва Шамсуддин шаҳри Қунияро барои худ танг ёфт ва баногоҳ ин шаҳри шуридаро тарк гуфт.

Агар нахуствуруди Шамс 26 ҷамодию-л-ахири санаи 642 ҳ.к. бошад, пас нахустғайбаташ аз ҳузури Мавлоно, ба гуфтаи Сипаҳсолор баъди шаш моҳ, яъне дар моҳи зулҳиҷҷаи санаи 642 ҳ.к. сурат пазируфтааст, ки мегӯянд “...ба маҳрусай Димишқ хичрат фармуд”.⁸⁶ Баъди нопадиду нопаёдо гаштани Шамс Мавлоно ҳама гуна робитаро битамом аз шогирдону муридони бигсалид ва аз мардуми Қуния инзиво гирифт. Чунин сурат пазируфтани қазияро ҳеч кас интизор набуд, ки ҳама ба якборағӣ забони узру тавба кушоданд, то Мавлоно узри оноро пазируфт. “Ногоҳ аз ҳазрати Мавлоно Шамсуддин ба Худовандағор [Ҷалолуддини Балхӣ] аз маҳрусай Димишқ мактуб омад. Асҳоб тамомат ҷамъ шуданд ва ба ҳазрати Султон Валад илтимос карданд, ки ба талаби Мавлоно Шамсуддин ба тарафи Димишқ бо ҷамъе аз асҳоб бо ҳам мутаваҷҷеҳ шаванд”.⁸⁷ Мавлоно Султон

⁸³ Фаредун ибни-Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.15.

⁸⁴ Мақолоти Шамси Табрэзӣ, с.22

⁸⁵ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.129.

⁸⁶ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.129.

⁸⁷ Ҳамон ҷо, с.129-130.

Валадро бо иддае аз ёрон дар талаби Шамс равонаи Димишк кард. Баъди ҷустуҷӯи зиёде Мавлоно Шамсуддинро пайдо кард, зери кудумаш симу зар рехт ва мактуби Мавлоноро таслимаш дод. “Мавлоно Шамсуддин ба хандаи хуш фармуд: Моро ба симу зар чӣ мефиребед? Моро талаби Мавлонои муҳаммадисират кифоят аст ва аз сухану ишорати ӯ тачовуз чӣ гуна тавон кард?”⁸⁸ Як моҳ⁸⁹ бештар дар масири сафар буданд, ки Султон Валад аз руи ихлоси фаровон пиёда дар рикоби Шамс роҳ мепаймуд, то расиданд ба Қуния. Мавлоно чун пайки вуруди Шамсро ба Қуния шунид, бо тамоми бузургон ва муридон ба истикболаш баромад:

*Шамсу қамарам омад, самъу басарам омад,
В-он симбарам омад, в-он кони зарам омад.
...Имруз беҳ аз дина, эй мӯниси дерина,
Дӣ маст бад-он будам, к-аз вай хабарам омад.
Он кас, ки ҳаме ҷустам дӣ ман ба чароғ уро,
Имруз чу танги гул бар раҳгузарам омад...
...Аз марғ чаро тарсам, к-ӯ оби ҳаёт омад,
В-аз таъна чаро тарсам, чун ӯ сипарам омад...⁹⁰*

Пас аз бозгашти Шамс ба Қуния воқеъан ҳам мункирони собиқ сар дар қадамаш ниҳоданд, пӯзишҳо хостанд, ки Шамс узрашонро пазируфт. Мавлоно ва Шамси Табрэзӣ ин бор он чунон қурбату васлат намуданд, ки ҳама кас ва ҳама чиз барояшон бемоя ва беарзиш гардид, “иттиҳоду ихлоси беш аз ҳадд бар ғоят фармуд ва шабу рӯз ба суҳбати якдигар мустағрик мебуданд”.⁹¹ Васлати Шамс бо Мавлоно мунҷар ба инқилоби муносиботи Мавлоно бо он иддаи касире аз муридоне гашт, ки аз Балх дар рикоби падараш ба Рум омада буданд, инчунин ононеро Шамс аз Мавлоно чудо кард, ки дар Рум бар ин хонадон иродати том қоил буданд ва Мавлоноро пешвои ҳаққ ва шайхи ростин мешумориданд. Мусаллам аст, ки баъди инқилоби руҳии Мавлоно дасти иродати муридон аз домони пири тариқаташон қутоҳ гардид ва он маҷолисе, ки дар миёни муридон Мавлоно

⁸⁸ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.132.

⁸⁹ Деххудо. Луғатнома.-Техрон, 1349, ҷ.31, с.586; Радий Фиш. Джалалиддин Румӣ, с.210.

⁹⁰ Девони Шамси Табрэзӣ. -Техрон, 1363, с.268.

⁹¹ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.133.

чун шамъи дурахшон медурахшид, ба ҳам хурд ва ин боис шуд, ки мавҷи дигари муҳолифату муҳосимат алайҳи Шамс боло гирад. Муридон дар ҳашм буданд, забони бадгӯй оғоз намуда, Мавлоно Шамсуддинро соҳиру ҷодугар эълон карданд ва “ба номи баҳси илмӣ бо ҳимояти шаръ аз Мавлоно Рум масоиле мепурсиданд ва таҳрими самоъро матраҳ мекарданд ва Мавлоно саргарми кори худ буд ва парвои онон надошт”.⁹² Мавлоно Шамсуддин, ки алорағми орои зохириён амал мекард ва сухан мегуфт, ин буд, ки уро ба бединӣ ва номусалмонӣ муттаҳам сохтанд ва Мавлоно бо часорат ин бор низ ба ҳимоятш бархост, то ҳадде, ки ошкор “Шамси ману Худои манн” мегуфт.

Фаредуни Сипаҳсолор ба иловаи сабабҳои фавқ сабаби дигари ғайбати дубораи Шамсро дар ин ривоят дидааст: “Ҳазрати Мавлоно Шамсуддин... баъд аз муддати мадид Кимиё ном духтареро, ки парвардаи ҳарами ҳазрати Худовандагор буд, илтимос намуд, ки дар қайди никоҳ оварад. Худовандагор мултамаси эшонро бо хуррамии ҳарчи тамомтар мабзул фармуданд ва хитоби эшонро ба хутба макрун карданд. Чун зимистон буд ва Худовандагор дар тобхона дар суффа хиргоҳе тартиб фармуданд, ки ҳазрати Мавлоно Шамсуддин он ҷо зифоф фармуда, он зимистон он ҷо висоқ (хона) сохт...

Алоуддин, ки фарзанди мутавассити Мавлоно Худовандагор буд, ҳар гоҳ ки ба дастбӯсии волид ва волида меомад ва аз сахни суффа убур мефармуд ва ба табхона мерафт, Мавлоно Шамсуддинро ғайрати вилоят (рашк) дар ҷӯш меомад. То чанд навбат ба сабили шавқат ва насиҳат бад-эшон фармуд: Эй нури дида, ҳарчанд ораста бо адаби зоҳиру ботинӣ, аммо бояд, ки баъд аз ин дар ин хона тараддуд ба ҳисоб фармоӣ. Ин калима эшонро [Алоуддинро] душвор намуд ва мунфъил гашт ва низ ба воситаи он ки дар бораи Султон Валад [Шамс] инояти беш мефармуд, кудурате дар хотир буд. Дар ин ҳол муқаррар шуд, чун берун омад [Алоуддин] ва ба ҷамъе тақрир кард. Он ҷамъ фурсатро ғанимат шумурданд ва бахияро ба рӯи қор оварда, гуфтанд: Аҷаб қорест, офоқе [Шамси Табрези] омадааст ва дар хонаи Худовандагор даромада ва нури дидаи соҳиби хонаро [Алоуддинро] дар хонаи худ намегузорад. Филҷумла ҳамон ҷамъ

⁹² Эдвард Браун. Таърихи адабии Эрон, с.919-920.

ҳар гоҳ ки фурсат ёфтандӣ, ба истихфофи он ҳазрат [Шамс] машғул гаштандӣ ва ҳаракоте, ки мучиби инфӣёл бошад, ба амал меоварданд.

Муддате ҳаракоти он ҷамъро аз сари лутф ва камоли ҳилм ба Худовандагор [Чалолуддини Румӣ] боз нагуфт. Баъд аз муддате, ки аз ҳад гузашт, бар сабили ҳикоят ба хидмати Султон Валад шаммае тақрир фармуд, ки ин навбат аз ҳаракоти ин ҷамъ маълум гардад, ки чунон ғайбат хоҳам кард, ки асари маро ҳеҷ офарида наёбад ва ҳам дар он муддат ногаҳон ғайбат фармуд”.⁹³

Афлокӣ ривоятеро, ки ба сабаби Кимиёхотун аз Қуния рафтани Шамс сабаб шудааст, ин тавр баён мекунад: “Ҳамчунон манқул аст, ки манқуҳаи Мавлоно Шамсуддин Кимиёхотун зане буд ҷамила ва афифа, магар рӯзе бе иҷозати ӯ занон ӯро масхуби ҷаддаи Султон Валад ба расми тафарруч ба боғчае бурданд, аз ногоҳ Мавлоно Шамсуддин ба хона омад, мазкураро талаб дошт, гуфтанд, ки ҷаддаи Султон Валад бо хавотин ӯро ба тафарруч бурдаанд. Азим тавлид ва ба ғоят ранҷиш намуд, чун Кимиёхотун ба хона омад, филҳол дарди гардан гирифта, ҳамчун ҷуби хушк беҳаракат шуд, фарёдкунон баъд аз се рӯз нақл (вафот) кард. Ҳамчунон чун ҳафтуми ӯ бигзашт, боз ба сӯи Димишқ равона шуд, дар моҳи шаъбони санаи арбаъ ва арбаъин ва ситтуми”.⁹⁴

Радий Фиш дар баёни ривояти Кимиёхотун мазмун аз Сипаҳсолор гирифта, мунтаҳо сабаби нопадид гаштани Шамсро дар он дидааст, ки чун Кимиё ҷаҳордаҳсола шуд, Алоуддин хостори ба зании севвуми ҳеш гирифтани ӯ гардид. Вале Мавлоно бо он, ки аз бадмаошӣ ва бадахлоқии Алоуддин боҳабар буд ва Кимиёро хеле дӯст медошт, ба ин издивоҷ ризоят надод. Чун Шамс аз Мавлоно хоҳиши арусӣ намудан бо Кимиёро намуд, филҳол Мавлоно розӣ шуд. Чанд вақте бо ҳам зиндагӣ карданд ва рӯзе Шамс барои чанд рӯз дар ҳалқаи Мавлоно буд ва Кимиёхотун ба интизори ӯ танҳо нишаста. Алоуддин ин фурсати муносибро истифода намуда, тавассути гумоштагон ба Кимиёхотун ғизои заҳролуд медиҳад. Пас аз чанд рӯзи самоъ рафтан Шамс ба хона меояд ва Кимиёи бечонро болои болин

---

⁹³ Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Чалолуддини Мавлавӣ, с.133.

⁹⁴ Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ. Манокӣбу-л-орифин, с.642.

дармеёбад. Фарёду фиғон мезанад, субҳи дигар уро ба хок супорида, бидуни иттилоъ ба Мавлоно Куняро гарк мегӯяд.⁹⁵

Вале ривояти маъмул, ки дар маъхазҳо бештар зикраш рафтааст ва сабаби мунҷар ба нопадид ва ё шаҳид шудани Шамс гаштааст, ин будааст, ки: “Шабе дар бандагии Мавлоно нишаста буд дар хилват, шахсе аз берун охиста ишорат кард, то берун ояд. Филҳол бархост ва ба ҳазрати Мавлоно гуфт: Ба куштанам меҳоянд... Ва гуянд ҳафт каси нокаси ҳасуди ануд дасти якдигар карда буданд ва мулҳидвор дар камин истода, чун фурсат ёфтанд, корде ронданд ва ҳамчунон ҳазрати Мавлоно Шамсуддин чунон наъра бизад, ки он ҷамоъат беҳуш гаштанд ва чун ба худ омаданд, ғайр аз чанд қатраи хун ҳеч надиданд ва аз он руз то ғоят нишоне ва асаре аз он султони маънӣ сурат набаст.

Чун хабари ин воқеъаро ба самъи мубораки Мавлоно расонидаанд, фармуд, ки йафъалу мо йашоу ва йаҳкуму мо йуриду (мекунад он чӣ хоҳад ва ҳукм мекунад он чӣ хоҳад) [Оят аз Қуръон].

Он нокасонии мумтаҳан, ки асири қадар буданд ва ин чунин фитнаангезӣ зоҳир намуданд, дар андак замоне баъзе кушта шуданд ва баъзе ба афлоҷ мубтало гаштанд ва як ду тан аз бом афтоданд ва ҳалок шуданд... ва гуянд: Алоуддинро, ки ба доғи “иннаҳу лайса мин аҳлика, иннаҳу ӯамалун ғайру солех”⁹⁶ мавсум буд, таббӣ муҳриқа ва иллоти ачиб пайдо гашта, дар он айём вафот ёфт ва ҳазрати Мавлоно аз ғояти инфийёл ба ҷониби боғҳо равона гашта, ба ҷанозаи ӯ ҳозир нашуд...⁹⁷

Вале муҳаққиқини дигар бар онанд, ки Алоуддин дар асари фитнае, ки аз ҷониби ӯ ва ёронаш дар Куня бархоста буд, кушта мешавад.⁹⁸

Ончунон саргузашти Шамс печида ва маҷҳул аст, ки ҳатто Афлокӣ, ки ҳамасри ӯ буд пиромуни шаҳид шудан ва ё нопадид гаштани Шамс ба ривоёти фавқ иктифо накарда, бо вучуди он, ки “аз он руз то ғоят нишоне ва асаре аз он султони маънӣ сурат набаст” мегӯяд, хостааст дар шаҳид шудан ва дар паҳлуи бонии

⁹⁵ Радий Фиш. Джалалиддин Руми, с.214-218.

⁹⁶ Қуръон, сураи Хут, ояти 46.

⁹⁷ Шамсуддин Ахмади Афлокӣ. Маноқибу-л-орифин, с.684-686; Абдуррахмони Ҷомӣ. Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с.469; Абдуррафъи Ҳакикат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ. -Техрон, 1372, с.488-489.

⁹⁸ Эдвард Браун. Таърихи адабии Эрон, с.877.

мадрасаи амир Гавҳартош ва ё дар чанби Мавлонои бузург [Мавлоно Баҳоуддин Валад] дафн гардидани у муҳри тайид занад: “Ҳамчунон баъзе асҳоб муттафиқанд, ки чун Мавлоно Шамс аз он ҷамоат, ки захм хурд, нопаёдо шуд. Баъзе ривоят карданд, ки чанби Мавлонои бузург... мадфун аст ва ҳамчунон ҳазрати шайхи мо Султон-л-орифин Чалабӣ аз ҳазрати волидаи худ Фотимахотун ривоят кард, ки чун ҳазрати Мавлоно Шамсуддин ба дараҷаи саъодати шаҳодат мушарраф гашта, он дунони муғаффил уро дар хоҳе андохта буданд, ҳазрати Султон Валад шабе Мавлоно Шамсуддинро дар хоб дид, ки ман фалон ҷой хуфтаам. Нимашаб ёрони маҳрамро ҷамъ карда, вучуди мубораки уро берун кардаанд ва ба гулобу мушқу анбар мумассик ва муъаттар гардониданд ва дар мадрасаи Мавлоно дар паҳлуи бонии мадраса амир Бадруддини Гавҳартош дафн карданд ва ин сиррест, ки ҳар касеро бар-ин вуқуфе нест...” Ҷомӣ ва Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ низ ин матлабро⁹⁹ дар “Нафаҳоту-л-унс” ва “Тароиқу-л-ҳақоик” зикр намудаанд. Давлатшоҳи Самарқандӣ ин қазияро маҷхултар мекунад, ки гуё вафоти [на шаҳид шудан] Шамсуддини Табрешӣ баъди реҳлати Мавлоно будааст: “Ва қабри ҳазрати Шайх Шамсуддини Табрешӣ ҳам дар Қуния аст ва вафоти у баъд аз реҳлати Мавлоно будааст...”¹⁰⁰ Радий Фиш асари худ “Джалалиддин Руми”-ро, ки бист солу бештар дар амри татаббуъ ва гирдоварии мадорики он заҳмат кашада ва бар мабнои услуби ҳасбу-л-холӣ ин асарро нигоштааст, бештар дар амри баррасии савонеҳи ҳоли Мавлоно ба “Маноқибу-л-орифин”-и Афлокӣ ва осори Султон Валад иттиқо кардааст. Ба ҷидд таъкид мекунад, ки “воқеъоти тасвиршуда дар китоб ҳақиқатан ҳам иттифок афтада буданд”¹⁰¹ ва шеваи куштори Шамсро аз ин қарор тасвир намудааст, ки Шамсуддини Табрешӣ аз ҳузури Мавлоно он шаби 5 декабри соли 1247 аз ҷониби ёрони Алоуддин, ки ҳафт нафар буданд ва дар миёни онон Алоуддин низ буд, ба берун хонда шуд ва бо зарби корд ба қатл расид. Аз ҷониби Султон

⁹⁹Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ. Маноқибу-л-орифин, с.700-701; Абдурахмони Ҷомӣ. Нафаҳоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси, с.469; Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ. Тароиқу-л-ҳақоик. -Техрон, 1318, с.317.

¹⁰⁰ Амир Давлатшоҳ ибни Алоудла Бахшишоҳ ал-Ҷозӣ ас-Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуъро, с.150-151.

¹⁰¹ Радий Фиш. Джалалиддин Руми, с.7.

Валад ва махрамонаш ба марқади холии олиҷоҳ Бадруддини Гавхартош, ки аз ҳисоби сармоияи мадрасаи онон бино ёфта буд, пинҳонӣ ҳасади Шамсро мадфун мекунад ва муъаллиф дар мавҷуд будани қабри Шамси Табрзӣ дар ин ҷо шаҳодат медиҳад: “Танҳо дар васати асри мо ҳини таъмири хонаҳои кучаки қадима мадфани Шамсуддини Табрзӣ пайдо гардид.

Фаршаш сарпуши ҷубӣ дорад. Зери он зинапоҳҳои сангист, ки ба поён мебаранд. Ҷоест ба андозаи қадди инсон. Дар ин ҷо, дар тарафи девори чап санги лаҳади ҷаҳоргушаест, ки гачмолӣ шудааст.

Рӯ ба офтоб берун мебароям. Дар рӯ ба рӯи марқади нишони ҷоҳи хушқиди замонӣ салҷуқиён ба назар аст...

Эҳсоси аҷиб ва баргарафнашудани гулӯгирамон мекунад. Мо на ба Худованд, на ба абадияти инсоне ба исми Шамсуддин, ки ҳафтсад солу бештар шомҳои декабр кушта гардид ва пинҳонӣ зери ин лаҳад мадфун шуд, бовар дорем”.¹⁰² Абдуррафъи Ҳақиқат низ дар китоби худ “Таърихи ирфон ва орифони эронӣ” ҳини ёдрас аз сафари худ ба Қуния дар соли 1366 зикр намуда, ки: “Оромгоҳи мучаллал дар шаҳри Қунияи Туркия ба номи оромгоҳи Шамси Табрзӣ мушоҳида намудам”.¹⁰³

Муддати мулоқоти дуввуми Мавлоно ва Шамсуддинро шаш моҳ гуфтаанд. “Ҳамчунон манқул аст, ки дар навбати дуввум муддати шаш моҳи тамом дар ҳучраи мадрасаи Мавлоно ба ҳам суҳбат фармуданд”¹⁰⁴ ва дар ташҳиси моҳи санаи нопадид шудан, куштор ва ё вафоти Шамс соҳибназарон дар ихтилофанд. Афлокӣ онро “дар моҳи шаъбони санаи арбаъ ва арбаъин ва ситтумиа” (соли 644 ҳ.қ./ декабри 1246 – январи 1247),¹⁰⁵ Давлатшоҳи Самарқандӣ “дар шуҳури санаи ихдо ва ситтина ва ситтумиа” (соли 661 ҳ.қ.),¹⁰⁶ “Мақолоти Шамси Табрзӣ”, “Тазкираи рӯзи равшан”-и Мавлавӣ Муҳаммад Музаффар Хусайни Сабо, Забехулло Сафо ва Деххудо соли 645 ҳ.қ.¹⁰⁷,

¹⁰² Радий Фиш. Джалалиддин Руми, с.220-225.

¹⁰³ Абдуррафъи Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ, с.492.

¹⁰⁴ Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ. Манокӣбу-л-орифин, с.691.

¹⁰⁵ Шамсуддин Аҳмади Афлокӣ. Манокӣбу-л-орифин, с.642.

¹⁰⁶ Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Бахшишоҳ ал-Ҷозӣ ас-Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуъро, с.150.

¹⁰⁷ Мақолоти Шамси Табрзӣ, с.19; Мавлавӣ Муҳаммад Музаффар Хусайни Сабо. Тазкираи рӯзи равшан.-Техрон, 1343, с.437; Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон, с.454-455; Деххудо. Луғатнома, ҷ.31, с.586.

Эдвард Браун моҳи март соли 1246 ¹⁰⁸ ва Радий Фиш панҷшанбеи 5 декабри соли 1247 ¹⁰⁹ гуфтаанд.

Дар бораи мазори Мавлоно Шамсуддини Сабзпуши рустои Вешаб ба тариқи иҷмол танҳо дар китоби “Рузномаи сафари Искандаркул”-и Абдуррахмони Мустаҷир маълумоте ба даст омадааст.

Бояд тазаккур дод, ки бо вучуди он, ки ин китоб бар мабъои аҳдофи кашшофи ва ҳосусӣ барои ҳукумати тазории Рус аз ҷониби Мустаҷир чун гузориш аз сафари ҳайъати низомии Рус ба водии Зарафшону Фон, ки нигорандаи он шомили ин ҳайат буд, навишта шуда бошад ҳам, аз аҳамияти муҳимми таърихӣ бархурдор аст. Чун Мустаҷир гузориши ҳосусӣ менавишт, аз ин лиҳоз дар баёни ин ва ё он қазия ҳаталмақдур кушидааст, ки ба саҳву иштибоҳ роҳ надихад.

“Дар ин мавзъ [деҳаи Вешаб] бузургворе ҳастанд, ки Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш мегӯянд. Дар болои ҳазрати бузургвор хонақоҳе ҳаст, ки бо фармони амир Насрулло андохта будаанд, ки бистухашт сол шудааст. Дар назди мақбараи бузургвор ошхонае ҳаст, ки ҳар кас ба нияти худой буз ё гусфанд оварда, кушта, дар он ошхонаи ҳазрат пухта, ба мардум мехурунад”.¹¹⁰

Ин асар соли 1870 навишта шудааст. Таърихи сохтани хонақоҳи ин мазорро низ Мустаҷир “бисту ҳашт сол шудааст” гуфтааст, ки мусодиф ба соли 1842 мебошад.

Мустаҷир дар баёни номи ин бузургвор нисбати маконии номро, ки имруз Табрэй аст мегӯянд, зикр накардааст. Ин ба назари мо амдан ва ё саҳван нашуда, балки номи мукаммали ин бузургворро он замон ба ин исм: Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш ёд мекардаанд.

Дар татаббуъи вожаи “сабзпуш” андаке ба ҳошия меравем. Хуросонро аз ин ру маҳди тасаввуф хондаанд, ки ин сарзамин аз қадим дар парвариши тасаввуф таъсири қобили мулоҳиза доштааст. Тарикаҳои тасаввуф, ки аз қарни ҳафтуми ҳичрӣ ба ин тараф дар Хуросони Бузург интишори бештар доштанд, ин тарикаҳои: кодирия, рифоъия, тайфурия, суҳравардия, мавлавия,

¹⁰⁸ Эдвард Браун. Таърихи адабии Эрон, ҷ.2, с.879.

¹⁰⁹ Радий Фиш. Джалалидини Руми, с.218.

¹¹⁰ Абдуррахмони Мустаҷир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.58.

кубравия, чиштиа, нақшбандия, бектошиа, ҳайдария, неъматуллоҳия, нурбахшиа, қаландария ва ё дарвешони ҷаҳонгард будаанд. Дар Хуросон дар қиболи мактабҳои мухталифи суфия, мактаби суфиёнаи дигар ҳам вучуд дошт, ки “ҳам тазохур ба худуду завоҳири шарифатро хилофи ихлос дар амал мидид ва ҳам изҳори аҳволи ношӣ аз суқру ғалабаро навъи худнамоию риё талаққӣ мекард”.¹¹¹ Ин мактаб, ки зохиран аз рӯзгори Боязиди Бистомӣ ё оғози фаъолияти карромиён дар Нишопур ба вучуд омад, тариқаи маломатия ё аҳли маломат хонда мешуд. Ин ҷараён ҳатто назди суфияи дигар аз қабилҳои нақшбандия ва қаландария мавриди тавачҷӯх воқеъ гашт. Маломатия дар ҳақиқат меҳостанд тасаввуфро аз қолабҳои сохтагӣ бипироянд ва асоси фикри маломатия бад-он гунна, ки Ҳамдуни Қассор (вафоташ 885 милодӣ) ва Абӯҳафси Ҳаддод ва аввалин пайравони онҳо таълим мекарданд, иборат буд аз тақво ва зӯҳди мастур, оӣ аз ҳар гуна даъвою тазохур буд. Пешвои қаландария, ки дунболаи маломатия аст, Ҷалолуддини Совачӣ буд, ки дар худуди санаи 620 ҳ.к. (1223) дар Димишқ расми тарошидани муӣ сар ва абруро бунёд ниҳод ва Муҳаммади Балхӣ, ки шогирду пайрави ӯ буд, расми пушидани ҷавол (ҷувол)-ро бар он афзуд ва аз ин рӯ ба Ҷавлақӣ ё Ҷаволиқӣ шӯҳрат ёфтанд. “Бештари вақтҳо ҷувол ба ранги сабз дар тан мекарданд ва як ҳамчу ҷавлақи сабзпуш, ки тамоми муӣ сару сураташро ҳам тарош дода буд, ғариб ба назар меомад”.¹¹² Ҷавлақиҳо дар Миср, Осиёи Сағир ва Форсу Ироқ бештар сукунат доштанд.

Вожаи “сабзпуш”-ро, ки аз завоӣ мухталиф ҷуёш будем, ҳини баррасии тариқаи қаландария ва қодирияи тасаввуф ба он мувоҷеҳ шудем. “Меғуянд, Лаъли Шаҳбоз [пешвои қаландарияи Ҳинд] бар хилофи сабзпушони [қаландарони] вилояти Рум ҳатто аз шурбу акли мусаккарот ва мукаяфот ҳам ибод надошт”.¹¹³

Дар замони Сафавия муҳолифатҳо ва низоъҳои шадида миёни ҷиноҳои қаландария (ҳайдарӣ ва неъматӣ) ба вуқӯ пайваст ва ин тариқаи тасаввуф дар тамоми даврони Сафавия ба инҳитот гароид ва шайхону пайравони он ба мамолики мухталиф пароканданд.

¹¹¹ Абӯлхусайни Зарринкуб. Ҷустуҷу дар тасаввуфи Эрон.-Душанбе, 1992, с.283.

¹¹² Абӯлхусайни Зарринкуб. Ҷустуҷу дар тасаввуфи Эрон, с.308.

¹¹³ Ҳамон ҷо, с.314.

Тарикаи қодирия, ки тавассути Абдулқодирӣ Гелонӣ мулаққаб ба Қутбу-л-аъзам таъсис гардидааст, ваҳдати вучудист ва ранги сабз нишонаи ин силсила аст. Пайравони ин тариқат то қарни нухуми ҳичрӣ дар сартосари Эрон бисёр будаанд, вале пас аз пирузии ташайюъ дар давраи Сафавия, чун шайх Абдулқодирӣ Гелонӣ суннии ҳанбалӣ буд ва ба шиъиён хусумат меварзид, пайравони ӯ ҳама аз Эрон ронда шуданд.

Абдурахмони Мустақир дар асари худ “Рузномаи сафари Искандарқул” ҳини тарсими вазъи ҷуғрофиёии ин ва ё он деҳе аз водии Зарафшон ба таъкид ёд кардааст, ки пайравони тарикаи қодирия дар ин мантақа зиёд будаанд. Баъид нест, ки Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш низ яке аз он машоихи ин тариқат буда бошад, ки дар асари он хусуматварзиҳо ба ин диёри сокиту зебо омада, то охири ҳаёт зиндагӣ кардааст.

Сабзпушӣ киноя аз зоҳидон ва аҳли мотам ва ё киноя аз ричолу-л-ғайб тафсир шудааст.¹¹⁴ Дар баёни матолибе пиромуни либоси Шамс, ки “ба тарика ва либоси туччор буд”¹¹⁵ ва ё “пайваста намади сиёҳ пушида”¹¹⁶, ки дар фавқ ёдрас намуда будем, вожаи сабзпушро ҳеч яке аз маъхазҳои муътамад мулҳақ ба номи Шамси Табрзӣ зикр накардааст. Метавон аз ин зовия низ дар омад, ки баъди он, ки Шамси Табрзӣ Қуниро барои ҳамеша тарк гуфт, агар ҳарфи Давлатшоҳи Самарқандиро, ки “баъзе гуфтаанд, ки асли ӯ аз Хуросон аст аз вилояти Бозар”¹¹⁷ дуруст пиндорем, пас метавонем хулосаи мантиқӣ барорем, ки баъди ба ватан баргаштанаш, чун бештар саёҳатро дӯст медошт ва агар ин гуфтаи Шамсро, ки “...ба куху биёбон берун мебояд рафт, ки миёни халқ роҳ нест”-ро¹¹⁸ милоки натиҷагирӣ пиндорем, пас метавон ҳақс зад, ки Шамси Табрзӣ ба ин диёри қухистонии Хуросон омадааст ва аз фироқи дӯсти худ Мавлонои Балхӣ либоси мотам – сабзпушӣ ихтиёр кардааст. Вале он қадр зиндагии сӯфиён, пирони тариқат ва аҳли қаромат шабеҳи ҳамдигар аст, ки агар ҳар сӯфиеро, ки мисли Шамс ломакону лодарак аст,

¹¹⁴ Деххудо. Лугатнома, ҷ.28, с.221.

¹¹⁵ Фаредунӣ Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Ҷалолуддини Мавлавӣ, с.123.

¹¹⁶ Шамсуддин Аҳмади Афлӯкӣ. Манокӣбу-л-орифин, с.616; Абдурахмони Ҷомӣ. Нафахоту-л-унс, с.466.

¹¹⁷ Амир Давлатшоҳ ибни Алоудавла Баҳшишоҳ ал-Ҷозӣ ас-Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуъро, с.147.

¹¹⁸ Мақолоти Шамси Табрзӣ. с.139.

марчаи таҳқиқ қарор диҳем, метавон ҳар мазореро, ки таъриҳаш маълум нест, ба номашон мусаммо қард. Аммо шабоҳатҳоро наметавон бурҳон ва далели муваҷҷаҳ пиндошт.

Дар саҳни масҷиди ин мазор санги суфтаи сиёҳранг, ки ба таъбири мардумони ин водӣ “қайроқ”-аш мегӯянд, ҳифз шудааст, ки чунин мазмун бо хатти сулс дар он ҳаққ гардида:

“Кулли нафсин зоикату-л-мавт.

Ҳозо қабру Шайху-л-имоми-л-хумоми-л-маҷлис рафиъи-л-мухтарамии-л-муқаррам, мурфақи-л-хайрот, фоиқи-л-ҳасанот, мақбули-л-мулуки ва-с-судур амади азизи ақобир, садри-л-мақарр, фариди-д-дахр, қуввати-л-киром, манбаъи-л-алтофи ва-л-икром, мураббии аймати дин, муқаввӣи сиғори масоқин, иззи-л-ислом, ифтихори-л-аймон ва исмуҳу Насруллоҳ ибни Қозӣ.

Бадруддин ибни Қозӣ зайну-л-миллати ва-д-дин ғафара-л-Лоҳу лаҳу би ояти-л-кирома, тувуфия фӣ шаҳри мубораки шаъбон-ъаззама-л-Лоҳу ҳурматаҳу-мин шуҳури санаи ситта ва ишрин ва самонимиа.

Котиб Зиё ёд бод”.

Катибаҳои Зиё ва ё Зиёуддин дар мазорҳои деҳоти Вешаб ва Шамтичи Фалғар, инчунин дар деҳаҳои Обурдон ва Падроҳи Масҷод бо теъдоди қасире мавҷуданд. Катибаи аз ҳама барвақтии Зиёуддин солҳои 1380-81 ҳаққ шуда, катибаи аз ҳама дери он ба солҳои 1446-47 мусодиф аст, ки муддати 66 солро дар бар мегирад. Чунин ҳулоса метавон қард, ки котиб Зиёуддин дар нимаи дуввуми қарни XIV ва нимаи аввали қарни XV зиндагӣ қардаст.¹¹⁹

Зиёуддини котиб ин қабр ба Шайху-л-имом Насруллоҳ ибни Қозӣ мутаъаллиқ аст мегӯяд ва дар қисмати охири катиба менависад, ки Бадруддин ибни Қозӣ дар моҳи шаъбони санаи 826 х.қ. (июл-августии соли 1423) вафот қард.

Мусаллам аст, ки барои ду қабр дар як санги хурд катиба наменависанд ва маъҳазо ин катиба ба қабри Шайху-л-имом Насруллоҳи Бадруддин ибни Қозӣ ва ё Шайху-л-имом Бадруддини Насруллоҳ ибни Қозӣ марбут аст.

Ба ҳадси академик А.Мухтаров “иддае аз қайроқҳо аз макони собиқи худ ба мазорҳо нақл дода шудаанд”¹²⁰, ки фикр мекунем,

---

¹¹⁹ А.Мухтаров. Эпиграфические памятники Кухистана. Книга первая, с.115-117.

¹²⁰ А.Мухтаров. Надписи на скалах и камнях в верховьях Зерафшана. // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад, 1960, с.162.

ин гумон яқин аст.

Ин санг тибқи гуфтаи бузургсолон дар асари таҷдиду тавсиъа, ки пиromуни мазор анҷом ёфтааст, пайдо шудааст. Суоле матраҳ мешавад, ки Зиёуддин ин катибаро барои санги ин мазор навиштааст ва агар инчунин бошад, катибаи он ба кадом яке аз ин ду қабри мазор мутаъаллиқ аст? Ва ё ин санги катибадорро аз дигар ҷой ба ин ҷо овардаанд?

Бояд тазаққур дод, ки пиromуни мазор ғуристонӣ деҳ мавҷуд аст. Тибқи одати маъмул дар ҳеҷ давру замоне аз ғуристонҳо мурукибат нашудааст ва ҳар 50-60 сол дар асари боду борон ва ё дигар ҳодисоти табиъат қабрҳо ба замин яксон мешуданд ва дар ҷои онҳо қабрҳои дигаре арзи вуҷуд мекарданд. Бинобарин, ҳамчуноне ки аз дараҷаи мақомоти ибни Қозӣ маълум мешавад, ӯ шахси воломақоме будааст ва яқин меравад, ки аз шахсиятҳои маъруфе будааст ва 573 сол пеш аз ин вафот карда, мадфанаши низ бояд дар наздикиҳои мазор буда бошад.

Аз матолиби ғавқ ин нуқтаро метавон натиҷа гирифт: Мазори воқеъ дар деҳаи Вешаби ноҳияи кунунии Айни бува мутаъаллиқ ба шайх ва ё суфӣи силсилаи кодирияи тасаввуф Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш будааст ва ҷои зикр аст, ки бузургворе, ки бо номи Хоҷа Сабзпуш дар деҳаи Ревомутки Масҷох ва ду бузургвори дигаре, ки яке бо номи Хоҷа Сабз дар деҳаи Марзич ва дигаре бо номи Хоҷаи Сабзпуш дар рустои Ревади ноҳияи Айни мадфунанд, низ ба ҳадси мо ҳамсарнавишти Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш бояд буда бошанд. Мо баъид намедонем, ки Мавлоно Шамсуддин зодаи шаҳри Табреш бошад, зеро шаҳри Табреш он замон дар шумули марокизи пурнуфузи тариқаи кодирия буд ва дар асари қудурат ва муҳосимати Сафавиён ба ин ҷинои кодирия дар ин шаҳр Мавлоно Шамсуддин дар қисмати қӯхистонии Мовароуннаҳр паноҳ бурд ва дар ин мавзеъ ҷои ҳамешагии иқомат ихтиёр кард. Бинобарин, далоили маъхазҳои мутаъаддиди ғавқу-з-зикр мавҷуд будани мадфани Шамси Табреширо дар ин мазор зери суол мебарад.

Номгуи мазорҳои дигари мавҷуд буда дар Фалғар. Дар рустои Дарғ ду мазор – мазори **Хоҷа Мавзай** ва **Хоҷа Абдурахмони Ғозӣ**, дар рустои Шаватки Боло мазори **Хоҷа Ғойибон** ва мазори зане бо номи **Розиябону**, дар деҳаи Шаватки Поён мазори **Мавлоно Шайх Аҳмад ибни Мавлоно Амир Бахтиёр** мавҷуд аст, ки гуё аз шоҳзодагонӣ вилоят будаанд ва ҳодисае сабаб

гардида ва тарки вилояти хеш мекунад, ба Куҳистон меоянд ва дар ин ҷо хонадор мешаванд ва то охири ҳаёт зиндагӣ мекунад.

Дар мавзеи Сайрон мазори **Хоча Шамсуддини Варроқ**, дар рустои Рарз ду мазор – мазори **Эшони Шоҳхалил** ва мазори **Эшони Хочам Чалолуддин**, инчунин дар он ҷониби рудхонаи Зарафшони рустои Рарз, дар мавзеи бо номи Сойи Тақоб мазорест бо номи **Хоча Тохир**. Дар замони амир Шоҳмурод шахсе бо номи Охунд Муллоабдулваҳҳоб гуё хобе дида, ки дар ин мавзеи бузургворе шаҳид шудаанд. “Аз он сабаб Охунд Муллоабдулваҳҳоб ҳаштод сол муқаддам (ҳудуди солҳои 1790) дар болои ҳазрати бузургвор хонакоҳе андохта обод карда будааст”.¹²¹

Дар рустои Зосун мазори имом **Муҳаммади Замҷӣ** ва **Нақибхон Туғрал**, дар рустои Сангистон ду мазор мавҷуд аст. Яке мазори **Мавлоно Муҳаммад Алӣ** мебошад, ки ба исми **Мардони Ғайб** иштихор дорад. Бинои мазор аз хишти хом иборат буда, зъмораш ба охири садаи XIX мусодиф аст. Оромгоҳ шакли росткунҷай дошта, айвони мазор аз ҷониби шарқ ҷойгир буда, сағона дар қисмати шарқии оромгоҳ қарор дорад. “Нақшу ороиши бошаҳо қолибанд, ки дар шакли сари махлуқи тахайюлии шохдоре иҷро гардидаанд. Нақшҳои нижвони қандакорӣ услуби наққошии асрҳои VIII–XII-ро ба хотир меоварад. Дар ин ҷо рӯйкаши гилие пайдо кардаанд, ки дар он осори хатти қуфӣ ба назар мерасад”.¹²²

Мазори Нақибхон Туғрал. Нақибхон Туғрал аз зумраи шоирони гавонои охири садаи XIX ва ибтидои асри XX форсу тоҷик аст. Нақибхон Туғрал 26-марти соли 1865 дар хонадони сарватманди рустои Зосун чашм ба олами ҳаёт мегушояд. Аслофи Туғрал барҳоста аз шаҳри Самарқанданд ва Туғрал насаби хешро аз шачараи Носируддин Убайдуллоҳ ибни Маҳмуди Шошӣ, машҳур ба Хоча Аҳрори Валӣ медонад ва дар зимн мегуяд:

Мерасад аслам ба Аҳрори Валӣ,

Дудаи ман бошад аз ин дудмон.

Туғрал ба хотири касби илм ба марокизи тамаддуни Осӣи Марказӣ -шаҳрҳои Самарқанду Бухоро меояд. Ба қавли устод

---

¹²¹ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.53.

¹²² Муқимов Р. Мазори Мавлоно Муҳаммадалӣ. //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989, с.133.

Айнӣ Туғрал "дар охирҳои ҳол обу ҳавои тозаи кӯҳистонро аз зиндагонии шаъшаъадори пурташвиши шаҳр тарҷеҳ карда" пас аз таҳсил ба зодгоҳаш-рустои Зосун бармегардад, вале бо маҳофили адабии Самарқанду Бухоро қатъи робита накарда, ҳамеша маҳфилорои ҳавзаи адабии Самарқанду Бухоро буд. Ин замон мусодиф аст ба табаддулотҳои иҷтимоиву сиёсӣ дар Русия, ки баъдан он ба Осиёи Марказӣ низ таҳмил гардид. Чун шиёори ҷонибдорони он низом эҷоди давлати мардумӣ буд, Нақибхон Туғрал ин субҳи ҳаёти навинро дуруд гуфт ва яке аз мубаллиғини он гардид. Вале дар асари як тухмат 28-июни соли 1919 дар мавзеи Лангари деҳаи Сангистони ноҳияи Фалғар ба дастури Шитинин ном қумандони сарбозони сурх ба қатл мерасад. Баъди гузашти солиёни мутамодӣ ба кӯшиш ва талошҳои фарзандони фарзонаи миллати тоҷик Ҳабибулло Назаров, Сиддиқ Зарифов, Мирзо Наъимов, Умед Келдиев ва Воҳид Шарифов бо қарори Президиуми Суди Олии РСС Тоҷикистон 30-юми декабри соли 1960 қатли уро бар асоси тухмат дониста, ба Нақибхон Туғрал бароғат дода мешавад ва девони ашғораш ба таъб мерасад. Дар фарози оромгоҳи Нақибхон Туғрал мақбараи гунбадгунае эҷдос гардида, ин макон аз он замон ба баъд чун макони зиёрати мардум қарор мегирад.

Мазори **Мавлоно Шамсуддин Мухаммади Хатиб**, ки бо номи Лангар маъруф аст, дар масири роҳи Фалғару Масчоҳи рустои Сангистон қарор дорад. Мавлоно Шамсуддин Мухаммади Хатибро бо номи Мавлоно Алоуддини Балогардон низ ёд мекунанд. Аз қавли Абдуррахмони Мустаҷир Мавлоно Шамсуддин Мухаммади Хатиб чаҳорсаду чилу панҷ сол пеш [манзур сафари Мустаҷир ба водии Зарафшон аст, ки соли 1870 буд], яъне соли 1425 вафот кардааст. Вале дар қайроқе, ки аз деҳаи Сангистон ёфт шудааст, сол ва моҳи вафоти Мавлоно Мухаммади Хатиб аз қарори зайл ҳаққ гардида: "Шуд воқеъ вафоти Мавлоно Мухаммади Хатиб дар вақти аср ҳафдахуми моҳи мубораку-л-рамазон мин шуҳури сана 844" (11 феввали соли 1441).¹²³

Мустаҷир дар замина мефармояд: "Дар он ҷой қургони кӯҳнае будааст, ки дар замони ҳазрати бузургвор обод будааст. Дар он ҷо масҷиде будааст ва Мавлоно дар он хатиб будаанд, ки алҳол

¹²³ М.Е. Массон. Среднеазиатские надгробные кайраки. // Эпиграфика Востока, XI, 1956, с.6.

вайрон шудааст, ҳазрати бузургвор хонақоҳе доранд, ки дар пеши он ду дарахти қайроғоч мисли хонаи сиёҳ мебошад. Дар он ҷой ҷаҳорбоғе доштаанд, ки дарахтони зардолу ва шафтолу ва себу тут ва олуҷа дорад”.¹²⁴ Мавлоно Шамсуддин Муҳаммади Хатиб гуё аз бастагони Шайх Абулқосими Гургони мадфун дар рустои Урметан будаанд.

Дар рустои Куруд, ки дар ирғифои 5 километрии шимолу шарқи маркази ноҳияи Айнӣ воқеъ гардидааст, се мазор – мазори **Ҳочаи Муродбахш**, **Ҳоча Кулоҳ** ва мазори зане бо номи **Бибифаранҷиш**, ки гуёе ҳамроҳи гаҳвораи худ ба санг мубаддал гаштаанд, мавҷуд аст. Дар рустои Варзи Манор ду мазор – мазори **Ҳазрати Имом** ва мазори **Ҳазрати Мир**, дар рустои Хушекат ду мазор – мазори **Ҳоча Рушиё** ва мазори **Ҳазрати Эшони Абдуллоҳи Валӣ**, дар рустои Исколар мазори **Ҳоча Сардармашат**, дар рустои Дардар дар сари роҳ мазори **Ҳоча Ширинпаз** ва ба даруни сойи он мазори **Ҳоча Купод** ва дар васати сойи он мазори зане бо номи **Ҳоча Бибиавлиё**, дар рустои Зеробод ду мазор – мазори **Ҳазрати Мардон** ва мазори **Ҳочамуборак**, дар рустои Кум мазори **Мирсайиди Варрок** аст, ки гуё ба қавли Мустачир лашкаркаши ислом буда ва дар ин мавзёе шаҳид гаштааст¹²⁵ ва инчунин дар ин мавзёе мазори **Эшони Суфӣ** низ мавҷуд аст. Дар рустои Мадам ду мазор – яке бо номи мазори **Бибизоҳида** ва дигаре бо номи **Чихилмехроб маъруф** аст.

Дар рустои Ревад бузургоне ба исми **Мулло Абдуллоҳи Валӣ**, **Ҳазрати Мир Сайид Камоли Валӣ**, **Ҳочаи Шерсавор**, **Ҳазрати Хушқоқулон**, **Ҳазрати Шери Ғозӣ**, **Ҳочаи Сабзшӯш** мадфан гузидаанд ва инчунин қадамҷоҳе ба номи **Увайси Қаранӣ** ва **Ҳоча Орифи Моҳи Тобон** вучуд дорад. Ин мавзёро дар гузашта бо дарназардошти ин, ки ҳамчунин бузургоне дар ин ҷо маъво гирифтаанд, бо номи “**Боғчаи бузургон**” низ ёд мекардаанд.

Мазори Мулло Абдуллоҳи Валӣ.

Миёни мардуми Ревад ва рустоҳои ғирду бари он ва ҳатто дар Ҷумҳурии Узбекистон мазори Мулло Абдуллоҳи Валӣ, ки ба исми Ҳочатбарор низ ёд мешавад, хеле маъруф аст. Ин мазор дар васати ғуристони гузари Куйи Боло, дар ихотаи чанорҳои

---

¹²⁴ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.49.

¹²⁵ Ҳамон ҷо, с.39.

азим воқеъ гардида, масҷиди чомаъи деҳаи Ревад, ки низ ба номи Мулло Абдуллоҳи Валист, дар ҷавори ин мазор қарор дорад. Оромгоҳи Мулло Абдуллоҳи Вали дар дохили биност ва дар айвони он мадфани дигарест, ки марбут ба писари Мулло Абдуллоҳи Вали – Абдулқосим медонанд. Абдулқосим гуиё дар синни сесолағӣ вафот кардааст.

Мазор шайхони худро дорад ва шайхи имрӯзи мазор Эшони Абдулхайрхон мебошанд, ки хешро аз пайвандони Мулло Абдуллоҳи Вали мехонанд. Эшонҳои рустои Ревад, Ёвон ва Вешканди Фалғар низ худро аз шачараи Мулло Абдуллоҳи Вали медонанд.

Тибқи ривоёте, ки миёни мардум иштихор дорад, Мулло Абдуллоҳи Вали писари Хоҷа Абдулҳолиқи Ғиждувонӣ (1103–1179), ки яке аз муршидони силсилаи нақшбандист, будааст. Ривоят мекунад, ки боре Мулло Абдуллоҳи Валиро, ки хеле хурд буд, падар ба масҷид мебарад. Баъд аз адои намоз мутаваҷҷеҳ мегарданд, ки Абдуллоҳ кафшҳои намозгузронро ба ду қисмат ҷудо кардааст. Падар пурсон мешавад, ки чаро чунин коре анҷом додааст. Посух мегӯяд, ки бихиштиёну дӯзахиёноро мутамоиз сохтам. Баъд аз он, ки Хоҷа Абдулҳолиқи Ғиждувонӣ эҳсос мекунад, ки писараш соҳибқаромот шудааст, ба ӯ иҷозати сафар медиҳад. Ба ризояти падар Абдуллоҳ, ки хеле хурд буд, ба Кӯхистон сафар мекунад ва баъди расидан ба ин мавзъе зиндагиро барои ҳамешагӣ дар ин ҷо ихтиёр мекунад.

Аз қаромотҳои Мулло Абдуллоҳи Вали ин аз батни модар сухан гуфтани мутамоиз сохтани дӯзахиёну бихиштиён, дар туфулият ҳифз кардани Қуръон, шинонидани навдаҳои нимсӯхтаи чинор ва сарсабз гардидани онҳо, боқӣ мондани нақши пою даст ва пешонӣ ҳангоми адои намоз дар сахраҳо ва ҷилави селобро гирифтани миёни мардум хеле маъруф аст.

Дар гузашта аҳли рустои Ревад тибқи тақвими Мулло Абдуллоҳи Вали соли навро таҷлил мекардаанд, ки фарорасии соли нав мусодиф будааст ба 12 моҳи март ва миёни ревадиён ин тақвим бо номи соли нави Мулло Абдуллоҳи Вали маъруф будааст. Баъди панҷ рӯзи он соли нави вилоят шуруъ мешудааст, ки он мусодиф аст ба 18 моҳи март.

Мазори Шайх Абдулқосими Гургонӣ.

Дар рустои Урметани ноҳияи Айнӣ, ки дар 190 километрии шимолу шарқи шаҳри Душанбе қарор дорад, мазори Шайх

Абулқосими Гургонӣ мавҷуд аст. Бар асоси ривояте, ки маъруф аст, гуё Шайх Абулқосими Гургонӣ тақрибан 950 сол қабл ба деҳаи Урметан омадааст.

Тибқи ривояти саканаи ин деҳ мулло Холиқбердӣ чойгоҳе, ки Шайхи бузург хонақоҳ ё лангари хеш қарор додааст, арчазоре буда ва масҷиде низ дар ҳамон ҷо воқеъ гардида ва ҳазрати бузургвор дар ин масҷид ба хидмат камар бастааст. Баъдтар мардум дар чойгоҳи ин масҷид масҷиди дигаре бунёд кардаанд. Чун Шайх Абулқосими Гургонӣ вафот меёбад, мардум он ҳазратро гуё дар хонақоҳаш ба ҳок супоридаанд ва оромгоҳе аз хишти хом бунёд кардаанд, ки ба мӯчиби ҳайрат то кунун газанде ба он нарасида. Ва эътиқоду ихлоси мардум ба ҳазрати Шайх Абулқосими Гургонӣ ба ҳаддест, ки ҳатто номи гузареро, ки мазорашон дар он ҷост, на Лангар, балки Ҳазрати Лангар гуянд. Дар воқеъ, ба мӯчиби истидлоли дуктур Абдулҳусайни Зарринқуб, аҳли тасаввуф ва футувват, ҳамчунин қаландарони сӯфимашраб хонақоҳи худро “лангар” мегуфтаанд. Пас ҷои шубҳа нест, ки аввалан хонақоҳи Шайх ва баъдан номи гузарро Лангар хондаанд. Ва нақл аст, ки ҳазрати бузургвор ба водии Зарафшон бо аҳли байташ омадааст ва азизоне аз хонадони ӯ дар мавзеи Лангари назди рустои Сангистон, ки дар 45 километрии шарқи деҳаи Урметан мавқеъият дорад, дафн шудаанд, ки мардум бо ихлосмандӣ ва эътиқод онро зиёрат мекунанд. Дар оромгоҳи ҳазрати Шайх Абулқосими Гургонӣ ду қабр дар ҷавори ҳамдигар қарор дорад: яке марқади худи он ҳазрат ва дигаре, ба қавли мардуми деҳа, марқади хоҳараш.

Дар даромадгоҳи мазор бо хуруфи форсӣ ва кириллӣ катибае аз мрамор насб шуда, ки бад-ин зайл аст: “Шайх Абу Алӣ, лақаб-шайх Абулқосими Гургонии Тусӣ. Соли таваллуд 356 ҳиҷрӣ, соли вафот 440 ҳиҷрӣ. Умрашон ҳазор моҳ. Номи шайх Абулқосими Гургонӣ. Номи аслиашон Абу Алӣ мебошад. Вақти вафот рӯзи 4-уми моҳи шаъбон, ба вақти хуфтан аз дунё гузаштаанд. Ин шахс дар мартабаи кутб.гузашта, яъне шогирди Увайси Қаранӣ мебошанд. Ба ҳисоби милодӣ соли таваллудашон 937, соли вафоташон 1020”.

Вале бояд зикр кард, ки ба шаҳодати сарчашмаҳо оромгоҳи Шайх Абулқосими Гургонӣ дар самти шарқии шаҳри Тус, дар Эрон воқеъ аст. Дар зимн Фазллулоҳ Рузбеҳони Исфаҳонӣ менависад: “Алқисса, баъд аз зиёрати он мазор [Имом Муҳаммад ибни Алӣ] ба тарафи

шарқии Тӯс фармуданд, ки бaсе аз аъозими ақобир мисли Шайх Абулқосими Гургонӣ ва Шайх Абӯнастри Сарроҳ ва ақрони эшон дар он ҷо мадфунанд қадаса-л-Лоҳу асрораҳу”.¹²⁶

Мазорҳои водии Фои.

Дар деҳаи Пой Мазор мазори Ҳазрати Мулло, дар рустои Махшевад мазори **Ҳоча Исҳоқ**, дар рустои Дичик мазори **Ҳоча Кучман**, дар рустои Такфон мазори **Наргон**, дар мавзеъе бо номи Сияхкон (наздики рустои Такфон) мазори **Ҳочаи Санг**, дар рустои Марзич мазори **Ҳоча Сабз**, дар рустои Анзоб мазори **Ҳочаи Жандапуш**, дар мавзеъи Марғеб мазори **Ҳоча Бузургон**, дар тақоби Шомии Паструд мазори **Подшоҳчоҳа**, дар Паструди Боло мазори **Мавлоно Муҳаммади Шамсуддин** мавҷуд аст.

Мазори Мавлоно Шамсуддин. Мазор дар соҳили рости дарёчаи Паструд, дар рӯбарӯи рустои Паструд ҷой гирифтааст. Сохтмони бинои мазори Мавлоно Шамсуддин муқорини садаи XIX мебошад. Бинои мазор росткунҷай буда, айвонаш аз ҷониби шарқ қарор дорад. Айвони мазор сутунҳои қандақорӣ ва наълини музайян дорад. “Мувофиқи таҳқиқот сугуну наълин ба давраи Қарахониён (садаи XII) мансуб буда, дар ҳамин ҷой ёдгории дигари меъморие вучуд доштааст”.¹²⁷ Тибқи ривояти машҳур Мавлоно Шамсуддин китобе бо номи “Ҷомеъу-р-румуз” таълиф намудааст.

Миёни мазорҳои мазбур Мазори Ҳазрати Мулло ва Ҳоча Исҳоқ хеле маъруфанд.

Мазори Ҳазрати Мулло. Дар 167 километрии шимолу ғарби шаҳри Душанбе, дар деҳаи Пой Мазор мазорест бо номи Ҳоча Мулло, ки ба номи Ҳазрати Мулло низ ёд мешавад. Номи ин бузургвор Мавлоно Фаҳруддин будааст, ки тибқи ривоят 600–700 сол пеш аз ин ба ин ҷо омадааст. Нақли қавл мекунанд, ки Мавлоно Фаҳруддин муаллифи чанд китобе низ будааст. Поёнтар аз мазор зиёратҷои дигарест бо номи “Санги қашши маҳсӣ”. Ин нақши пойи дар саҳраро, ки шабеҳи нақши пойи одамист, марбут ба нақши пойи Ҳазрати Мулло медонанд. Зиёратиён нахуст ин сангро буса мезананд ва баъд ба зиёрати мазори Ҳазрати Мулло мераванд.

¹²⁶ Фазлуллоҳ Рузбехони Исфохони. Меҳмонномаи Бухоро.-М. 1976, ҷопи факсимилӣ, с. 314.

¹²⁷ Муқимов Р. Мазори Мавлоно Шамсуддин. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II. -Душанбе, 1989, с. 133.

Мазор аз қисмати намозхона, се қабр ва хонаи хурдакаке, ки турбатхона мегуянд иборат аст. То чанд соли ахир дар ин турбатхона часади қудакони то яксоларо, ки мефавтиданд дар ду сандуқ, ки яке барои писарбачаҳо ва дигаре барои духтарбачаҳо тахсис дода шудааст, мегузоштанд ва баъди ба устохон табдил ёфтани ин аҷсод ин устухонҳоро гур мекарданд. Ба далели гандидани аҷсод ва бӯи бад додани он ин суннат чанд сол аст, ки иҷро намегардад. Тибқи иттилоъи муъарриҳин зардуштиён аҷсоди мурдагонӣ ҳешро баъди гушти онро хурдани паррандагон дар астадон гур мекарданд ва ё дар дахма мегузоштанд ва ин суннати зардуштиён то чанд соли ахир дар ин мантақаи Тоҷикистон маҳфуз мондааст.

Мазори Ҳазрати Мулло бо сабки маъмулии ин водӣ зъмор гардидааст. Дар собиқ ин мазор соҳиби вақфи худ буда ва баъди таҳкими ҳукумати Шуравӣ ин заминҳо муддате чанд бекор мондаанд ва баъдан аз ҷониби шайхони мазор дубора кишт гардидаанд.

Мазори Хоча Исҳоқ.

Чандин аср ба ин тараф мардумони зиёде аз деҳаи Махшевад убур мекунанд ва ба зиёрати мазори Хоча Исҳоқ мераванд. Ин мазор аз ин деҳ дар масофаи 6 километр бештар дар баландии кӯҳ, дар доҳили ғоре воқеъ буда, ибтидои пайроҳае, ки ба ҷониби ин гор мебарад, осонсипар буда, ҳар чи ба иртифои кӯҳ ба ғор наздик мешавад, ба ҳамон андоза роҳ саъбулубур мегардад. Ғор дар доҳили саҳраи азиме, ки ба кӯҳ пайванд аст, воқеъ буда, дар қисмати охири пайроҳа, ки аз ҷониби чап ба ғор васлат мекунад, тарқиши бузурге мавҷуд аст, ки ба доҳили ғор мебарад. Дар қисмати рости даромадгоҳи гор пайкари хушкидаи инсон ҳаст, ки дар ҳоли чорзону задан аст ва пиромунашро то миён пари бол ва саргини паррандагону сангмайдаҳо, ки шояд дар асари боду борон аз сақфи ғор уфтода бошанд, ихота кардааст. Чамчама ва пусти хушкидаи аксари аъзонӣ часад то ба имрӯз хуб ҳифз шудааст. Дар шонаи рости пайкар суроҳие мавҷуд аст, ки яқин меравад, ҷои захми пайкон аст. Дастӣ рост шояд дар асари ин, ки зиёратиён ба сару бозувони часад беэҳтиёт даст мезананд ва дастӣ худро бӯса мекунанд, ҷудо шудааст ва дар канораш меҳобад.

Сабаби аз байн нарафтани часадро олимон бештар дар шароити иқлимӣ он мавзъ дидаанд, зеро, нахуст, ғор аз ду самт сӯроҳ

аст ва ҳарорат дар тамоми фаслҳои сол аз 10 дараҷа поён намешавад; дуввум, иртифои маҳал аст, ки аз сатҳи баҳр ҳудуди 3000 метр дар баландӣ воқеъ гардидааст. Шояд ҳамчунин бошад.

Ин пайкари хушқидаро ба Ҳоҷа Исҳоқ мутаъаллиқ медонанд ва дар ин ҷо роқими ин сутур кӯшида, то фарзҳоеро, ки ҳини татаббуъи маноқиби Ҳоҷа Исҳоқ ва баррасии маъхазҳои таърихӣ дар зехн арзи вучуд кард, рӯи ин сафҳа биёварад.

Нахуст савоб донистем, зикри сарчашмаҳоеро бикунем, ки тарсима аз ин мазор кардаанд:

Абутоҳирхоҷаи Самарқандӣ дар китоби худ “Самария”, ки он соли 1251 ҳ.к. (1835—36) навишта шудааст, ин мазорро ба Ҳоҷа Исҳоқи Хатлонӣ мутаъаллиқ дониста, ончунон тарсими дақиқи макон ва ҳолати Ҳоҷа Исҳоқро кардааст, ки хонанда билошакк ба хулосае меояд, ки муъаллиф худ аз ин мазор дидан намудааст: “Дар кӯҳсор ноҳияе аз маҳкумоти Самарқанд [ки] онро кӯҳи Фон мегӯянд, воқеъ аст. Ва Фон қасабаҷаест, ки он ҷост [ки] ҳазрати Ҳоҷа Исҳоқ аз хулафои Амир Сайид Алии Ҳамадонӣанд, аз хулафои шайх Начмуддини Кубро мерасанд.

Дар ин мавзӯе дар васати кӯҳ ғорест. Ҳазрати Ҳоҷа бар дари ғор нишаста, ҷасади мубораки эшон ғайримадфун аст. Ва то ноф аз пари боли қабутарон рехтааст. Ва рӯи муборак ба тарафи қибла ва пушт бар машриқ истодаанд, ба ҳайъати мунтазирони сури Исрофил, алайҳиссалом.

Ва аз сақфи он ғор қатра-қатра об мечакад, қадаме ба тарафи дарун рафта, он об санг мешавад.

Гуянд, ки аз ин ҷо насими дилкушо ва ҳавои фараҳафзо вазида, руҳро тоза мегардонад ва ҳақиқати эшон маълуми аҳаде нашуда.

Ва қариб ба дари ғори Ҳоҷа гулбун буда, ки дар ҳар сол ду маротиба гул меоварда ва гули сурх зоҳир месохта.

Ва дигар аз каромоти вай ин, ки ҳарчанд дари ғорро ба санг ва лой масдуд мекарданд, бебабаб ва бебоис гушода мешудааст.

Мазори эшон аз Самарқанд тахминан бист фарсанг аст”.¹²⁸

Абдурахмони Мустаҷир ҳини сафари худ ба водии Фон, ки соли 1870 сурат пазируфта буд, мазори Ҳоҷа Исҳоқро зиёрат намуда, дар таълифи худ “Рузномаи сафари Искандарқул” пиромуни ин мазор чунин матлабро зикр кардааст: “...Аз он ҷо [деҳаи Ҳайронбед] гузашта, микдори ду ҳазор қадам роҳи

¹²⁸ Абутоҳирхоҷаи Самарқандӣ. Самария, с. 106.

санглоху шах аз ёнаи кӯҳ рафта, дарёро ба дасти чап ва кӯхро ба дасти рост гирифта, ба ҷое расидем, ки қишлоки Махшеват меноманд. Болои онро кӯҳи Ҷонвархона мегӯянд. Дар ёнаи кӯҳ горе ҳафт ва ба даруни ғор бузургворе ҳастанд, ки Хоча Исроки Валӣ мегӯянд. Дар вақти қадим бо кофирон ҷанг карда, аз сари сина тир хурда, он аз тахти шонаи шарифашон баромадааст. Худи бузургвор баъди маҷруҳ шудан ба даруни ҳамон ғор рафта, рӯй ба қибла шуда истода, шаҳид шуда мондаанд. Аз миён поёни бузургворро [саргини] кабутар гӯр карда ва аз миён боло сурати бузургвор табдил нашуда, бо пуст ва устухон хушк шуда мондааст, ки алҳол ҳам сурати онро фаҳмида мешавад”.¹²⁹ Мустаҷир меафзояд: “Аз лаби ғор як олчин дуртар бузургвор ба тарафи рост ба кӯҳ нигоҳ карда нишаста, то сари сина дар замин гӯр шуда, болои он аз сина то сару гардан беруни кӯҳ рӯй ба қибла мебошад. Дасти рости бузургвор боло бардоштагӣ ва дасти чапашон ба замин партофтагӣ мебошад. Дар тарафи чаппи каллаи бузургвор аз чашму гӯш боло пуст ҳафт ва дар тарафи рост ва дигар ҷой пуст нест. Дар гирди бузургвор ду мартаба санг чидагӣ. Яке баландтар ва дигаре пасттар. Аз пеши он роҳе будааст, ки аз он ҷой Искандартура [Искандартура ин шарқшиноси маъруфи рус Александр Людвигович Кун мебошад. ӯ роҳбарии ҳайъати илмиро дар лашкаркаши ба Кӯҳистон, ки дар раъси он роҳбари округи ҳарбии Зарафшон генерал-майор А.К.Абрамов қарор дошт, ба зимма гирифта буд ва ин лашкаркаш ба водии Зарафшон аз 25 апрел то 27 июни соли 1870 аз ҷониби Русия анҷом ёфта буд] шамъ гиронда, миқдори ду ё се олчин дарун рафта дидааст, ки миқдори панҷ-шаш олчин ҷой ҳам ахлооти мурғ ва кабутар будааст. Аз он ҷо гузашта ба ҷое расида, ки аз пеш як санги бузург баромадааст. Он роҳ давр зада, дар тарафи қибла рафтагӣ мебошад ва дар он ҷо панҷ-шаш устухони одамӣ мебошад. Аз он ҷой худи Искандартура бозгашт карда, боз дар пеши бузургвор омада, дид, ки аз тарафи офтоббаро аз боло шикофе будааст, ки дар сари бузургвор офтоб мерасидааст. Тураи бечора ба ҷӣ азобу укубат ва меҳнату машаққат аз он ҷой фурумад. Ҳар ҷои ҷои сахте, ки буд, ҳамаро дида, бозгашт кардем. Дар поён фурумадан пас аз миёни санг як чашмаи хурдак мебарояд. Ба он нова карда мондаанд ва болои новаро бо айвон пушондаанд, ки он

¹²⁹ Абдурахмони Мустаҷир. Рӯзномаи сафари Искандаркул, с.122.

ҷойро таҳоратхонаи ҳазрати бузургвор мегуянд”.¹³⁰

Донишманди тоҷик Аҳрор Мухторов тобистони соли 1962 ҳини як сафараш ба ноҳияи Айнӣ аз сокини деҳаи Рарзи ин ноҳия Қудратов китоберо бо номи “Маноқиби Ҳоча Исҳоқ” дастрас мекунад. Аз рӯи хат ва коғазе, ки “Маноқиб” дар он таълиф шудааст, олим ба чунин хулоса омадааст, ки ин асар дар аввалҳои асри ХХ навишта шуда, услуби нигориши он аз забони имрузаи тоҷикӣ қариб тафовут надоштааст. Дар ин “Маноқиб” ривоят шудааст, ки Ҳоча Исҳоқ аз Ҳамадон ҳамроҳи ёрони худ ба Самарқанд меояд. Дар роҳ ҷонибдорони Ҳачҷоч [дар замони хилофати бани Умая соли 714х.қ сарлашқар ва ҳокими Ироқ буд] таъқибашон мекунанд. Билохира аз таъқиб халос шуда, бар кофарон ғалаба мекунанд ва баъди 2-3 соли аз Ҳамадон берун рафтани ӯ худ баъди 142 соли вафоти Пайғамбар (с), яъне тахминан дар авоили солҳои 70-уми асри VIII дар ин ғор пинҳон шудааст.¹³¹

Дар моҳияти амр Ҳоча Исҳоқ бояд кӣ буда бошад: лашкаркаши ислом, ки дар ривояте омадааст ва ё шахсе, ки ба таъқиби Ҳачҷоч мувоҷеҳ шуд ё ин ки Ҳоча Исҳоқи Хатлонист—аз хулафои Амир Сайид Алии Ҳамадонӣ, ки Абутоҳирхочаи Самарқандӣ гуфтааст.

Ба исми Ҳоча Исҳоқ таърих лашкаркаши исломро дар ин мантиқа ёд надорад ва низ Ҳоча Исҳоқеро, ки гуё ба таъқиби Ҳачҷоч мувоҷеҳ шуда ва баъдан ба шаҳодат расидааст, сарчашмаҳои таърихӣ ёд накардаанд. Мусалламан дар заминаи мо рӯи матлабе мечарҳем, ки марбут ба Ҳоча Исҳоқи Хатлонист, ки пешвои тариқаи кубравияи захбӣ ва разавия буд¹³² ва дар садади ташкили як давлати сӯфиёна алайҳи Шохруҳмирзои Темурӣ киёми сӯфиёно роҳбарӣ кард.¹³³

Парвизи Азқой дар асари худ “Мураввичи ислом дар Эрони сағир”, ки аҳвол ва осори Мир Сайид Алии Ҳамадониро ба риштаи гаҳқиқ кашидааст, дар боби “Асҳоб ва муридони” баъди Нуруддин Чаъфари Дастбозори Бадахшӣ [солҳои 740—797х.к.], ки “афзал ва акмали хулафои ҳазрати Амир Сайид Алии Ҳамадонӣ будааст”,¹³⁴ дар мақоми дуввум аз Ҳоча Исҳоқ ибни

¹³⁰ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандарқул, с.135.

¹³¹ Мухторов А. Сири мазорҳо. - Душанбе, 1964, с.19-29.

¹³² Абдурафъи Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ. с.648-649.

¹³³ Комил Мустафо аш-Шайбӣ. Ташайюф ва тасаввуф, с.314; Абдурафъи Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ, с.398.

¹³⁴ Парвизи Азқой. Мураввичи ислом дар Эрони сағир, Ҳамадон, 1370, с.60.

Амир Аромшоҳ Алишоҳии Хатлонӣ [731—826 х.к.], ки аз хонадони Алишоҳиёни Хатлон, ки соҳиби нуфуз ва эътибор будаанд, зикр кардааст.¹³⁵ Ҳофизи Карбалой дар таълифи худ “Равзоту-л-чинон”, ки дар садаи даҳуми ҳиҷрии қамарӣ навишта шудааст, аз Ҳоҷа Исҳоқ чунин зикр намудааст: “Аз ҷумлаи хулафои қибори ҳазрати Амир Сайид Алии Ҳамадонист ва силсилаи ҳазрати Мир аз вай то ин замон боқист...”¹³⁶ ва замоне Мир Сайид Алӣ бар муридони мешӯрад ва Карбалой дар замина меафзояд, ки Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ аз роҳи ғазаб ба муридони гуфта: “Агар шумо панҷоҳ сол риёзат кашед, ба эшон [Ҳоҷа Исҳоқ] нарасед”.¹³⁷

Манкул аст, ки Ҳоҷа Исҳоқи Хатлонӣ домоди Сайид Алии Ҳамадонӣ будааст.¹³⁸ Дар аҳволи Ҳоҷа Исҳоқ гуфтаанд: “Вай аз авлоди амир Алишоҳи Хатлонист, ки **у** низ марде бузург буда ба ҳасби зоҳир ва ботин, ҳадамоти лоиқа нисбат ба ҳазрати Мир [Сайид Алии Ҳамадонӣ] ба тақдим мерасонда ва дар ҷону мол музоиқа надошта. Дар вақте, ки муфсидон ва ҳосидон ғайбати ҳазрати Амирро назди Амир Темур карда буданд, ба Амир Темур расонида буданд, ки Сайиди Ҳамадонӣ даъвии салтанат карда, [Темур] бимнок шуда буд.

Чун амир Оромшоҳро даخلي тамом дар салтанати Амир Темур буда, андеша намуда, ки иродати Ҳоҷа Исҳоқ боиси салтанати вай гардад. Ба ҳар ҳол, ҳазрати Мирро мебаранд ба назди амир Темур. Ҳоҷа Исҳоқ ба шитоби тамом қабл аз вуруд ва вусули ҳазрати Мир ба ўрдуи Амир Темур, худро мерасонад ва подшоҳ вайро мешинохта, чун худро ба подшоҳ мерасонад, назари подшоҳ, ки ба вай меафтад, мебинад, ки дастори сиёҳе бар сар баста, вайро аз он хуш наёмада, фармуда, ки: Ин муғулакро бизанед [ки] рафтааст, муриди шахсе шудааст ва боиси фитна гашта. Ҳоҷа фармуда, ки: Магар сари ман биравад ин дастор аз сари ман ҷудо шавад, намегузорам, ки инро аз сари ман бардоранд. Амр шуда, ки ду ҳазор асп қибчок бидиҳанд, то ба вай осебе нарасад. Ҳоҷа ҳазору дувист асп қабул намуда, вайро гузоштаанд.

---

¹³⁵ Ҳамон ҷо, с.62.

¹³⁶ Ҳофизи Карбалой. Равзоту-л-чинон.-Техрон, 1349, ҷ.2, с.250-274.

¹³⁷ Ҳамон ҷо, с.250-274.

¹³⁸ Усули тасаввуф, Техрон, 1338, с.289; Абдурафъи Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ.-Техрон, 1372, с.648-649.

Дар бисёр аз асфор мулозими рикоби майманатинтисоби ҳазрати Мир буда, аз он ҷумла дар карати сеюм, ки ҳазрати Мир аз Хатлон мутаваҷҷеҳи Каъбаи Муъаззама буданд, ҳазрати Хоҷа Исҳоқи Хатлонӣ... ҳамроҳ буданд”.¹³⁹

Қобили зикр аст, ки дар маъхазҳои таърихӣ бештар дар баёни тариқаи нурбахшияи тасаввуф зикре аз Хоҷа Исҳоқ рафтааст ва мо низ савоб донистем, ба тариқи иҷмол назаре ба ин силсилаи тасаввуф дошта бошем.

Аз миёни муридони Хоҷа Исҳоқ ду нафар Сайид Муҳаммади Нурбахш (790-869х.к.) ва Сайид Абдуллоҳи Барзишободии Машҳадӣ (789-872х.к.) саршиностарини ҳама буданд ва аз миёни ин ду нафар Хоҷа Исҳоқ ба Сайид Муҳаммади Нурбахш бештар тавачҷӯҳ дошт “ва [Хоҷа Исҳоқ] фармуд, ки ҳар киро доъияи сулук аст, ба хидмати Мир [Нурбахш] рӯҷӯ намояд, ки агарчӣ ба зоҳир ӯ муриди мост, аммо дар ҳақиқат пири мост...”¹⁴⁰

Муҳаммади Нурбахш ончунон ҳофизаи қавӣ дошт, ки дар ҳафтсолағӣ Куръонро азбар кард ва босуръат ба дигар улум тасаллут ёфт ва муриди Хоҷа Исҳоқи Хатлонӣ гардид. Муршидаш аз истеъдоди ғавқулъоддаи ӯ ба ҳадде шигифтзада шуд, ки уро “Нурбахш” лақаб дод.¹⁴¹

Хоҷа Исҳоқ дар Муҳаммади Нурбахш сифотеро дид, ки барои таҳаққуқи рӯёяш – ташкили як давлати суфӣена метавонист муҳарриқи қавӣ бошад. Ба ин вачҳ дар амри басиҷи суфӣен ва оммаи мардум пиромони Муҳаммади Нурбахш дар вожгун сохтани давлати Шохрухмирзои Темурӣ ба Муҳаммади Нурбахш иҷозат дод, ки ҷуръати эълони махдият ва ё Махдӣ буданро бикунад ва “аз муридони шайх дар он рӯз [рӯзи эълони махдият] дувоздаҳ кас байъат карданд ва гуфтанд, ки имруз бад-ин адади шариф иктифо мекунем. Он гоҳ Хоҷа аз хонақоҳ берун омаданд, бо боқии асҳоб ва муридон гуфтанд: Мо байъат кардем, шумо чӣ мекунед? Гуфтанд: Ҳар чӣ ҳазрати Хоҷа фармоянд. Охир ҳама байъат карданд...”¹⁴² Вале муриди дигари Хоҷа Исҳоқ Сайид

¹³⁹ Парвизи Азкой. Мураввиҷи ислом дар Эронӣ сағир, с.62-63.

¹⁴⁰ Қозӣ Нуруллоҳи Шушгарӣ. Маҷолис-у-л-муъминин, ҷ.2, с.144; Абдурафъеъи Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ, бахши аввал, с.700.

¹⁴¹ Комил Мустафо аш-Шайбӣ. Ташайюъ ва тасаввуф.-Техрон, 1359, с.314; Абдурафъеъи Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ, Техрон, 1372, с.124.

¹⁴² Абдурафъеъи Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ, бахши аввал, с.700; Комил Мустафо аш-Шайбӣ. Ташайюъ ва тасаввуф, с.315.

Абдуллоҳи Барзишободии Машҳадӣ шояд аз роҳи ҳасодат, ки Ҳоҷа Исҳоқ ба Сайид Муҳаммади Нурбахш дастӣ байъат дароз кардааст, аз тариқаи онон иншиёб кард ва теъдоди касире аз суфиёноро низ ҳамроҳи худ бурд: “Охир Ҳоҷа [Исҳоқ] бо вай [Муҳаммади Нурбахш] байъат карданд, ба ғайр аз Абдуллоҳи Машҳадӣ, ки ҳозир набуд ва баъд ҳам қабул нанабуд ва Ҳоҷа дар ҳаққи ӯ фармуд, ки муртад шудааст...”¹⁴³

Сайид Абдуллоҳи Барзишободӣ баъдан бунёдгузори силсилаи захбияи иғтишошия гардид “ва онро захбия аз он ҷиҳат гуянд, ки шайх Исҳоқи Хатлонӣ баъд аз он, ки Сайид Абдуллоҳ сар аз итоъат ва байъат бо Нурбахш печид, фармуд захби Абдулло, яъне аз зумраи муридҳои хоричшуда”.¹⁴⁴

Қиёми нурбахшиён ба соли 826 х.к.(1422) дар кӯхи Тирӣ [имруз бо номи Пирӣ ёд мешавад] аз қалъаҳои Хатлон оғоз гардид. Муҳаммади Нурбахш муътақид буд, ки ҷонибдоронаш омодагии комил барои мубориза алайҳи нирӯҳои Шохрухмирзои Темурӣ надоранд, “вале Ҳоҷа Исҳоқ аз шиддати ҳаяҷон ачала кард. Қиём пеш аз он, ки шуруъ шавад, шикаст ёфт, зеро дастае аз суфия аз ин ҷунбиш иншиёб карда, ба гуруҳи дигар, ки зери роҳбарии Абдуллоҳи Машҳадӣ муҳолиф ва рақиби Муҳаммади Нурбахш дар раёсати тариқат буданд, пайвастанд”.¹⁴⁵

“Ин хабар ба Мирзо Шохрух мерасад, ки Ҳоҷа Исҳоқ сайидзодаеро Маҳдӣ хонда ва подшоҳ сохта ва мегӯяд, ки Имом аст. Подшоҳ ба он ҷониб лашкар мефиристад, меоянду ҷанг мекунад. Ду писари Ҳоҷа Исҳоқ ва қариб ба ҳаштод тан аз суфия ба ҷамъи дигар дар ин қазия ба қатл мерасанд ва Мир Сайид Муҳаммад [Нурбахш]-ро ғирифта ва муқайяд ва маҳбус месозанд. Баъзе дар мулозимати Мирзо Шохрух буданд, ки бо Ҳоҷа [Исҳоқ] адовати қадимӣ дошта буданд, иғво менамоянд, ки ин сайидзодаро [Нурбахшро] ҷандин гуноҳе нахоҳад буд, зеро ки пири вай [Ҳоҷа Исҳоқ] гуфтааст, ки: Ту Маҳдӣ! Ва ӯро бар ин дошта, ки хуруҷ кунад”.¹⁴⁶

---

¹⁴³ Ризоқулихони Ҳидоят. Риёзу-л-орифин.-Техрон, с.251; Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ. Тароиқу-л-ҳоқоиқ.-Техрон, 1318, ҷ.2, с.319; Абдуррафъи Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ, бахши аввал с.700.

¹⁴⁴ Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ. Тароиқу-л-ҳоқоиқ, ҷ.2, с.344

¹⁴⁵ Комил Мустафо аш-Шайбӣ. Ташайқу ва тасаввуф, с.315.

¹⁴⁶ Ҳофизӣ Карбалой. Равзоту-л-ҷинон, с.243-250.

Ҳофизи Карбалой гуфтааст, ки баъди шикасти қиёми нурбахшиён, ки ду писари Ҳоча Исҳоқ низ кушта мешаванд, “хукми қатли Ҳоча [Исҳоқ] содир мешавад [шаҳодат дар рамазони санаи 827х.қ.(июл-августӣ 1423) дар Балх] ва синни ӯ 96 сола буд...”¹⁴⁷

Аз сухани Ризоқулихони Ҳидоят бармеояд, ки Ҳоча Исҳоқ хини қиём ба шаҳодат расидааст: “Ҳоча бо бародараш шарбати шаҳодат нушиданд”¹⁴⁸ ва аз хукми содиршудаи қатли ӯ [яъне дастгир шудан ва баъд ба қатл расидан] ва кушта шудани писаронаш ёд накардааст. Комил Мустафо аш-Шайбӣ, Абдуррафеъи Ҳақиқат низ бо Ризоқулихони Ҳидоят ҳамназаранд: “Ин чунбиш ба кушта шудани Ҳоча Исҳоқ ва бародараш ва дастгирӣ ва эъзоми Муҳаммади Нурбахш ба Ҳирот-пойтахти Темуриён мунтаҳӣ шуд”.¹⁴⁹

Ин ҳодиса, ҳамчуноне ки гуфта омад, дар замони ҳукумати Шохрухмирзо чаҳорумин фарзанди Темурланг, ки дар бистсолагӣ, яъне дар соли 799 х.қ. ҳукмрони мустақили Хуросон гашт ва дар синни 38-солагӣ, яъне соли марги Темурланг (807х.қ.) подшоҳи мустақил буд ва 43 сол салтанат кард, руҳ додааст. Аз нигоҳи замон воқеаи ба сари Ҳоча Исҳоқ омада ишколе надорад, зеро охири зиндагӣ ва фаволяти Ҳоча Исҳоқ ба замони подшоҳии Шохрухмирзо мусодиф аст. Ба ҷуз Ҳофизи Карбалой, ки макони ба шаҳодат расидани Ҳоча Исҳоқро Балх буд гуфтааст, боқӣ, ҳамчуноне ки дар фавқ ёдрас шуд, ба ин назаранд, ки қиёми нурбахшиён дар кӯҳи Тирӣ аз қалъаҳои Хатлон оғоз гардида, пеш аз он, ки шуруъ шавад, шикаст ёфт. Бинобар макони ба шаҳодат расидани Ҳоча Исҳоқ мушаххас нест.

Ба назар мерасад, ки баъди он ки Ҳоча Исҳоқ дар садаи эҷоди як давлат дар пояи ормонҳои суфиёна қиёми суфиёно алайҳи ҳукумати Шохрухмирзо раҳнамоӣ кард, шояд дар мавзеъе аз кӯҳи Тирӣ Хатлон шадидан захм бардошт. Мусаллам аст, ки муридони сарсупурда муршиде чун Ҳоча Исҳоқро ба сухулат, на танҳо худашро, ҳатто ҷасадашро ба таслимии лашкариёни Шохрухмирзо намесупориданд. Эҳтимол аст, ки муридони аз бими

¹⁴⁷ Ҳофизи Карбалой. Равзоту-л-чинон, с.243-250.

¹⁴⁸ Ризоқулихони Ҳидоят. Риёзу-л-орифин, с.251.

¹⁴⁹ Комил Мустафо аш-Шайбӣ. Ташайюъ ва тасаввуф, с.315; Абдуррафеъи Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ, 1372, с.125.

ин, ки кадом ихонате ба муршидашон аз ҷониби лашқариёни Шохрухмирзо ворид нашавад, уро шояд дар ҳоли захми шадид бардоштан пинҳонӣ ва муҳтотона, ки ваъэ эҷоб мекард, ба ин минтақа нақл додаанд ва ҷоеро барои муроқибати муршидашон интиҳоб намуданд, ки воқеъан ором ва кампайдо будааст ва аз эҳтимол дур нест, ки Хоҷа Исҳоқ дар ин ғор нидои арҷоиро лаббайк гуфта бошад. Шояд баъди тағйир хӯрдани авзои ҷомеъаи он замон ва ғубори фаромӯшӣ гирифтани қиёми нурбахшиён дар азҳони давлатмадорони вақт ва ё баъди ғавти Шохрухмирзо (850 х.к.) муридоне, ки дар қайди ҳаёт буданд, рози марғи Хоҷа Исҳоқро ифшо намуда, мазорашро макони парас-тиш қарор дода бошанд, ки аз он вақт то ба имрӯз идома доштааст.

Ҳамчуноне ки дар ғавқ аз тарсими пайкари Хоҷа Исҳоқ дар он ғори қуҳҳои Фони ёд кардем, ҷои захми пайкон то ҳанӯз дар шонаи рости пайкар мавҷуд аст. Дигар ин, ки дар ин минтақа танҳо аз муршидони марҷаъи тақлид ба исми Хоҷа Исҳоқ, ки даст ба мубориза задааст, ин Хоҷа Исҳоқи Хатлонист ва ин далелҳои мантиқӣ гумони моро ба яқин мекашад, ки мазори Хоҷа Исҳоқи дар ғори қуҳҳои Фони ноҳияи Айни бода мазори Хоҷа Исҳоқи Хатлонист. Дуруст аст, ки дар деҳаи Хоҷаисҳоқ воқеъ дар ёздаҳ километрии шимоли шаҳри Кӯлоб мазоре бо номи Хоҷа Исҳоқи Хатлонӣ мавҷуд аст. Ва ривоят аст, ки баъди он, ки дар Балх Хоҷа Исҳоқро бо шеваи баҳоим (сарро аз тан ҷудо кардан) ба қатл мерасонанд, гуё ин сар парвоз карда, ба ҷои кунунии мазор меояд ва иродатмандонаш онро ба хок месупоранд. Шояд ҳамчунин воқеъае, яъне гӯр кардани сари бе пайкар дар ин ҷо иттифоқ афтада бошад ва ба ҳадси мо бо сабабе, ки дар ғавқ ёдрас кардем, саре аз пайкари кадом муридере, ки низ дар он қиём ширкат дошт, ба ин ҷо ба исми Хоҷа Исҳоқ дафн карда бошанд, бо сабаби бима намудани ин, ки агар лашқариёни Шохрухмирзо ҳадафи хароб кардани гӯрро дошта бошанд, муриде аз муридонаш ин ихонатро мутаҳаммил шуда бошад ва дар миён пайкари муршидашон Хоҷа Исҳоқ бегзанд монад.

МАЗОРОТИ ПАНЧАКЕНТ

Дар шаҳри Панҷакент мазоре ҳаст бо номи **Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ**. Инчунин дар қаронаи шаҳр мазори дигаре бо номи **Ҳоча Бобои Ҳофиз** мавҷуд буда, дар наздикии ин мазор мазоре бо номи **Мазори Мулло Охунд** ҷой дорад. Дар наздикии шаҳри қадимаи Панҷакент мазорест бо номи **Ҳочаи Моҳруӣ**. Ривоят мекунад, ки он бузургвор симои бисёр башшош доштаанд, аз ин сабаб Моҳруӣ таҳаллус гирифтаанд.

Мазори Бобои Ҳофиз. Мазори Бобои Ҳофиз ва ё Ҳоча Ҳофиз Бобо дар ғуристони Қабристони Калони шаҳри Панҷакент ҷойгузин аст. Таърихи арзи вучуди ин мазорро муарриҳин мусодиф ба охири садаи XIX яқин кардаанд. Дар ин мазор эшони Ҳоча Бобои Ҳофиз мадфун аст. Ҷуро аз ҳешовандони эшони Шерсавор, ки сокини деҳи қухистонии Равот буд, маҳсуб мебошад. Сохтмони мазор мураббаъӣ буда, аз айвони яқсугунаи боз, ки рӯ ба шимол аст, иборат мебошад.¹⁵⁰

Мазори Муллоохунд. Мазори Муллоохунд, ки ба исми Ҷияншайх Бобо низ ёд мешавад, дар паҳлуи мазори Ҳоча Ҳофиз Бобо дар Қабристони Калони шаҳри Панҷакент ҷойгир аст. Пайдоиши мазор ба охири садаи XIX мусодиф аст. Мазор аз ғурхонаи ростгӯша ва айвони яқсугунаи рӯ ба ғарб буда иборат аст.¹⁵¹

Мазори Хушҳофиз. Мазор дар Қабристони Калони шаҳри Панҷакент мавҷуд аст ва дар ибтидои садаи XX арзи вучуд кардааст. Дар ин ҷо ҳафт бародари Шайх Бобо, ки аз муридони Халифа Ҳасан будаанд, мадфунанд. Дар доҳили мазор ҳафт ғур мавҷуд аст.

Мазори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Мазори марбут ба қофиласолори шеъри форсии тоҷикӣ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар самти шимолии рӯстони Панҷруд воқеъ гардидааст. Ин рӯсто зодгоҳи шоир буд, ки баъди шӯҳрати оламгир пайдо карданаш дар дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ, билохира дар айёми пири аз дарбор дар ҳолати хорию залилӣ ронда шуд ва ба рӯстони

¹⁵⁰Мамаджанова С., Муқимов Р. Энциклопедияи ёмътникӯв срдневекового зодчества Таджикистана. -Душанбе, 1993, с.127.

¹⁵¹ Ҳамон ҷо, с.128

Панҷруди худ омад ва барои ҳамеша маъман гирифт. Оромгоҳи Рудакӣ имруз воқеъан ба макони Ҷайсон мубаддал гаштааст. Оромгоҳро боғи сарсабзе бо анвои дарахтони мевадор дар инҳисори хеш гирифтаанд. Дар маҳватаи ин оромгоҳ музеи Абуабдуллоҳи Рудакӣ низ ҷаъолият мекунад. Оромгоҳ соли 1999 ба ифтихори 1100-солагии таъсиси давлати Сомониён аз ҷониби Ҳукумати Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ислонии Эрон тармим гардид ва симои зеботаре ба худ касб намудааст.

Мазори Абдулбоқӣ. Мазор дар маҳватаи гуристонии қадимии рустои Ёрӣ ҷойгузин аст ва дар шумори маъруфтарин мазороти минтақа маҳсуб мешавад. Таърихи эъмори бинои ин мазор ба охири садаи XVII ва авоили садаи XVIII мусодиф аст. Бинои мазор гунбазӣ буда, аз ҷониби ҷануб вурудгоҳ дорад. Дар васати бино оромгоҳест, ки шахсияташ маълум нест. Аз ҷониби девори ғарбӣ зиёратхонае сохтаанд ва меҳробро қанда, ба ин зиёратхона вурудгоҳ дуруст кардаанд. Мазор бо гунбази ғайриоддии худ аз дигар ёдгориҳои меъморӣ фарқ дорад ва бидуни шакк шеваи сохтмони он мунҳасир ба фард аст.

Мазори Муҳаммади Порсо. Аз қадимтарин мазороти Панҷакент аст, ки дар мавзеи Моғиён ҷойгир аст. Мазор ба исми дуввумин халифаи силсилаи нақшбандия Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Маҳмуд ал-Ҷофизӣ ал-Бухорӣ ал-Ҷанафӣ маъруф ба Ҷоҷаи Порсо мусаммост. Валодати Муҳаммади Порсо ба санаи 756 х.қ. будааст.¹⁵² Муҳаммади Порсо дар замони пурушуб ва ихтилофи шадиди миёни сулолаи Темуриён зиндагӣ карда, дар муҳосиматҳо миёни ҳокими Самарқанд Халилсултон ва амири Хуросон Шохруҳмирзо ҷонибдорӣ аз Шохруҳмирзоро намуда, ки дар ин мубориза Шохруҳмирзо Халилсултонро ба қатл расонид ва ба пирузӣ расид. Пирузии Шохруҳмирзоро дар ин набард Ҷусайн Воиз маҷуни қаромоти Муҳаммади Порсо доништааст.¹⁵³ Дар зимн Ҷусайн Воиз меғуяд, ки ба айёме, ки Мирзо Халил шуд, Муҳаммад Ҷаҳонгир фарзанди мир Темур дар Самарқанд подшоҳ буд ва Мирзо Шохруҳ дар Хуросон ҳукумат мекард. Ҷоҷа Порсо гоҳ-гоҳ ҷиҳати қифояти муҳимоти асли ислом руқбаи худ ба Мирзо Шохруҳ тахрир мефармуд. Подшоҳи

---

¹⁵² Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро.-Техрон, 1339, с.17.

¹⁵³ Кошифӣ Алӣ ибни Ҷусайн Воиз. Раҷаҳоти айнулҳаёт. -Лақхнав, 1890, с.57-58.

Самарқандро ин маънӣ бағоят нохуш омад ва ӯ қосиде ба хидмати Хоҷа фиристод ва навипт, ки шуморо ба ҷонибе рафтан вочиб аст, ки аҳли он ҷо аз ислом бегонаанд, шояд, ки аз баракати қудуми шумо мушарраф ба ислом шаванд. Ва дар асли матлаби ӯ аз ин маънӣ он буд, ки аз мулки ман бадар раванд. Чун пайғом бишнид, фармуд, ки бошед аввал тавофи мазороти хоҷагони худ кунем. Филҳол асп талабиданд ва савор шуда, бо Ҳамроҳии Мулло Абдурахим ва дигарон аввал ба Қасри Орифон ташриф бурд ва баъд аз зиёрати Шоҳи Нақшбанд ба сӯи Хоразм бар сари мазори Мирсайиди Кулол расид ва баъд аз зиёрат савор шуда, ру ба ҷониби Хуросон овард ва фармуд: “Ҳамаро зеру забар кун, на зер монад на забар, то бидонанд, ки имрӯз дар майдон кист”. Ва аз он ҷо ба Бухоро омад ва ҳамон лаҳза хабар расид, ки Мирзо Шоҳрух барои тасхири мулки Самарқанд аз Хуросон даррасид.¹⁵⁴ Ин вақоё мусодиф аст ба моҳи майи соли 1409.

Қобили зикр аст, ки оромгоҳи Муҳаммади Порсо дар Мадина мавҷуд аст. Ривоят мекунад, ки Муҳаммади Порсо дар синни 73 солагӣ эҳсоси маргдастдоданро карда, биноён сафари дубораи ҳаҷч мекунад ва дар он ҷо вафот меёбад. Вале дар манобеъи таърихӣ таърихи вафоти ӯ санаи 822 ҳ.к. мазкур аст, ки 66 сола будааст.¹⁵⁵ Манкул аст, ки яке аз муридони шайх ба исми шайх Зайнуддин Ҳодии Мисрӣ дар фарози қабри муршидаш санги мармариё, ки исми Муҳаммади Порсо ҳаққ шуда буд, мегузорад.

Роҷеъ ба вафоти Муҳаммади Порсо Абдурахмони Ҷомӣ мефармояд: “Рузи панҷшанбе ба ҷавори раҳмати Ҳаққ пайвастанд. Мавлоно Шамсуддини Каннории Румӣ ва аҳли Мадина ва қофила бар эшон намоз карданд ва шаби чумъа дар он манзили муборақ нузул фармуданд, дар ҷавори қуббаи шарифаи Амралмуъминин Аббос разиюллоҳу таъоло анҳу. Ва хидмати Шайх Зайнуддин ал-Ҳавофӣ раҳматуллоҳу таъоло аз Миср санге сафеди тарошида овардааст ва лавҳи қабри эшон сохта ва ба он аз сойири қубур мумтоз аст”.¹⁵⁶

Бино бар ин мазори дар мавзеъи Моғиён бударо бояд марқади

¹⁵⁴ Кошифӣ Алӣ ибни Ҳусайн Воиз. Рашахоти айнулҳаёт.

¹⁵⁵ Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро.-Техрон, 1339, с.17.

¹⁵⁶ Абдурахмони Ҷомӣ. Нафаҳоту-л-унс. Техрон, 1370, с.399.

рамзии Муҳаммади Порсо махсуб донист, ки ихлосмандонаш аз сари иродат дар ин қисмати Қӯҳистон барояш дуруст карданд.

Мазори Ҳаҷҷочи Парранда. Мазори мазкур дар рустои Моғиён мавҷуд аст. Ҳаҷҷочи Парранда ба исми Шайх Мачнун низ машхур буд, ки гуиё аз Чоч ба Моғиён омада ва то охири ҳаёт дар ин ҷо зиндагӣ кардааст.

Дар фармони Оллоҳёрбеки иноқ пиромуни таъйин намудани мутаваллии ин мазор, ки ба соли 1257 х. (1841) судур гардид, мундариҷ аст, ки Шайх Ҳаҷҷочи Парранда аз вилояти Шош ба рустои Моғиён омада, дар ҳамин ҷо мутаваффо гашта ва марқадаш дар ин ҷост. Мутаваллиёни мазор аз бастагони Ҳаҷҷочи Парранда будаанд.¹⁵⁷

Тибқи ривоятҳои номи ин шайх Маҳмуд буда, Парранда лақаби уст. Парранда аз он сабаб гуфтандӣ, ки гуиё Шайх Маҳмуд гоҳ-гоҳе шабеҳи мурғи сапеде гашта, ба парвоз меомадааст ва пиромуни шайхоне чарх мезадааст, ки дар ҳоли назъ буданд ва ҷон додани онро осон мекардааст. Зодгоҳи шайх, ба ривояте, рустои Вобқанди Бухорост ва мувофиқи ривоёти дигар оромгоҳи Ҳаҷҷочи Парранда дар Вобқанди Бухорост. Ҳаҷҷочи Парранда аз асҳоби яке аз поягузориҳои силсилаи хоҷагон Ҳоҷӣ Ориф буда, баъди сари ӯ сархайли ин силсила гардидааст.

Мазори Муҳаммади Башоро. Оромгоҳи Муҳаммади Башоро дар рустои Мазори Шарифи Панҷакент ҷойгир шудааст. Муҳаммади Башороро аз донандагони ҳадисҳои саҳеҳ мешуморанд. “Эшон [Муҳаммади Башоро] дар таҳқиқоти Ҳоҷа Абдулқосими Самарқандӣ мазкураанд, аз тобеъин будаанд”.¹⁵⁸

Исми комили Муҳаммади Башоро дар манобеъи таърихии ба забони арабӣ таснифгардида аз ин қарор зикр шуда: Муҳаммад ибни Башшор ибни Усмон ибни Довуд ибни Кайсон Абӯбақри (қуният) Басрӣ.¹⁵⁹ Уро бо таҳаллуси Бундор, яъне чамъоварандаи ҳадисҳои дар шаҳри Басра низ ёд кардаанд.¹⁶⁰

¹⁵⁷ ЦГА РУз. Ф. 18, оп. I, д. 10467, л. 16.

¹⁵⁸ Абутоҳирҷочан Самарқандӣ. Самария, с. 106.

¹⁵⁹ Шихобиддин Фазл Аҳмад ибни Алӣ ибни Ҳаҷари Асқалонӣ. Таҳзибу-т-таҳзиб. - Ҳинд, 1325, ҷ. 9, с. 70-73; Таърихи сағир. Берут-Лубнон, нашри аввал, ҷ. 2, 1406 х./1986, с. 396.

¹⁶⁰ Муттақин Ҷамолиддин Абилҳаҷҷоч Юсуфи Мазӣ. Таҳзибу-л-қамол фӣ асмом ричол, ҷ. 24, Берут, 1413 х./1992, с. 511.

Соли таваллуди Муҳаммади Башоро ба 782/83 ва вафоташ ба соли 866 будааст. Эҳдоси бинои ёдгории оромгоҳи ӯ мусодиф аст ба асрҳои XI-XIV. Бино дар ибтидо масҷид будааст. Баъдтар масҷидро ба оромгоҳ мубаддал сохтаанд. С.Г Хмельницкий чунин мешуморад, ки мақбараи мураббаъӣ бо тарҳи масҷиди гунбаддор бо дар назар гирифтани тарҳи меҳроби Макка дар садаи XIII эҳдос шудааст. Дар ибтидои садаи XIV баъди дафн намудани шахси номаълуме дар ин макон масҷид ба мақбарае, ки сохтмонаш аз се таркиб иборат аст, табдил ёфт, ки дорои дахма ва гурӯҳи мебошад.¹⁶¹ Солҳои 1342-43 намои асосии бино ва пештокро оро додаанд ва ин пештоқ намунаи олии ҳунари кандакорист. Ғановати тазйини сардар, ки бо қошиҳои миноии рангин музайян гардидааст, дар Осӣи Миёна назирашро нашофта, аз шохқориҳои ҷаҳонӣ маҳсуб мешавад.¹⁶² Дар дахмаи оромгоҳ якчанд қабр мавҷуд аст ва ба тартиби ҷойгиршавии онҳо дар хонаҳои гуногун сағонаҳо сохта шудааст. Беҳтарини онҳо ду сағонаи қошиқоришуда дар долони байни толор ва гурӯҳи ҷаби хонаҳо ва як сағона дар хонаи кунҷакии ҷанубӣ мебошад. Баъид нест, ки дар ин ҷо бастагони Муҳаммади Башоро мадфун мебошанд.

Мазори Хоча Маҳмади Абудардор. Мазор дар рустои Заврон мавҷуд аст. Эҳдоси бино ба охири садаи XIX мусодиф аст. Бинои мазор мураббаъӣ буда, гурӯҳонаш гунбазист ва аз ҷаҳор уток иборат аст. Гурӯҳона се равшанӣ панҷарааш фулузӣ дорад. Сағонааш хаймашакл аст. Бинои мазор на танҳо бо нақшаи худ, балки бо баҳамоии сабки биносозии қадимиву имрузиаш фарқ мекунад.

¹⁶¹ Хмельницкий С.Г. Мавзолей Мухаммада Башоро. // Изв.Тадж. ССР. Серия: ВИФ, 1990, с.28-35.-№2.

¹⁶² Мамаджанова С., Мукимов Р. Энциклопедия памятников средневекового зодчества Таджикистана, с.18.

МАЗОРОТИ ИСТАРАВШАН

Дар авохири солҳои 20-ум ва авосити солҳои 30-юми садаи XX нақшаи топографии таъриҳии Истаравшан чун соири шаҳрҳои Осиеи Маказӣ бо камоли ҳамоқат таҳриб ва хадшадор гардид, ки дар асари он иддаи зиёде аз амокини муқаддас аз байн рафтаанд.

Истаравшан дар марокизи роҳҳои тиҷоратӣ қарор гирифта буд, ки Роҳи Абрешим низ дар ин балда ғиреҳ меҳурд. Ба хотири ҷалби бештари тоҷирон, ки тиҷорат ба вачҳе ҳомил ва нокили фарҳангҳои пешрафта низ ҳаст, дар ин кишвар бо шеваҳои хосс эъмори биноҳои бештар мазҳабӣ аз шумори масҷид, мадорис ва мақобир ба ҳукми суннат даромада буд.

Соли 1950 аз ҷониби раёсат оид ба умури меъмории Шурои вазирони Тоҷикистон ду бор ҳайъати илмӣ-омӯзишӣ барои баррасии ёдгориҳои меъмории Истаравшан ба ин шаҳр ирсол гардид. Аз хулосаи сафари ин ҳайъат маълум гардид, ки аз он ҳама осори меъмории ҳамагӣ 16 масҷид ва 11 оромгоҳ боқӣ мондааст. Ин ҳайъат низ мушаххас кард, ки аз шумори ин ҳама ёдгориҳои қадимии меъмории теъдоди чанде аз онҳо дар чанд соли ахир мунҳадим гаштаанд. Масалан, дар иртифои Муғ бинои гунбазии ҳокимнишини Истаравшан мавҷуд буд, ки барои эъмори маҳбасхонаи ҷадиди шаҳрӣ аз хиштҳои пухтаи ин бино истифода гардидааст, ки дар натиҷа шаҳр аз як бинои қадимии меъмории маҳрум монд. Масҷиди Намозгоҳ ба ҳайси анбор истифода мешуд, ки ҳоли табоҳеро ба худ гирифта, маҷмаъи меъмории Сари Мазор низ комилан таҳриб гашта буд.

Аз ҷониби раиси уезди Хучанд 12 августи соли 1895 рӯйхати гузарҳои Уротеппа, ки он замон ноҳияи кунунии Фонҷӣ, Шахристон ва волости Совет [ин мавзеъ ҳамакунун марбут ба Ҷумҳурии Узбекистон аст] ба он тобеш буданд, ҳамзамон бо муъайян намудани мазороти Уротеппа мураттаб сохта шудааст. Дар ин гузориш аз 40 мазори гумном низ ёд шудааст.¹⁶³

Ба назар мерасад, ки ҳадаф аз тартиб додани ҳамчунии рӯйхат мушаххас кардани асомии бузургони ин мазорҳо ва инчунин бар мабнои собиқаи таъриҳии осори меъмории муъайян намудани

---

¹⁶³ Мухторов А. Гузары Ура-тубе. -Ташкент, 1995, с.9.

таърихи ҳар гузар будааст. Зеро муъайян намудани таърихи мазорҳо барои омӯзиши собиқаи таърих, фарҳанг ва тамаддуни ин ва ё он мавзёе кӯмак менамояд. Ҳадафи муҳимми дигари анҷом додани ҳамчунин коре мушаххас намудани амлоки вақфӣ ва дигар дороиҳои мазорот будааст, ки доштани ҳамчуни маълумот барои ҳукумати таззори Русия он замон ҳоизи аҳамият буд.

Асноди собиқатар аз санади соли 1895 низ пиромуни мазорҳои Истаравшан мавҷуд аст, ки ба соли 1881 мусодиф меояд. Дар ин санад аз амлоки вақфи масочид ва мазорҳо ёд мешавад, ки асомии теъдоде аз ин мазорот дар санади соли 1895 мавҷуд нестанд.¹⁶⁴ Бинобар ин санад барои баррасӣ ва омӯзиши бунёди амокини мукаддаси Истаравшан бозътибортар буда, розҳои ниҳонеро барои мо ифшо хоҳад кард. Мусаллам аст, ки дар санади соли 1881 мураттабсохта низ на ҳамаи асомии мазороти Истаравшан ва деҳоти гирду бари он шомил гардидааст. Масалан, санади соли 1881 фокиди асомии мазороте чун Мавлоно Мир Давлат, мазори шоир Фусулии Истаравшанӣ (дар маҳаллаи Мазори Кучқорак), мазори Ботир Хоча (маҳаллаи Эшони Сартарошон), мазори Чилдухтарон (маҳаллаи Бародарон) мебошад.

Мазори Худоёри Валама.

Дар маҳаллаи Намозгоҳ оромгоҳест ба номи Худоёри Валама ва ин мазор дар санади соли 1895 ба исми Ҳазрати Шох низ ёд шудааст. Дар қаробати ин оромгоҳ шаш ҳучра барои 12 нафар қориёни Қуръон сохта шуда, дар қисмати ғарбии маҳаллаи Намозгоҳ як утоқи дигар марбути оромгоҳи Худоёри Валама низ буд. Тибқи шаҳодати санади соли 1895 амлоки мазор зери назари 8 нафар аз шайхон қарор дошт.¹⁶⁵ Дар ривоёте, ки дар байни мардум иштиҳор дорад, мазори мазбурро мадфани бародари яке аз сарлашқарони араб, ки барои тасарруфи Мовароуннаҳр лашқар кашида буд, Қутайба ибни Муслим маҳсуб медонанд. Вале шоираи шинохтаи садаи XIX Истаравшан Дилшоҳи Барно аз ин мазор ба исми “Шоҳи чавонон Шох Қусам ибни Аббос”¹⁶⁶ ёд кардааст.

---

¹⁶⁴ ЦГА РТ. Ф.1, д. 65.Л.7-8.

¹⁶⁵ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.5811, л.22,23.

¹⁶⁶ Мухтаров А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли в XIX-начале XX вв. - Душанбе, 1969, с.192.

Мазори Ҳазрати Шох.

Соли 1940 дар маҳватаи мазори Ҳазрати Шоҳи Истаравшан зери назари бостоншинос Чейлытко ҳафриёти бостоншиносӣ анҷом ёфтааст. Тибқи эълоннома расми ин гуруҳ гуё аз ин гӯр ду ҳасади мӯмиекардашуда, ки ҳаде задаанд, ки ба табори Темуриён марбут бошанд, пайдо гардидааст. Ҳамчуноне ки шоҳиди ин ҳафриёт В.Е.Захватов меғуяд, сокинони ин маҳалла ва шаҳр барои гузаронидани ҳафриёти бостоншиносӣ мамониъат карданд ва ҳатто баъдан аз идомаи анҷоми ҳафриёт ҷидашгирӣ намуданд ва тадобири аз ҷониби ҳукумат анҷомдода дар амри аз сар гирифтани ҳафриёт низ кӯмак накард ва мардум аз амали худ дастбардор набуданд.¹⁶⁷

Бо таваҷҷуҳ ба вазъи руҳдода Чейлытко тасмим гирифт, ки ҳафриётро пинҳонӣ тавассути русҳои муқими шаҳр шабона дар зери рӯшноии барқ анҷом диҳад, ки яке аз он мубтакирин В.Е.Захватов будааст. В.Е.Захватов меғуяд, ки ҳангоми девори мазорро шикашонда, қабро ро воз намудан, дар дохили он 9 илло 11 ҳасад ба назар мерасид. Рӯзи дигар аз ин амали онон мардум бохабар мешаванд ва дубора девори мазор ва қабро ро барқарор менамоянд. Ин гуруҳ ба хоҳиши бостоншиносон бори дуввум кӯшиш менамоянд, ки аз дохили қабр ҳасадро берун кашанд ва ба ин амал муваффақ шуда, ду ҳасадро берун мебаранд. Аз ин ахбор пайдост, ки бостоншиносон ба шеваи аҳсант умури ҳафриётро дар маҳватаи ин мазор анҷом надодаанд.¹⁶⁸

Агар таърихи бинои оромгоҳи ин мазор, ки ба садаи XVII мусодиф аст меғуянд, дуруст бошад, пас ин даъвии аз табори Темуриён будани мадфунини ин мазорро зери шубҳа мебарад. Мадраса ва қорихона ба исми ҳокими Уроғеша, ки дар авохири садаи XVIII ва ҳаҷоряки аввали садаи XIX ҳукумат кардааст, мусаммост. Агар иттилоъи В.Е.Захватов сикҳат дошта бошад, пас бояд ҳаде зад, ки ин оромгоҳи хонаводагист ва ё ашхосе мадфун шудаанд, ки дар як замон мактул гардидаанд. Дар ғайри ин дар ҷойе, ки ашхоси воломақом ва ё қочагон, ки онҳо ва шайхони соҳибнуфуз мадфан меғузинаанд, гури дастачамъи нахоҳад шуд.

¹⁶⁷ Мухторов А. Гузары Ура-тюбе, с.77.

¹⁶⁸ Ҳамон ҷо, с.77.

Дар таърихи Истаравшани чоряки аввали садаи XIX ҳамчунин иттифоке, ки ба сарнавишти ҳокими он Муҳаммад Раҳим иртибот дорад, рух дода буд. Муҳаммад Раҳим дар солҳои 1816–1828 ҳокими Истаравшан буд, ки тамоили алание ба аморати Бухоро дошт. Вале миёни ӯ ва амир Насрулло дар тасарруфи Чиззах ихтилофи шадид буруз менамояд. Бо суистифода аз ин воқеа хони Хуқанд Муҳаммад Алӣ ба Истаравшан лашкар кашида, Истаравшанро тасарруф мекунад ва Муҳаммад Раҳим ба Шаҳрисабз паноҳ мебарад ва барои бозпас гаштан ба Истаравшан мавқеи муносиб меҷӯяд. Муҳаммад Раҳим ба кумаки собиқ мансабдорон ва мазҳабӣони саршиноси хеш дар Истаравшан эътимод намуда, соли 1248 х./1830–31 бо 18 нафар аз ҷонибдоронаш барои бозпас гирифтани ҳукумат пинҳонӣ вориди Истаравшан мегардад. Вале аз ин барномаи махфӣ ӯ ҳокими дастнишондаи Хуқанд дар Истаравшан Шоҳи Парвоначӣ иттилоъ ёфта, ӯро бо нафарони ҳамроҳаш дастгир намуда, ҳамагиро ба қатл мерасонад.¹⁶⁹ Шояд Муҳаммад Раҳим ва ҳамроҳонашро дар ин мазори маҳаллаи Намозгоҳ ба хок супорида бошанд, ки тасбитӣ он далоили аз ин беш меҳаҷад.

Мазори Шайх Абдулқодир. Мазор дар панҷ километрии самти ҷанубии шаҳри Истаравшан, дар рустои Починкаги Гунбаз дар маҳватаи қабристони қадима ҷойгир шуда, эҳдоси бинои ин мазор мусодифи садаи XV–XVI мебошад. Мақбара ба тақлид аз сабки мутамаркази нодирсохти Осиёи Миёна бунёд шуда, бомаш гунбазист. Ороишоти дохили мазор хеле зебо буда, деворҳои гачкорӣ шудаанд. Дар тарафи ғарбии мазор баъдҳо чиллаҳона сохтаанд.

Мазори Ҳазрати Боботағои Валӣ. Мазор дар қаронаи ғарбии шаҳри Истаравшан дар маҳаллаи Боботағо ҷойгир аст. Эҳдоси бинои мазор мусодифи садаи XV мебошад.¹⁷⁰ Гурӯҳе аз пажӯҳишгарон ба ин назаранд, ки мазор соли 1500 эҷод шуда, айвони вурӯдӣ он соли 1800 сохта шудааст. Тибқи иттилоъи раиси уезди Хучанд оромгоҳ соли 1518 арзи вучуд кардааст.¹⁷¹

¹⁶⁹ Мухторов А. Гузары Ура-тюбе, с.78.

¹⁷⁰ Додобоев Р. Мақбараи Бобо-Тағо. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. - Душанбе. - Ҷ. II - 1989, с.202.

¹⁷¹ Мухтаров А. История Ура-тюбе.-Душанбе, 1999, с.195.

“Оромгоҳ аз зиёратхонаи гунбази мураббаъӣ иборат буда, ба он аз чониби шарк гурхонаи мураббаъӣ, ки вуруде ба маҳватаи қабристони қадимӣ дорад, васлат мекунад.”¹⁷² Дар охири садаи XIX (соли 1899) айвони чаҳорсутуни ба сардари зиёратхона эъмор карданд. Муҳаққиқ В.Л. Воронина, ки солҳои 50-уми садаи XX ин ёдгори таҳқиқ кардааст, менигорад, ки усто Ислом айвони ин зиёратхонаро сохта ва шахсе бо номи Мир Абдор наққошиашро анҷом додааст.¹⁷³

Мазори Сари Мазор. Арзи вучуди мазор мусодифи садаи XVII мебошад. Тибқи ривоят сохтмони ин мазор нахуст минҳайси масҷид истифода мешуда ва баъди он, ки дар маҳватаи ин масҷид ҳасади занеро дафн карданд, масҷид ба мазор мубаддал гаштааст. Ба ривояте номи ин зан Бибибегичон духтари Ойиша ва сармоядори садаи XVII-и Истаравшан Хоҷа Мӯсои Хочим будааст.¹⁷⁴ Сари Мазор баъдан ба маркази маҷмаъе, ки иборат аз айвони бузурги масҷид ва бинои Ачинахона буд, табдил ёфт.

Мазори Ачинахона. Мазор дар қисмати шимолу ғарбии мақбараи Сари Мазор ҷойгир аст. Сохтмони бинои он муқорини садаи XVII мебошад. Ривоят мекунад, ки ин оромгоҳ дар фарози қабри ашрофзодазане эъмор гардида. Оромгоҳи Ачинахона баъдан тармим гардида, ба масобаи як осорхона табдил шудааст.

Дар шаҳри Истаравшан ва берун аз маҳватаи имрузи он дигар оромгоҳҳои бузургоне аз қабилҳои **Шоҳ Фозил ибни Аббос** дар маҳаллаи Ҳавзи Сангин (таърихи эъмори оромгоҳ 1795), **Имом Ҷарҷии Истаравшанӣ**, ки ба исми Эшони **Ҷавғар** низ маъруф аст, дар маҳалли **Чугдак** (1815), **Сағришайхӣ Ҳаққулӣ** дар маҳаллаи Туркман Найман (1815), **Муҳаммад ибни Абубақр** дар мавзеи Шоҳидон (берун аз шаҳр) (1695), **Хоҷа Шухадо**, **Сайид Баттоли Ҷозӣ**, ки ба ин ном дар арки Бухоро низ мадфане ҳаст ва **Маъруф Шайх** дар мавзеи Янги Шер (берун аз шаҳр, 1815), **Шайх Малик** дар маҳаллаи Тал, **Шайх Мунтазир** дар маҳаллаи Яккабоғ (1795), **Сайид Султони Ҷозӣ** (берун аз шаҳр, 1865), **Шайх Шиблӣ** дар маҳалли Дарвозаи Боло (1865), **Шайх Ориф**

¹⁷² Мамаджанова С., Муқимов Р. Мазари Тоҷикистони, с.37.

¹⁷³ Воронина В.Л. Народная архитектура Северного Таджикистана. - Москва, 1959, с.31.

¹⁷⁴ Мухтаров А. История Ура-тубе, с.195.

дар маҳаллаи Дарвозаи Боло (1855), **Шофузайл ибни Аббос** дар маҳаллаи Кучкорак, **Маҳмуд Ҳоча** дар маҳаллаи Бобо Тағо, **Марзумхон** дар мавзеи Қаландархона, **Ҳоча Шайхуддин** дар рустои Ругунт, **Эшони Суфӣ** дар рустои Суфӣ Ориф, **Ҳоча Асхоб** дар рустои Сурхкат, **Ҳоча Азиз** дар рустои Лакот, **Эшони Шаҳда** дар рустои Сепула, **Ҳоча Асхоб** дар рустои Пишкент, **Эшони Девона** дар рустои Гули Сурх, **Мир Арслон** дар рустои Ҳатабек, **Махдуми Аъзам** дар рустои Султон, **Мазори Кабуд** дар мавзеи қалъачаи Мир Салим, **Падча Агсан** дар Қалъаи Чаҳкалон, **Мир Кулол** дар рустои Сараҳсиён, **Чарқурғон** дар рустои Чарқурғон мавҷуд буданд, ки баъзе ин оромгоҳҳо ҳамакнун аз миён рафтаанд. Ҳамчуноне ки ба назар мерасад, аксари ин мазорҳо ба хоҷагон, шайхон ва суфиёни силсилаҳои мухталиф, ки ағлаб нақшбандия ва қодирия ҳастанд, марбут мебошанд. Ба эҳтироми баъзе аз ин ашхоси маъруфи мадфун дар ин маҳаллаҳо ҳатто исми баъзе ин мавзеъҳо, ки мазор дар он ҷост, номи бузургвори мазорро ба худ гирифтааст, масалан гузари Ҳазрати Шох, маҳаллаи Бобо Тағо, гузари Эшони Даҳбедӣ.

МАЗОРТИ ҶОНЧӢ

Дар рустоҳои Ҷончӣ мазороти зерин мавҷуд будаанд, ки то ба имрӯз на ҳамаи онҳо мондагоранд. Мазори **Ҳоча Кабуд** дар рустои Ғазандарак, мазори **Абдухураб** дар рустои Қизилӣ, мазори **Яқис Сипам** дар рустои Ҷончӣ, мазори **Охунбибӣ** дар рустои Манғит, мазори **Шайх Муктазар** дар рустои Мунҷон, мазори **Ҳочачои** дар рустои Ҳоча Қурғон, мазори **Эшкабуд** дар рустои Итарчӣ, мазори **Ганбата** дар рустои Чорбак, мазори **Шоҳсайидҳоча** дар рустои Варсиқ, мазори **Ҳоча Чилбод** дар рустои Майдонча, мазори **Бақобулоқ** дар рустои Уртақурғон, мазори **Ҳоча Ручқон** дар рустои Кенағас, мазори **Эшони Суфӣ** дар рустои Ҳочана, мазори **Шайх Мансур** дар рустои Учук, мазори **Хушмуҳаммад** дар рустои Ҳоча Умед, мазори **Абдуллосоҳиб** дар рустои Даҳкат, мазори **Абдулқодири Вазугар** дар рустои Ростровут, мазори **Ҳоча Барака** дар рустои Туқуз Чалак, мазори **Ҳоча Қибла** дар рустои Уяч, мазори **Ҳоча Тохир** дар

рустои Чархоштоир ва мазори **Хоча Ҳочӣ** дар рустои Амбаргаз мавҷуд буданд.¹⁷⁵

МАЗОРОТИ ХУЧАНД

Мазори Ҳазрати Бобо. Мазор дар қисмати шимолу шарқи шаҳр, дар наздикии мавзеи Боғи Ҳоким воқеъ гардидааст. Сохтмони бинои мазорро ба садаҳои XI–XII¹⁷⁶ марбут медонанд. То замони мо бинои мазор ва масҷиди он ҳифз гардидааст. Ривоят мекунад, ки Ҳазрати Бобо поягузори шаҳри Хучанд будааст. Муҳаққиқин ба ин назаранд, ки қадимтарин бахши ин осорӣ меъмории оромгоҳ маҳсуб гашта, муқорини садаи XIV мебошад ва дар ибтидои садаи XVIII масҷид ва хучраҳо эъмор шуда, баъдан дарвозахона бино гардидааст.¹⁷⁷

Мазори Ҳоча Бикробод. Мазор дар 250 метрии самти ҷанубии қалъа, берун аз маҳватаи шаҳристон ҷойгир будааст. Мазор дар қисмати шарқии ғӯристонии ҳамноми худ воқеъ буд. Баҳори соли 1927 ба сабаби мунтақил додани бозори Чоршанбе ғӯристонии Ҳоча Бикробод аз миён бардошта шудааст.¹⁷⁸ Мазори Ҳоча Бикробод дар Хучанд хеле маъруф буд. Тибқи иттилоъи сарчашмаҳо соли 1905 мазори мазбур ҷаҳор шайх доштааст.¹⁷⁹ Таъсиси ин мазорро ба садаҳои XI–XII мусодиф медонанд.

Мазори Туғбобоҳон. Мазор дар 200–250 метрии самти ғарбии қалъа, дар қисмати ҷанубии роҳи бузург ҷойгир буд. Мазор мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо соли 1195 таъсис ёфтааст.¹⁸⁰ Соли 1955 боқимондаҳои меъмории мазор аз ҷониби С.Г.Хмельницкий ва Н.Неъматов баррасӣ шудаанд. Дар ин мазор ҳамеша ду шайх зиндагӣ мекарданд.

Мазори Ҳоча Рӯшноӣ. Мазор дар ғӯристонии ҳамноми хеш дар масири роҳи бузурги қалъа ба самти шарқӣ, ба ҷониби маҳаллаи Сари Баландӣ воқеъ буд. Арзи вучуди мазорро ба

---

¹⁷⁵ ЦГА РТ. Ф. I, оп. I, д. 756, л. 11.

¹⁷⁶ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда. - Душанбе, 1995, с. 16.

¹⁷⁷ Мамаджанова С., Муқимов Р. Мазары Таджикистана, с. 36.

¹⁷⁸ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда, с. 16.

¹⁷⁹ ЦГА РТ. Ф. I, д. 756, л. 37.

¹⁸⁰ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда, с. 17.

садаҳои XIV-XVIII мувофиқ медонанд.

Мазори Хоҷа Камол. То солҳои 50-уми асри XX дар қисмати ҷанубии фурушгоҳи марказии шаҳри Хучанд мазори ғайзии осори Шайх Камол вучуд дошт. “Шоирони нимаи дуюми асри XVII ва муъаллифи баёзи “Армуғони Маъноси Хучандӣ” тариқи бунёди қадамҷойро чунин ривоят мекунад: “Ривоят мекунад, ки дар санаи 793 ҳиҷрӣ чун номаи пешвоёни Табреш оид ба ғайзии Камолӣдин Масъуди Хучандӣ ба султони Хучанд расид, дар Хучанд овоза шунама, доду оҳу ғайзии халқ ба ғайзии печид. Ба ин муносибат равуои аҳли ғайзии шаҳр ба қасри ҳазрати султон ба таҳрик омад. Эъломи ҳазрати султон оиди чиллаи сугвориҳои шайх интишор ёфт. Мардум худӣ мекард ва ба руҳи пурғайзии шайх дуруд мефиристонд. Ҳазрати султон аз ақрабои Шайх Камол аз ақвоми мардум ҳайъате ба Табреш ирсол дошт”.¹⁸¹ Гуниб баъди поёни маросими мотам ҳайъати эъзомии Хучанд як девони шоир ва қаламдону давоҷу асои ӯро ба расми ёдгор ба вағаш меоранд ва дар ҳавлии шоир мазори ғайзии осори ӯро дуруст мекунад. Тибқи ривоятҳо дар ин марқад қаламу давоҷ ва як мушт хок аз мадғани воқеии шоирро дафн мекунад. Аз он рӯзгорон ба баъд ин ҳавлӣ ба мазори шоир мубаддал мегардад.

Дар асноди солҳои 80-уми қарни XIX ва ибтидои асри XX қадамҷои Хоҷа Камол дар радиғи дигар мазори шаҳри Хучанд ба тақрор ёдоварӣ шудааст. Дар санаде, ки соли 1915 аз мавҷудияти мазороти Хучанд шаҳодат медиҳад, ин мазори ғайзии осор чун мазор сабт гардидааст. Тибқи ин санад дар он солҳо шаш нафар шайхон хидматгузори мазори Шайх Камол буданд, ки ҳешро аз бастағони Хоҷа Камол медонистанд.

Мазори Хоҷа Моҳруӣ. Мазор дар якуним километрии шимолӣ маҷмаи Намозгоҳ дар масири роҳи бузурге, ки ба мазори Шайх Муслиҳиддин мебарад, ҷойгир шудааст. Бар мабнои асноди бойгонӣ мазори мақсур соли 1075 таъсис ёфтааст.¹⁸² Чаҳор шайх ҳамеша хидматгузори ин мазор буданд.¹⁸³

Мазори Шайх Муслиҳиддин. Мазор дар шимолӣ Ҳавзи

¹⁸¹ Мирбобоев А. Қадамҷои Шайх Камол дар Хучанд. // Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001, с.150.

¹⁸² ЦГА РТ. Ф. I, оп. I, д.459, л.44.

¹⁸³ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда, с.18.

Сангин ва Ҳавзи Морон ҷойгир аст. С.Айнӣ нигоштааст, ки Шайх Муслиҳиддин “баъд аз шашсади ҳиҷрӣ вафот карда”.¹⁸⁴ Муллозода дар рисолаи хеш “Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро” дар баёни шарҳи аҳвол ва осори Мавлоно Ҷамолиддини Ситтоҷӣ, ки “муқтадои аҳёр ва пешвои аброр ва соҳиби вилоят ва каромат буданд”¹⁸⁵ мефармояд: “...дар воқеаи Чингизхон дар санаи самонията ӯшара ва ситтама (618 х.к.) [Мавлоно Ҷамолиддини Ситтоҷӣ] аз вилояти Ғазнин ба шаҳри Бухоро расид ва авлод ва атбоъро дар шаҳри Бухоро гузошт ва ба ҷониби шаҳри Хучанд рафт ба наздики Қутбу-л-автод Шайх Маслиҳатдин¹⁸⁶ раҳматаллоҳ ва гуфт: “Подшоҳи ин мамлакат уст, бе иҷозати у дар мамлакати у натавон бошидан”. Чун наздики шайх расид, шайх фармуд: “Дер омадӣ, моро дар интизор доштӣ”. Се руз дар суҳбати шайх буд, намози дигари рузи севвум Шайх Маслиҳат ишонро талаб карданд ва гуфтанд: “Моро интизор дар ин манзил ба воситаи он буд, ки ин мамлакат ҳолӣ буд аз соҳибдиле, чун ту омадӣ, мамлакат ба ту супурдем. Он гоҳ шайх ин байт гуфтанд ва ҷон таслим карданд:

*Аз раҳнаи даҳр ҳамчу дуддон ҷастам,
Раҳти сафари манзили дигар бастам.
Бар лоша ҳарч вуҷуд будам якчанд,
Гург омаду ҳар дариду аз ғам растам.”¹⁸⁷*

Муллозода чун сафари Мавлоно Ҷамолиддини Ситтоҷиро ба шаҳри Хучанд ба санаи 618 х.к. (мусодифи 1222 мелодӣ) мушаххас кардааст, бинобар фавти Шайх Муслиҳиддинро мебояд мувофиқ ба соли 1222 донист.

Шайх Муслиҳиддин нахуст дар каронаи шаҳр дар мавзёе бо номи Унҷӣ мадфун гардида, баъди гузашти муддате иродатмандонаш бақоёи ҷасади уро ба мавзёи кунунӣ мунтакил дода, оромгоҳе дар фарози қабраш эҳдос кардаанд.¹⁸⁸ Пиромуни эҳдоси оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин олимони ҳамназар нестанд. Дар сарчашмаҳо нахустин бор солҳои 1391-1392 зикри ин ором-

¹⁸⁴ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. -Москва, 1926, с.50.

¹⁸⁵ Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, Техрон, 1339, с.31.

¹⁸⁶ Муллозода Шайх Маслиҳатдин зикр кардааст.

¹⁸⁷ Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, с.184

¹⁸⁸ Мамаджанова С., Муқимов Р. Мазары Таджикистана, с.10.

гоҳ рафтааст. Ин дар ҳоле буд, ки ба қавли Шарафиддин Алии Яздӣ Темур дар Хучанд буд ва оромгоҳи Шайхи Маслиҳатро зиёрат намуд.¹⁸⁹ Ҳини ҳафриёт бостоншиносон бақоёи биноҳои дар ин замон эъморшударо пайдо намуданд.¹⁹⁰ “Гуруҳе аз муҳаққиқин бар онанд, ки мақбараи Шайх Маслиҳатдин ба соли 1394 ва дигаре ба асрҳои XV–XVI аҳди Шохрухмирзои Темурӣ ва ҳатто асрҳои аз ин ҳам ба баъд бино шудааст. Ҳафриёти дар солҳои 1982–83 анҷомёфта аз самти шимолу шарқии бинои гурӯҳона, дар чуқурии 0,5 м. аз зери таҳкурсии меъмории кунунӣ осори меъмории асрҳои XI–XII-ро, ки мусодифи замони ғавти Шайх Маслиҳатдин аст, пайдо намуд”.¹⁹¹ Мадорикӣ бостоншиносӣ муқаррар намудааст, ки меъмории оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин дар самти шарқии шаҳри Хучанд, дар беруни девори работи шаҳрӣ, дар соҳили чапи наҳри Мазор баъди ғавти Шайх ба вучуд омадааст.

Номи Шайхро Бадеъуддини Нурӣ гуфтаанд, ки зодаи маҳалли Нурии шаҳри Хучанд буда ва ба ӯ алқоби “Валиуллоҳ” низ додаанд ва ӯро дар шумори машоихи саршиноси суфия маҳсуб медонанд. Вале исми Шайх Муслиҳиддин дар тазкираҳои машҳури суфия чун: “Табақоту-с-суфия”-и Шайх Абдурраҳмони Сулаймӣ, “Тазкирату-л-авлиё”-и Фаридаддини Аттор, “Нафаҳоту-л-унс”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва “Сафинату-л-авлиё”-и Муҳаммади Дорошукӯҳ зикр нашудааст.

Муҳаққиқин пиромуни зиндагиномаи Шайх Муслиҳиддин аз “Маноқиб”-и ӯ, ки тавассути М.Охунов соли 1952 пайдо гардида ва барои баррасӣ ба муаррихи номдор А.А.Семенов пешниҳод мегардад ва ин донишманд “Маноқиб”-ро ба чоп омода месозад, далел меоранд.

Шаҷараи Шайх Муслиҳиддинро аз сайидон медонанд: “баъзе аз пайравони Шайх ба хотири эътибори бештаре додан ба ӯ, Шайхро зодаи Макка ва аз авлодони пайғамбар Муҳаммад

¹⁸⁹ Греков Е.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падение.-Москва, 1950, с.354-355.

¹⁹⁰Талбакова Н.С., Никитина О.М. Архитектурно-археологическое исследование мавзолея Шейха Муслихиддина в процессе реставрации. //Исследования по истории и культуре Ленинабада.-Душанбе, 1986, с.129-130.

¹⁹¹ Мирбобоев А. Мазори Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ. // Чахордах мазор.-Душанбе, 2001, с.145.

Мустафо, салла-л-лоҳу алайҳи ва салам, донистанд. Пиромуни фаъолияти Шайх Маслихатдин ғайр аз “Манокиб” боз як санаде дорем, ки он аз рисолаи “Таърихи Хучанд”, ки солҳои 70—80-уми асри XIX иншо шуда, вале солҳои 30-юми асри XX дар замони китобсузӣ аз байн рафтааст, иқтибос шудааст. Дар ҳамин пора, ки имруз дар бойгонии марказии шаҳри Душанбе маҳфуз аст, навишта шудааст, ки Шайх Бадеъуддин Нури 800 сол муқаддам аз шаҳри Макка ба Хучанд омад. Шайх яке аз авлодони пайғамбар Муҳаммад, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, буда, пир ва парастори шаҳри Хучанд аст”.¹⁹²

Ба шаҳодати сарҷашмаҳо ӯ шайх ва ё пешвои кадоме аз силсилаҳои суфия набуд, балки ҳокими шаҳри Хучанд буд, ки ба ин маснад баъди Темур Челин нишаста ва соҳиби аррозии киштбоби зиёде гардид. Инчунин ӯро дар радифи шоирони машҳури садаҳои XII—XIII низ мегузоранд, ки аз ӯ “Манокиб”-е ба ёдгор мондааст. Рӯҳониюн ӯро соҳибкаромат донистанд. Баъд аз вафот ӯ дар шаҳри Хучанд мадфун гардид ва бинои якуми оромгоҳ дар ибтидои садаи XIII дар замони ҳукумати муғулон дар Хучанд эъмор гардидааст.¹⁹³

Мазори Хоҷа Боқирғон. Мазор дар қисмати чанубии шаҳри Хучанд, дар маҳалли дехаи Овҷи ва Калъача, аз самти шарқии касабии Шайхон воқеъ гашта, меъмории он ба садаҳои XI—XII мансуб аст. Дар санадҳои хаттӣ таърихи бунёди марқади Хоҷа Боқирғон соли 1195 ишора гардидааст. Обидаи Хоҷа Боқирғон аз паси масҷид ва хонаҳои зиёратгоҳ, дар зери сояи дарахтҳои ҷойи гирифта, аз як гурхонаи чортоқи гумнабзпуш, ки аз хишти пухтаи нафиси сохти меъморӣҳои асри XI—XII сохта шудааст, иборат аст. Маҳалли мазбур имруз ба исми Сариоб маъруф аст. Зеро аз ин маҳал оби рӯди қӯҳии Тақоб (пас аз асри XII номи Хоҷа Боқирғонро гирифтааст) тавассути коррезҳои нахрҳо ба самтҳои мухталиф тақсим мешавад. Ҳамасола мардумони бумӣ маротибае дар охири фасли баҳор, дар айёми гули лолаи қӯҳӣ, ки мусодифи моҳи урдубиҳишт аст, ба маҳалли мазори Хоҷа Боқирғон раҳсипор гашта, дар маҳалли Сариоб ва мазор

---

¹⁹² Мирбобоев А. Мазори Шайх Маслихатдини Хучандӣ. // Чаҳордах мазор.- Душанбе, 2001, с.147.

¹⁹³ Мамаджанова С., Муқимов Р. Мазары Таджикистана, с.27-28.

маросимҳои суннатӣ меоростанд ва ин расм хануз ҳам мавҷуд аст, аммо на ба паймони собиқааш.

Дар нимаи дуюми асри XIX, дар қисмати ғарбии мазори Ҳоча Боқирғон деҳаи Шайхон арзи вучуд кард, ки онҳо асосан дар хидмати зиёратиён буданд.

Соли 999 ҳичрӣ (1590-1591) яке аз маъмури аҳди Шайбонӣ Абулфайзи Муҳаммадхон ба мазор қитъае замин ва оби яке аз наҳрҳои рӯди Ҳоча Боқирғонро вақф намуда буд. Вақфи мазор сол аз сол меафзуд. Шоҳи Бухоро амир Ҳайдар дар соли 1806, хони Қуканд Муҳаммадалихон дар соли 1822 ва дар соли 1832 заминро оби зиёдеро харида, ба мазор вақф намуда будаанд. Чунин маншураҳо сершуморанд. Дар онҳо омадааст, ки мутаваллии вақфи мазор дар айни замон вазифаи шайхи мазор ва қозии ноҳияро ба уҳда дорад. Мувофиқи санадҳои асри XIX деҳи Шайхон бештар аз 20 хонавор буда ва дар мазори Ҳоча Боқирғон 12 шайх ифои вазифа мекард ва ин шайхон аз пардохти андоза замин ва об маъоф буданд.¹⁹⁴

Мазори Чорчирок. Мазор дар маҳаллаи Раззоқ, дар соҳили чапи ҷойбори Раззоқ ҷойгир буд. Тибқи шавоҳиди асноди бойгонӣ ин мазор соли 1025 таъсис ёфтааст.¹⁹⁵ Мазор аз як гурҳона, ки аз хишти хом сохта шуда буд, ки таҳдоби мураббаъӣ ва гунбаз дошт, иборат буд. Гунбади мазор бар асари заминларзани соли 1947 мунҳадим гаштааст.¹⁹⁶

Мазори Ҳоча Низомуддини Воқиф. Мазор дар қаронаи ғарбии шаҳр ҷойгир буд. Таъсиси мазорро ба соли 1005 медонанд. Бақоёи ин мазор то рузгорони мо расидааст. Соли 1905 дар ин мазор ҷаҳор нафар шайхон хидматгузор будаанд.¹⁹⁷ Мазор соҳиби замини вақф буд, ки ҳамасола 100 рубл оiidот меовард. Тибқи шавоҳиди асноди соли 1914 амволи мазорро сокини маҳаллаи Арабон Мирзобобо Мирниёзов роҳбарӣ мекард.

Мазори маҳаллаи Масҷиди Сурх. Мазор дар самти ғарбии қалъа ҷойгир буда, ба соли 1115 таъсис ёфтааст. Дар ҳоли ҳозир

¹⁹⁴ Мирбобоев А. Мазори Ҳоча Боқирғон. // Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001, с.147.

¹⁹⁵ ЦГА РТ. Ф. I, оп.I, д.459, л.44.

¹⁹⁶ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда, с.18.

¹⁹⁷ ЦГА Уз. Ф. 18; оп.I, д.3670, л.44.

ҷойгузини мазор ва қабристон мактаби №3-и шаҳри мебошад.

Мазори Эшонӣ Содикӣ Шайх. Дар қисмати шарқии қалъа, дар кунҷи шарқии регистони Хучанд ҷойгир буд. Соли 1902 мазор ханӯз хароб нагашта буд ва тибқи шавоҳиди асноди бойгонӣ дар қисмати шимолу ғарбии кунҷи бинои алоқаи кунунӣ ҷойгир буд.¹⁹⁸

Мазори Хорак. Дар маҳаллаи ҳамноми худ, дар қисмати Раззоқи шаҳр, дар соҳили рости ҷўйбор ҷойгир буд. Бинои мазор аз миён рафтааст.

Мазори Мирзо Идрис. Дар маҳаллаи Миршукур мавҷуд буд ва санаи таъсисашро ба соли 1745 медонанд.¹⁹⁹

Мазори Хоча Абдусайид. Мазор дар маҳаллаи Масҷиди Сурх ҷойгир буд ва таърихи таъсисаш соли 1115 мебошад.

Мазори Чуқурак. Дар маҳаллаи ҳамноми хеш, дар қисмати Раззоқи шаҳр, дар соҳили рости ҷўйбори Раззоқ, ки хамакнун кучаи Ҳаким Карим аст, ҷойгир буд. Бинои мазор аз миён рафтааст. Таъсиси мазорро ба соли 1395 медонанд.

Мазори Хоча Побел. Дар қаронаи ҷанубии шаҳр, дар маҳаллаи Хоча Побел, ҳоли ҳозир мусаммо ба кучаи Пролетарская, мавҷуд аст. То рӯзгорони мо боқимондаҳои ин мазор ҳифз шудаанд. Ба ин мазор зиёратиён барои табобати қулинҷ меомадаанд. Тибқи асноди бойгонӣ соли 1905 дар ин мазор 5 нафар шайхон хидматгузор будаанд.

Мазорҳои дигаре низ ҳумаи шаҳри Хучанд буданд, ки асомияшон чунин буд: мазори **Бобо Хоча Авлиё** (соли 1695) дар рустои Унҷӣ, мазори **Хоча Шаҳриёр** (соли 1775) дар рустои Унҷӣ, мазори **Хочаи Халос** (соли 1815) дар рустои Унҷӣ, мазори **Балодурқун** (соли 1795) дар рустои Рӯмон, мазори **Чилдухтарон** (соли 1795) дар рустои Рӯмон, мазори **Ҳазрати Баҳши Мурод** (соли 1795) дар рустои Ёва ва мазори **Хоча Мулло** (1785) дар рустои Такҷӣ. Аксари мазороти ғайр дар замони сабти номи соли 1895 соҳиби мулки авқоф будаанд.²⁰⁰

¹⁹⁸ Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда, с.23.

¹⁹⁹ ЦГА РТ. Ф. I, оп. I, д.459, л.44.

²⁰⁰ ЦГА РТ. Ф. I, оп. I, д.459, л.45.

МАЗОРОТИ ИСФАРА

Дар воҳаи Исфара адабиётшинос С.Султонов асомии бештар аз 70 мазорро сабт кардааст, ки машхуртаринашон мазорҳои зер мебошанд:

Мазори Хоҷа Абулҳак. Мазор дар рустои Чоркӯҳи Исфара мавҷуд буда, таърихи эҳдосаш муқорини садаҳои X–XII мебошад. Бинои мазор мураббаъӣ буда, аз қисмати шарқиву ғарбӣ вурӯдгоҳ дорад. Услуби эъмори бинои мазор ба сабки меъмории Панҷакенти қадима шабоҳат дорад. Мазори Хоҷа Абулҳак аз бехтарин намунаи ҳунари меъмории қадимии ин хитта мебошад.

Мазори Ҳазрати Шохподшоҳ. Мазор муқорини садаҳои X–XII эъмор шуда, дар рустои Чоркӯҳ ҷойгузин мебошад. Ин мазор бо номҳои Ҳазрати Бобо, Лангар Бобо, Амир Ҳамзаи Соҳибқирон низ иштиҳор ёфтааст. Мақбара ҳафт сутун, ҳашт наълин, сақфи чаҳорболора, синҷҳои катибадор ва панҷараҳои тахтабандишуда дорад ва аз бехтарин намунаҳои ҳунари қандакорӣ дар Осиёи Миёна маҳсуб мешавад.

Мазори Хоҷа Рушпой. Мазор дар наздикии рустои Қалъача-Мазор, дар домони кӯҳпора ва дар маҳватаи гуристони қадимӣ ҷойгир аст. Дар ибтидои солҳои 50-уми садаи XX ин мазор аз ҷониби бостоншиносон Е.А.Давидович ва Б.А.Литвинский мавриди паҷӯшиш қарор гирифт ва таърихи эҳдоси он муқорини садаҳои X–XI мебошад.²⁰¹ Мақбара аз хишти хом эъмор гардидааст.

Мазори Хоҷа Абдуллоҳи Сурхӣ. Мазор дар қисмати шимолии Исфара мавҷуд аст. Номҳои Хоҷа Абдуллоҳи Сурхӣ Аличаъфар ибни Имом Ҳусайн будааст. Ба ин мазор аксар занони бефарзанд ба зиёрат меоянд.

Хоҷа Абдуллоҳи Кабудпӯш. Мазор дар улёи водии Исфара қарор дорад ва ҳамасола-дар айёми шукуфтани гули лола мардон ба зиёрати ин мазор мераванд.

Мазори Мавлоно Бобокалон. Мазор дар гузари Эшонҳои шаҳри Исфара ҷойгир аст. Мавлоно Бобокалон мусаннифи китоби “Риёзу-л-мазурин” будааст. Вафоти Мавлоно Бобокалон

²⁰¹ Давидович Е.А., Литвинский Б.А. // Тр. ИИАиЭ.-т.35. -Сталинабад, 1955.

ба соли 501/1114 иттифок афтадааст ва дар санги болои марказ ин ҳарфҳо ҳаққ шудааст: “Мавлоно Бобокалон нурун марқадаҳу”.

Мазори Хоҷаи Ихлос. Мазор дар мавзеи Қуйи Болои шаҳри Исфара мавҷуд аст. Вафоти Хоҷаи Ихлос ба соли 910/1485 мусодиф будааст. Соли 1928 мақбараи ин бузургворро ба дастури ҳукуматдорони вақт хароб карда, дар ҷойи он мактаби кунунии №2 шаҳри Исфароро сохтаанд. Дар назди ин оромгоҳ масҷиде низ буд, ки ба ҷаҳор қисм тақсим намуда, синфхона карда буданд, ки ҳанӯз вучуд дорад.

Мазори Лангари Моҳиён. Мазори Лангари Моҳиён дар қаронаи ҷанубу шарқии рустои Чоркӯҳ, дар доманаи кӯҳи Сари Сод, ки яке аз шоҳаҳои қаторкӯҳи Туркистон аст, воқеъ гашта ва дар тамоми водии Фарғонаю берун аз он маълуми машҳур аст. Дар ҳавзи мазор як навъ ширмоҳӣ парвариш меёбад, ки истеъмоли он мамнуъ мебошад. Ривоят мекунанд, ки зани фарзандҷӯй агар бо ҷашми пушида ба ҳавзак даст зада ва ба каффи даст сангрзаи лухтакмонандро ба даст орад, ӯ ҳатман фарзаъд меёбад.

Аз рӯи ривояте, ки миёни мардум шӯҳрат дорад ва чанд санади ҳаттиё, ки назди шайхи мазор маҳфуз аст, мазори Лангари Моҳиёнро ба суфии номдор Имомсадр Ҳисомуддин Умар ибни Абдулазиз ибни Моза Хоҷа Муҳаммади Ҳисомуддин Умар мулаккаб ба Садри Шаҳид марбут медонанд. Садри Шаҳид мусаннифи асарҳои: “Ал-фатовӣ-ас-суғро ва кубро”, “Шарҳи арабии ал-қазои Ҳосиф”, “Шарҳу-л-ҷомеъу-с-сағир” мебошад ва инчунин асари “Муҳиту-р-разавӣ”-ро низ аз Ҳисомуддин Умар медонанд.

Тобистони соли 1987 бо пешниҳоди ҳукумати шаҳри Исфара гурӯҳи олимони ба ҳафриёт ва таҳқиқи мазори Лангари Моҳиён пардохт. Ба ин гурӯҳ академик Н.Н.Неъматов, доктори илмҳои таърих А.Мирбобоев, номзади илми таърих, инсоншинос (антрополог) Т.П.Кияткина, номзади илми филология С. Султонов ва меъмор С.В.Щетухина шомил буданд. “Бо умеди ба даст овардани далелҳои раднашавандаи таърихӣ қарор ба ин шуд, ки масоҳати ҳафриётро васеъ намуда, бинои нима ва тозабунёди гурӯҳона якҷо бо таҳкурсии бетонии он аз байн бардошта шавад.

Сағонаи сохта низ аз байн рафт, ҳафриёт дар охир тамоми масоҳати дохили гурхонаро фаро гирифт, вале аз ягон гушаи он осори майит ба даст наомад, ки ба гарзи одати маъмулии исломӣ ҳок гардида бошад. Баръакс, кофтукови мо дар ин ҷо як таҳкурсии бинои боҳашамати чоркунчаро ошкор кард, ки аз сангҳои лундашакли калон-калони оббурдаи сой бино ёфтааст. Ковиш равшан сохт, ки даромадгоҳи асосии бинои тоза пайдогардида, дар самти ғарбии бино ҷой гирифта ва он аз сатҳи замини атрофи мазор дар баландӣ воқеъ гашта буд, ки тавассути зинаҳо одамон вориди бино мегаштанд. Дар ҷараёни ҳафриёт ва аз ҳок тоза намудани зинаҳо аз пояшон устухони қабурғаи ҳайвонот, порчаи сафол ба даст омад. Аз пояи шимолии бино “ҳавз”-и сангине дарёфт гардид, ки дохили он низ аз чунин устухонпораҳо зиёд буд. Як тахтасанги доирашакл, ки ба назар мерасад, ки санги осиеби обӣ бошад, дар шафати ин ҳавз пайдо гардид”.²⁰² Як нафар аз устухонҳои деҳа, ки дар кори дастаҷамъии бунёди гурхонаи нав ширкат доштааст, ҳини кофтани хандақи таҳкурсии бетони гурхонаи тоза аз байни ҷаҳорчиллики самти ғарбии таҳкурсии ҷубии бинои собиқӣ мазор як қосахонаи сари одам ва чанд адад устухонпораҳои майитро пайдо мекунад. Онро мувофиқи пешниҳоди пирмардон дар самти ҷанубии сағона, дар пояи берунии девори навбунёди бино ба ҳок супоридаанд. Дар ҷои муъайяннамуда бостоншиносон он устухонхоро пайдо намуданд. Инсоншинос Т.П. Кияткина ҷамҷамаро таҳқиқ намуда, онро ба марди тақрибан 65-70-солаи қавӣ ва бузургҷуссаи муғуландом мансуб донист. Дар зери девори мазору масҷид, хулоса дар ҷои пок ба ҳок супоридани турбати тасодуфан ёфтшуда ё худ қабри обшуста як одати маъмул аст, ки он ҳасади дар ин ҷо дафншударо низ бостоншиносон аз ин амал истисно намедонанд.

Мо дар ин қисмат аз бозшумории мазороти Шимоли Тоҷикистон иктифо намуда, дар хилоли бобҳои дигари ин рисола аз мазороти мавҷуд дар соири навоҳии Шимоли Тоҷикистон ёдрас хоҳем кард.

²⁰² Мирбобоев А. Мазори Лангари Мохиён. // Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001, с.139.

БОБИ II ТАБАҚОТ ВА АНВОҶИ МАЗОРҶО

Танзими маводи мутанаввеи марбут ба мазорҷо маршрут ба дарки илмии таърихи мазорҷо ва вазоифи иҷтимоӣ фарҳангии онҳо мебошад. Дар ин боб танзими мазорҷо ба ду самт сураги амал мегирад: табақа ва навъи мазорҷо. Бар мабноси самти аввали танзим муносибот ба одамони муқаддас, ба оромгоҳ ва қадамҷои онон, ҳамчунин ба аҷнос ва ашӯе, ки ба онон иртибот дорад, қарор ёфта, поёи танзими самти дуввумро анвоҷи мухталифи маҳалли воқеъшавӣ ва эъмори мазорҷо дар бар мегирад.

ТАБАҚОТИ МАЗОРҶО

Мазорҷоро метавон ба се ғурӯҳ қисмат кард:

а) **Мазороте, ки дар он ҷо дар ҳақиқат ҷасади шахси маъруфе мадфун аст.** Дар ин ғуна мазорҷо бузургони дину мазҳаб, илму маърифат ва давлатмардоне мадфунанд. Дар шимоли Тоҷикистон дар ноҳияи Панҷакент мазори Абуабдуллоҳи Рудақӣ (деҳаи Панҷруд), Муҳаммади Башоро (деҳаи Мазори Шариф), ноҳияи Айни мазори Мавлоно Муҳаммад Алӣ, ки ба исми Мардони Ғайб маъруф аст (деҳаи Сангистон), мазори Накибхон Туғрал (деҳаи Зосун), Ҷоҳа Исҳоқ (деҳаи Махшевод), Мавлоно Шамсуддини Сабзпӯш (деҳаи Вешаб), Шайх Деҳқон (деҳаи Шамтич) дар Масҷоҳи Кӯҳӣ мазори Абумӯсо, дар Истаравшан мазори шоир Фусулии Истаравшанӣ, Ҷазрати Боботағои Вали, дар Хучанд мазори Шайх Маслиҳатдини Хучандӣ, Ҷоҳа Боқирғон, дар Исфара мазори Ҷоҳа Абулҳақ, Сайфи Исфарағӣ ва Мавлоно Бобоқалон, дар ноҳияи Ашт мазори шоир Одина Муҳаммади Маъдан аз ғунаи мазорҷо ҳастанд, ки ашҳоси мадфун дар онҳо дар замони худ шайхи бонуфуз, шоири бузург, орифи соҳибқаромат, олими маъруф ба ҳисоб мерафтанд.

Мазорҷо дар аҳди ислом аз замони халифаи дуввум Умар ибни Хаттоб [солҳои 13-23 х.қ. мусодиф ба 634-644 милодӣ хилофат кардааст] ба баъд арзи вучуд кардаанд. Ин амр аз он сабаб буд, ки дар ин замон ислом ғустариши бештар ёфт ва аз ҳудуди билоди

араб берун рафт. Мусаллам аст, ки ин густариш бидуни муҳорибаҳо ба даст намеомад. Масалан, замоне, ки мусулмонони араб ба тарафи машриқи Эрон лашкар кашиданд, эронӣён муқовимати шадиде дар баробари таъассуб ва таъаррузи араб нишон доданд, ки ба ин далел футӯҳоти араб ба кундӣ пеш ме- рафт ва эронӣён ба осонӣ таслим намешуданд ва аз ин рӯ муддати пайкор ва набард бо эронӣҳо дувоздаҳ сол (солҳои 20-32 х.қ. / 640-652) тул кашид. Вале дар қисмати Хуросони таърихӣ фотехини араб ба шадидтарин сангарҳои муқовимат мувочех гаштанд. Дар асари ин чангҳо иддаи зиёде аз пешвоён ва лашкариёни араб кушта мешуданд, ки марқади онён баъди гузашти солҳо макони парастии мегашт. Суннати бар фарози қабрҳои ашҳоси муътабар насб кардани дирафши сипоҳӣён аз он замон маншаъ мегирад ва бо гузашти замон нахустмаънои худро гум кардааст.

Бо вучуди шикасти сангари муқовимати хуросонӣён ин лашкари Хуросони исломро пазируфта буд, ки баъдан хилофати Умавиёнро аз миён бурд. Аббосӣён ба шарқ равобити наздик доштанд, ба хусус робитаи тичоратии онҳо ғавқуллода густариш ёфта буд ва масири қадимии тичоратии суғдҳо дубора тоҷиронеро, ки худро мусулмон медонистанд, ба худ ҷалб кард ва бо ин амал сутунҳои истиқомати ислом дар манотиқи лаҷуҷи зери қабзаи ислом нарафта аз тариқи тичорат устувор гашт ва суннатҳои исломӣ бо анъаноти маҳаллӣ аз ин роҳ омезиш ёфт ва дар баробари густариши дини ислом дигар таъассуб намонда буд.

Абдураҳмони Мустачир дар асари хеш “Рузномаи сафари Искандарқул” пайдоиши мазорхоро дар водии Зарафшон ва Фону Ягноб аз замони ҳазрати Умар, “балки сонитар” донистааст, ки ин назар саҳеҳ нест: “Дар ҳар деҳаи вилояти Масҷох аз замони ҳазрати Умар..., балки сонитар ба вуқӯъ омада, сабаб он, ки бисёр саҳоба ва саҳобазодагон бо кофирон чанг карда, дар ҳамин деҳаҳо ҳалок шуда, ё истиқомат карда, дар охир ҳамин ҷо мадфун шудаанд... Ва шайхон дар посбонии мақбараи онҳо буданд”.²⁰³ Зеро аксари мазороте, ки дар манотиқи саъбулубури кӯхистон

²⁰³ Абдураҳмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандарқул, с.88.

мавҷуд аст, тасбит шуда, ки дар замони пеш аз ислом низ буданд ва мардум аз онҳо парастии ба амал меовардаанд.

Ин амри муваҷҷаъ аст, ки лашкариёни араб бо тасхири манотиқи шаҳрӣ ва шаҳристонҳо иқтифо накарданд ва ба қӯҳистонҳо низ юришҳо бурдаанд ва арзи вучуди мазорҳои лашкариёни араб дар ин мантақаҳо аз воқеъият ба дур нест. Дигар ин, ки мардуми қӯҳистон бо шаҳрҳо равобити ноғусастанӣ доштанд, аз ин ру бо гузашти замон ва таҷкими дину суннатҳои исломӣ дар шаҳрҳо қӯҳистониён низ ноғузир ба он гардан ниҳоданд. Ибтидо ба Қӯҳистон фиристодағони махфӣ ҳукуматҳои марказии дини исломро қабулкарда ирсол мегардиданд, то пинҳонӣ ҷонибдорони дини исломро бо ҳар восита миёни мардум бештар намоянд ва мусаллам аст, ки агар онон дар оғози фаъолияти махфӣ хеш бармало мегардиданд, кушта мешуданд. Ба яқин баъди қомилан пируз гаштани ислом дар ин мантақаҳо мадфани ин фиристодагон макони қадосат гаштааст, вале мавҷуд будани мазори саҳобагон ва саҳобазодагон дар Қӯҳистон ҳарфест, ки сиҳхат надорад.

Дар қавиру биёбонҳо пайдоиши оромгоҳҳо ва мазорҳо дар аҳди ислом бо шеваҳои мухталиф сураат мегирифт. Чун мардуми қучии қавирҳо, ки умдатан бесавод буданд ва дар симои донандаи сурае аз Қуръон, ки аксар тоҷикон буданд, ашхоси муътабарро меиданд ва онҳоро ҳатто дар замони зинда буданашон ба ҳалди ифрот парастии мекарданд: "...аз русуми қазоқия он аст, ки агар мулло дар миёни онҳо иқомат варзад, қайфа яшо зиндагӣ кунад. [Ва] агар орзуи ёру диёр кунад, қатлаш кунад ва ҷубе бар сари гураш аломат ниҳода, мазор бардоранд ва зиёратгоҳ [ва ибодатгоҳ] кунад".²⁰⁴ Манзур аз вожаи "мулло", ки Аҳмади Дониш истифода кардааст, бидуни ҳеч шакк тоҷикон мебошад.

Тасаввуф ва густариши он дар Хуросону Мовароуннаҳр ва ҷонибдорӣ пайдо кардани андешаҳои тасаввуфӣ дар ин минтақа мӯҷиб гашт, то сӯфиёно чун қавлӣ ва намоди қадосат дар зиндагиашон бипарастанд ва баъди маргашон мадфанашонро макони зиёрат қарор диҳанд. Ин сабаб гардид, ки дар аҳди ривочу нумуи суфия пайдоиши бештари мақобир ва мазорҳо ба назар мерасад.

²⁰⁴ Дониш Аҳмад Маҳдум. Наводир-ул-вақоъ. - Ҷ 1, с. 162.

Қобили тазаккур аст, ки дар мамолики зери нигини ислом рафта, ки қаблан аз адёни буддойӣ, масехӣ, монавӣ пайравӣ мекарданд ва фақру риёзаткашӣ дар мартабаи аълои шинохти Худо қарор дошт, мадфани ин риёзаткашон дар радифи мақобири пайғамбарон парастии мегашт. Барои мусулмони мутадайн риёзаткашӣ, ки бо парастии амокини муқаддас равобити наздик дошт, низ аз улувиятҳое маҳсуб мегашт, ки дини ислом наметавонист ба манофеъи “кофарон” онро мустарад намояд. Баъд аз он, ки андешаҳои тасаввуф бо ислом ҳамош ёфтанд ва ихтилофҳои хурду реза наметавонистанд дигар миёни суфиён ва шайхони ислом ихтилоф барангезанд, дар болои мақобири аҳли тақвону дин зъмор қардани мақобир дигар ҷузви одоти ғайри исломӣ тафсир намегашт: “Баъди ошӣ шудани суфизм бо ҷараёни ортодоксалии дини ислом, бо васияти рӯхониюни мусулмон дар болои қабри онҳо сағонаҳо, яъне мазорҳо бино карда, дар назди мазорҳо масҷид ва барои муридони хонақоҳ месохтагӣ шуданд”.²⁰⁵

б) **Мазороти файзи осор.** Дар шумори ин мазорҳо зиёратгоҳҳое шомиланд, ки дар он ҷо либосе, асое, китобе ва хатто мӯйе аз паёмбаре, ғашараи мубашширае [дах нафар аз асҳоби Муҳаммад (с), ки пайғамбар ба онон дар зиндагиашон башорати бихишт дод ва онон: Абубакри Сиддиқ, Умар ибни Хаттоб, Усмон ибни Аффон, Алӣ ибни Абиталиб, Зубайр ибни Авом, Талха, Саъд ибни Вакқос, Абдурраҳмон ибни Авф, Сайид ибни Зайд, Абуубайда ибни Ҷарроҳ буданд] орифе, шайхе, шоире ба ёдгор мондааст, ки баъдан зиёратиён ин маконро минҳайси ҷойи муқаддас маҳсуб донистанд. Масалан, мазори мӯйи паёмбари ислом Муҳаммад (с), ки гуё дар Дехлӣ, Қуббатус-Сахра ва дар Бухорову Фарғона мавҷуд будааст.

Манобеъи таърихӣ аз маконе, ки ҷомаи паёмбари ислом дар он ҳифз шудааст ва ин мавзеъ ба худ намоди қадосат касб кардааст, низ шаҳодат додаанд. Ҳофизи Таниш дар “Шарафнома”-и хеш аз мавҷудияти хилъати муқаддаси паёмбари ислом Муҳаммад (с) дар мавзеъе бо номи Кавсу, ки дар ғарби шаҳри Ҷирот ҷойгир аст, дар иртибот ба сафари Абдуллоҳони Шайбонӣ ба ин макон ёд кардааст. Тибқи гузориши Ҳофизи Таниш аш-

²⁰⁵ Сафаров А. Ҳақиқат дар бораи ҷойҳои “муқаддас”-и Тоҷикистон, с.б.

рофзодагони ин мавзеъ ҳини гиromидошти вуруди Абдуллохон ба ватанашон, ба ӯ хилъати муқаддаси паёмбари ислом Муҳаммадро, ки муддати мадиде дар ин диёр аз насл ба насл ба мерос мерасидааст, нишон доданд. Ба ин сабаб ба қавли мусаннифи “Шарафнома” Ҳофиз Таниш Абдуллохони Шайбонӣ ба мардумони ин мавзеъ лутфи беҳадду ҳисобе аз хеш таборуз дода, ононро зери ҳимояти хеш гирифта, тарахҳум намудааст.²⁰⁶

Мазори Ҳазрати Мулло дар Истаравшан, ки дар ин мазор асо ва Қуръони Ҳазрати Мулло ҳифз мешудааст ва инчунин мазори шайх Камоли Хучандӣ дар шаҳри Хучанд, ки каламдону давати шоирро “мадфун” кардаанд, аз шумори мазори файзи осор махсуб мешаванд.

Дар ин гуруҳи мазорҳо мазори “Муйи муборак” мақоми махсусеро дар тули таърих эҳроз кардааст. Манзур аз таъбири “муйи муборак” муйи паёмбари ислом ҳазрати Муҳаммад (с) будааст, ки дар тули бештар аз чаҳордаҳ қарн маконе, ки гуиё муйе аз он ҳазрат дар он ҳифз шудааст ва ё макобире, ки дар он муйи муборак ҳамроҳи шахси соҳиби он буда мадфун гардидааст, намоди қадосат пайдо мекард ва чун падидаи мазҳабӣ бо густурдатарин шева мавриди парастии муъминин қарор мегирифт.

Бори нахуст дар манобеъи таърихӣ аз муйи ҳазрати Муҳаммад (с) дар китоби осмонӣ Қуръони маҷид дар сураи 113-ум “ал-Фалак” ёд шудааст.

Дар тафсири Ҳусайнӣ сураи мазбур аз қарори зайл тафсир шудааст: “Овардаанд, ки кӯдаке аз яҳуд ба хидмати расул, сала-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, машғул буд. Духтарони Лабид ибни Аъсами яҳудӣ аз ӯ ба муболиғаи бисёр аз мушотаи раъси (рехтаи муйи сар) он ҳазрат ва дандона чанд аз мушти (шона) он ҳазрат бисутуданд ва ба номи он ҳазрат ба расане (тор, ресмон) сеҳр карда, дар чоҳи Зарвон зери санге ниҳоданд. Қабраил алайҳиссалом Сайиди аном алайҳиссалому вассаломро хабар кард, пайғамбар, алайҳиссалом, Алӣ Муртазоро фиристод, то он расанро биёварад ва ёздаҳ гирех бар он зада буданд Ҳаққ таъоло муъаввизатайнро [Ҳар ду сураи охири Қуръон: ал-Фалак ва ан-

²⁰⁶ Ҳафиз Таниш Бухари. Шараф-нама-и шахи. Печать факсимиле, перевод М.А.Салахетдиновой. Част 2. -Москва: “Наука”, 1989, с.20.

Носро гуянд; ин ду сураро бад-он чихат муъаввизатайн номидаанд, ки таъвиз кунад соҳиби худро, яъне вайро аз ҳар бадӣ нигоҳ дорад] фиристод ва ёздаҳ оят Ҷабраил, алайҳиссалом, ки қироъат кард ва ба ҳар ояте уқдае аз он расан мекушуд”.²⁰⁷

Инчунин манобеъи таърихӣ мӯйи чингила ва рушану сиёҳ ва гесуи гоҳе бозу гоҳе бофта аз ҳазрати Муҳаммад (с)-ро тайид намудаанд: “...ва мӯяш чаъду равшану неку буд... Ва мӯи сараш дароз буд то китф ва сиёҳ. Ва мӯи сар гоҳе фуру ҳишта доштӣ ва гоҳе надоштӣ ва гоҳе боз кардӣ ва гоҳе бибофтӣ чун чаъди каш. Ва ба шасту се сол андар мӯй бар тани ӯ сапед нашуд, магар бар паси сараш торе чанд сапед будӣ кадри даҳ тори мӯй...”²⁰⁸ “Як радиф мӯй аз сина то тихигоҳ дошт”.²⁰⁹

Ҳанӯз дар замони зиндагиаш аз мӯйи ба ҳангоми шона кардан аз сар уфтодаи ҳазрати Муҳаммад (с) такдис ба амал меоварданд ва аз ҷониби муъминин ба ҳадди ифрот парастии мегашт: “Дустанаш ӯро [ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломро-] ба ҳадди парастии дӯст доштанд. Пайравонаш оби даҳон ё мӯйи ӯро, ки чудо мешуд ва ё обери, ки бо он вузӯ мегирифт чамъ мекарданд, зеро ақида доштанд, ки ин чизҳо эшонро аз беморӣ ва сустӣ мераҳонад”.²¹⁰ “Дар бораи аъмоли хорикульодаи вай [ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом] ҳадисҳо ҳастанд, ки чӣ гуна беморон бо ламс кардани либос ё мӯйи чидашудаи ӯ шифо ёфтанд”.²¹¹

Дар моҳияти амр шояд оби даҳон, мӯй ва ё обе, ки ҳазрати Муҳаммад (с) бо он вузӯ мегирифт, барои беморон ва ё дармондагон шифои очил мебахшид. Зеро имрӯз илми тибб собит намудааст, ки аксари бемориҳо бар асари ихтишошоти равонӣ ва ё руҳии инсон шуюъ менамоянд ва низ исбот шудааст, ки ба чихати талқини пизишк ё худталқинӣ ва ё эътимод ба чизе бемор шифо ёфтааст.

²⁰⁷ Тафсири Хусайни, с.1393.

²⁰⁸ Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. -Тсхрон, 1380, с.910.

²⁰⁹ Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таърихи Табарӣ, тарҷума ба забони форсӣ Абулқосими Поянда. -Ҷ.4. -Тсхрон, 1362, с.1308

²¹⁰ Вил Дюрант. Таърихи тамаддун. Асри имон.-Ҷ.4, баҳши 1,Тсхрон, 1368, с.221.

²¹¹ Вил Дюрант. Таърихи тамаддун. Асри имон.-Ҷ.4, баҳши 1, с.272.

Зиёратиёни амокини муқаддас ҳини зиёрат ҳамеша ҳаққи тақаддумро ба мазори муи муборак қоиладар мешуданд: “Агар муи мубораки Пайғамбар (с) бошад, ибтидо зиёрат аз он ҷо кунанд”.²¹² Дар радифи сарчашмаҳои мутаъаддиде, ки пиромуни суннатҳои зиёрат ва ё мақобири мухталиф маълумот медиҳад, дар таълифи Абиҳафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ан-Насғӣ “Китобу-л-қанд фи таъриху-л-Самарқанд” низ ин матлаб тайид шудааст: “...аз ҷумлаи одоби зиёрат он аст, ки дар ҳар гуристон, ки дар вай турбати пайғамбар бошад, ибтидо зиёрат аз он ҷо кунанд ва агар муи мубораки пайғамбар, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, бошад ибтидо аз он кунанд”.²¹³ [Чун ворида қабристон мешаванд] “...баъд аз салом тақбири бисёр гуянд чун савоби тақбир ба гузаштагон зудтар расад, ки савоби зикрҳо ва дуоҳои дигар, чун ба турбати бузург расад муи мубораки Расул дар он ҷост дар мувоҷеҳ ба таъзими тамоми истад ва гуянд: Ас-салому алайкум ва раҳмату-л-Лоҳи ва баракотуху. Аллоҳума салли ало қабри Муҳаммадин фи-л-қубури ва салли ало шаъри Муҳаммадин фи-ш-шуъри”.²¹⁴

Муи муборакро сарчашмаҳои таърихӣ бештар назди қасоне тасдиқ намудаанд, ки мусалламан дар ҷомеаи он замон ва он макон соҳибнуфуз буданд, дар мақоми аршад қарор доштанд ва табиист, ки соҳиби муи муборак будан афзунӣ бар манзалати онҳо мебахшид ва шеваи дигаре дар тақдими пояҳои қудрати идории онон дар он ҷомеа маҳсуб мешуд: “... манқул аст, ки чанд тори муи мубораки Расул, салла-л-Лоҳу алайҳи ва саллам, дар мақбараи Ҳоҷа Идӣ Дарвеш аст”²¹⁵; “манқул аст, ки чанд тори муи мубораки Расул (с) дар мақобири Бухорост: Як тор бо Қозӣ Имом Шайбӣ аст, як тори дигар бо Ҳоҷа Абдуллоҳи Бурқӣ аст бар талли Ҳоҷа Имом Абубакри Ҳомид ва тори дигар бо Деҳқони Суғдист бар талли Ҳоҷа Имом Абубакри Тархон ба наздики Машҳади Суфӣён ва як тори дигар бо Сайид Имоми

²¹² Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, с.12.

²¹³ Абиҳафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ан-Насғӣ. Китобу-л-қанд фи таъриху-л-Самарқанд, дастхат, Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АУ Тоҷикистон.- №73, 1223, с.39.

²¹⁴ Абиҳафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ан-Насғӣ. Китобу-л-қанд фи таъриху-л-Самарқанд, 1223, с.39-40.

²¹⁵ Ҳамон ҷо, с.39.

Зарангар бар талли Садр ва як тори дигар бо Садри Шаҳид Ҳисомуддин, раҳматуллоҳ”.²¹⁶

Ҳамчуноне ки аз ин иқтибосот пайдост баъди ғавти ононе, ки мӯйи муборак гуиё наздашон буд, он мӯйро ҳамроҳи онон мадфун месохтанд, шояд бад-ин далел бошад, ки чун зиёратиён ҳини зиёрати амокини муқаддас ҳаққи тақаддумро ба мазори мӯйи муборак қоил мешуданд, ба мадфани он шахс чун макони муқаддас эхтиром гузоранд ва чун ҷойи қадосат парастии гардад.

Дар гузашта ҳокимони ҳар давра замон ба манзури он, ки шакку тардиде дар воқеияти мӯйи муборак аз зехни мардум ба дур афтад, ҳақиқати мӯйи муборакро бо муҳру имзо тайид менамуданд: “Дар архиви милли Афғонистон се ҳуҷҷат маҳфуз аст, ки “Асноди мӯйи муборак” ном дорад. Дар яке аз ин ҳуҷҷатҳо (№461) гуфта мешавад, ки уламои Ҳуқанд ва дигар шахрҳои Фарғона тасдиқ кардаанд, ки султони турк Абдулхамидхони Сонӣ (1876-1909) аз Туркия мӯйи муборакро бо дасти сафири худ Абдуҷалил Афандӣ соли 1315 ҳиҷрӣ (1897-1898) дода равон кардааст. Дар асноди дигар (№464), ки ба забони узбекӣ навиштаанд, гуфта мешавад, ки уламо, фузало ва арбоби фаҳму зақои вилояти Марғелон, Андиҷон, Хутан ва соири диёри ислом маълуму масмӯъ ва мақбул бошад, ки ҳамчун шохид мусаччал (муҳру имзо) гузоштаем, ки ба мӯйи муборак будани он шубҳа набуда, онро қабул намоянд, хайрот ва мубаррот (садақа) кунанд. Дар асноди севвум (№463) гуфта шудааст, ки дар Макка як мадраса бино намуда, дар даруни он мӯйи муборак монда, онро мадрасаи узбекон ном ниҳодаанд”.²¹⁷

Дар мамолики мухталифе, ки зери нуфузи ислом рафт, баъдан мазорҳои мӯйи муборак падида омад. Дар шахрҳои Мовароуннаҳр чун Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Ҳуқанд, Ҳирот ва ғайра чуноне ки дар ғавқ зикрашро намудем, аз мавҷудияти мазори мӯйи муборак ёд шудааст. “Дар масҷиди ҷомеаи шаҳри Дехлӣ ҳуҷрае ҳаст, ки диққати мусалмонон ва туристони бешуморро ба худ ҷалб кардааст. Дар ин хонача мӯй ва паи ҷоеро, ки зери ойина нигоҳ медоранд, нишон дода, исбот кардани мешаванд, ки ин мӯйи муборак аст”.²¹⁸ Инчунин дар Байгулмақаддас масҷиде бо

²¹⁶ Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, с.12.

²¹⁷ Мухторов А. Мероси ниёгон.- Душанбе, 1999, с.146-147.

²¹⁸ Ҳамон ҷо, с.140.

номи Қуббату-с-Саҳра маъруф аст, ки дар болои санги муаллақ [ё санги меъроҷ гуянд] сохта шудааст ва ин масҷид дар наздики Масҷиду-л-Ақсо воқеъ гардидааст. Дар дохили деворе аз Қуббату-с-Саҳра сӯроҳие ҳаст, ки мурочъбини ин масҷид дасти худро ба дохили он мебаранд. Ривоят аст, ки гуиё замони меъроҷ як қабза аз мӯйи ҳазрати Муҳаммад (с) аз сарашон дар ин ҷо меуфтад ва он қабза мӯйро дар он сӯроҳӣ аз он замон ба баъд чун ёдгоре аз он паёмбар хифз намудаанд, ки макони зиёрати умматони он ҳазрат қарор гирифтааст.

Қобили зикр аст, ки дар ҳар дине ҳар қадр мабодии он олии бошад, хурофоте низ бар он нуфуз мекунад, ки марбут ба мабдаи дин нест, балки зоидаи андешаи заъифест, ки ҷисму ҷони инсон гоҳе дар талоши растан аз мушқилоту муъзилог таъя бар ҷое мезанад ва ағлаб масири растагорию дар роҳи зиндагии ҷовид, ки дар ибтидоаш дармондааст, дар парастии ҷизе доништааст. Дар хиттаи дини ислом арзи вучуд намудани мазори мӯйи муборакро низ метавон ба ҷиҳати ҷанд далел донист. Нахуст ин, ки ҷонибдорони ҳазрати Муҳаммад (с) дар замони зиндагияш ончунон паёмбари худро дӯст доштанд ва то ҳадди ифрот парастии карданд, ки барои рисолатиёни густариши дини ислом далели хубе дар даст буд, то бо истифода аз ҷизе мондагор аз паёмбар сутунҳои истиқомати дини исломро хориҷ аз билоди араб таҳким бахшанд. Дигар, зиёрати хонаи Каъба ва анҷоми маносики ҳаҷ барои як бор дар ҳама умр, ки барои ҳар мусалмон воҷиб аст, ба далели дурии роҳ ва ё мушқилоти иқтисодӣ на ба ҳар мусалмоне муяссар мешуд. Арзи вучуд намудани мазори мӯйи муборак дар ин мантиқаҳои дур аз Хонаи Худо ба наҳве ормони дидан ва ё ламс намудани ёдгоре аз паёмбарро барои муслимини дурафтада бароварда месохт. Вале бо гузашти замонҳо аз мӯйи муборак аз ҷониби рӯхониён ва ё ҳокимони вақт барои бақои нуфуз ва ҳокимияти хеш суйистифода ба амал меомад, ки мусалламан дар зехни мардуми огоҳ он андешаҳо ва парастииҳои беолоиш ва муназаҳро мулавласу мубтазал мекард.

Академик А.Мухоров китоби бисёр арзишманди Муҳаммад Ҳакимхон “Мунтахаб-у-тавориҳ”-ро, ки солҳои 1842-45 навиштааст, дар ду ҷилд солҳои 1983-1985 ҷопи факсимилӣ карда, ба забони русӣ мукаддимае бар он нигоштааст. Аз ҷумла

дар ин китоб зикре аз мазори муйи муборак рафтааст ва академик А.Мухторов дар мақолае бо номи “Таърихи пайдоиши “Муйи муборак”, ки шомили китоби “Мероси ниёгон” аст, бо иттиқо аз назари интиқодии Муҳаммад Ҳақимхон ҳокимони вақти Хуқандро дар суистиқода аз муйи муборак, чуни арзи матлаб кардааст: “Мувофиқи маълумоти дигари Ҳақимхон дар музофоти Фарғона се манзиле пайдо шуд, ки ин ҷойхоро “Муйи муборак” номида, аз ихлосмандони ба зиёрат омада, пул ҷамъ мекардаанд”.²¹⁹ Шайхча ном шахсе аз Ҳиндустон ба исми “муйи ибни алайхиссалом” муйеро ба ҳокими Хуқанд Муҳаммадалихон, ки ба қавли Ҳақимхон мисли ӯ “аблаҳтар касе дар дунё намебошад”, мефурӯшад. “Муҳаммадалихон он муйро гирифта, дар қасри амир Умархон гузошта, зиёратгоҳ сохта буд ва муддате мардуми саҳроӣ зиёрат мекарданд... Баъд аз чандин вақт он гиёхро гирифта, дар мавзеи Қаротеппа бурда гузоштанд ва он мавзеъ ба “Муйи муборак” иштихор ёфт ва мардуми бисёре дар он ҷо ҷамъ омада, зиёрат мекарданд. Билохира ҳама гумроҳ шуда, аз тамоми мамолики Фарғона аз думи гови даштӣ, ки ӯро қутос мегӯянд, туғҳо дар камоли зинат сохта, меоварданд ва дар он ҷо мегузоштанд. Қариб ҷаҳор ҳазор туғ дар он мавзеъ мисли дарахт нишонда буданд. Хулласи калом, он, ки мардуми Фарғонаи бечора, ки содалавҳтарин инсон аст, ба сухани он хоҷиёну дағалбозон амал намуда, он гиёхро “муйи ҳазрати Хайру-л-башар” доништа, бидъати зоҳирӣ барпо карда, чанд руз дар вақти Муҳаммадалихон худро дар залолат андохтаанд...”.

Ҳамчуноне ки гуфта омад, муйи муборак аз зинаи парастиниш отифонаи муъминин ба зинаи судҳоии амирон ва шайхҳо таъвиз шуда ва он боварҳо ва иродатхоро ба шевае хадшадор кардааст. Агар санадҳои пирумунӣ муйи мубораки аз бойгонии Афғонистон пайдо намудаи академик А.Мухторовро бо нигоштаҳои Муҳаммад Ҳақимхон дар “Мунтахабу-т-таворих” холисона дар қиёс бикашем, бо сароҳат пайдост, ки ҳар ду аъмол муғризонӣ буда, яке султони турк [Абдулҳамидхони Сонӣ] барои нуфузи бештари сиёсӣ ва ғустариши қаламрави худ дар миёни ҳаммазҳабони ғайритурки хеш дар Осиёи Миёна бошад [ки

²¹⁹ Мухторов А. Мероси ниёгон, с.145.

баъдан маъорифпарварон ва ё рушанфикрони Бухоро ва дигар марказҳои фарҳангии тоҷик мубталои бемории пантуркистӣ гардиданд], дигаре барои бақои ҳокимияти хеш дар Хуқанд будааст.

Ин, ки дар моҳияти амр он мӯйҳо, ки дар зери шишае дар Дехлӣ ва ё дар Куббату-с-Сахра ва ё дигар ҷо хифз мешаванд, мӯйе аз паёмбари ислом будаанд, суолест, ки посухаш басо мушқил будааст. Зеро аз гузашти он ҳазрат зиёда аз чаҳордаҳ қарн сипарӣ мешавад ва бо ин ҳама илму фанни пешрафтаи имрӯз мӯйи ҳазрати Муҳаммад (с)-ро бо вучуди он, ки бо мӯҳру имзои ҳокимони давру замони мухталиф тайид шудааст, маҳол аст аз мӯйи дигарон мутамоиз сохт.

Матлаби ҷавро пиромони мазори ҷайзи осор хулоса карда, бояд мугазаккир шуд, ки то кунун ин гуруҳи мазорҳо, ки аз ҷониби роқими ин сутур дар ин рисола дар алоҳидагӣ пешниҳод гардид, дар осори илмӣ мустақилан баррасӣ нагардидааст. Мазороте, ки бар мабнои аломоти хосс дар ин пажӯҳиш шомили гуруҳи “ҷайзи осор” гардидаанд, аз ҷониби муҳаққиқин ба далели ин, ки аҷнос ва ё ашӯи одамони муқаддас ба вачҳе осоре аз онҳост, ғолибан марбути гуруҳи “қадамҷой” доништа шудаанд. Бинобар ин миёни алоими мазори қадамҷой, ки бузургворе замоне дар он макон зиндагӣ кардааст ва ё аз он ҷо рад шудааст ва нишонаҳои мазоре, ки ба ашӯ ва аҷноси бузургворе иртибот дорад, мутамоизот бояд қоилад шуд.

в) Мазор-“қадамҷой”. “Қадамҷой” дар фарҳангҳои муътабар ба маънии ҷое, ки пойи паёмбаре ё имоме ё валие ба он ҷо расида бошад, ҷойҳое, ки асарӣ пойе дар санг ва ҷуз он падидор аст ва гумон баранд, ки ҷои пойи паёмбаре ва ё имоме аст, таъбир шудааст. Дар Осӣи Марказӣ, аз он ҷумла дар Тоҷикистон баъзе маконҳои зиёрат бо номи қадамҷой ёд мешаванд. Ба қавли муътақидини ин маконҳо дар он ҷойҳо халифагон, саҳобагон, шайхони бузург, суфӣи машҳур замоне будаанд.

Ба нақши пой халифа Алӣ, изи панҷаи ӯ ва нақши пой аспӣ Алӣ, ки Дулдул ном дошт, мардум эҳтиром қоилад. Ин маконҳо бо номҳои “қадамҷойи Алӣ”, “изи панҷаи Алӣ”, “нақши пой аспӣ Алӣ” ёд мешаванд.

Қобили зикр аст, ки дар Тоҷикистон дар қисми дигар ривоёте пиромони “қадамҷойҳо” ривоёте пиромони халифа Алӣ ва

муборизаи ӯ алайҳи куффор бештар иштихор ёфтаанд. Дар ин ривоятҳо ба тариқи ҳамешагӣ ин ва ё он мавзеъи таърихӣ – харобаҳои шаҳри қадимӣ ва ё қалъаҳо ҳузур пайдо кардаанд. Ин маконҳо маъмулан мақари фармонравоён ва ҳокимони маҳаллӣ, ки ба масобеи душманони ашади ислом муъаррифӣ шудаанд ва басо хусусиёти ҷодугарӣ ва афсунгариро доштаанд, махсуб мешаванд.

Намунаҳои маҳаллие аз ин ривоятҳо роҷеъ ба фаъолияти халифа Алӣ ва муборизаи ӯ барои татбиқи ислом ба гурӯҳи ниҳоят ҷолиби ёдгориҳои таърихӣ, ки дар поёноби дарёи Хингоб – дар мавзеъе на он қадар дур аз резиши ин дарё ба рӯдхонаи Сурхоб, ҷойгиранд, иргибот мегирад. Ин Қалъаи Имлок дар наздикии деҳаи Навдон, Қалъаи Чумхур дар деҳаи Юс ва Қалъаи Деви Сафед дар наздикии деҳаи Файроб мебошанд.²²⁰

Гуё дар қалъаи Ҳисор ҳамчунин нақши пой Дулдул мавҷуд будааст. Замони густариши дини ислом, ба қавли муътақидини он, аспӣ ҳазрати Алӣ аз фарози кӯҳе, ки дар чанд километрии қалъаи Ҳисор ҷойгир аст, парида, дохили қалъа гашта, кофаронро ба зерӣ пой худ кашидааст. Аз он замон ба баъд гуё он нақши пой вучуд дорад. Афсонаи дигаре, ки миёни мардуми ин ҷо аз дерзамон то ба кунун маъмул аст, ин аст, ки гуё замоне сохиби ин қалъа Қаҳқаҳаи Ҷоду ном соҳире будааст. Ҳазрати Алӣ савори аспӣ худ Дулдул барои таблиғи ислом ба ин манотик омада, дар кӯҳе, ки ҳамакун номӣ Пой Дулдул [ҷониби ғарбии Ҳисор]-ро дорад, таваккуф мекунад ва аз дур қалъаеро мебинад. Аспӣ худро дар фарози кӯҳ гузошта, ресмоне ба қалъа кашида, шабеҳи дорбозон дохили маҳватаи қалъа мегардад. Вале зуд аз ҷониби Қаҳқаҳаи Ҷодуи маккор шиносӣ гашта, бандӣ мешавад. Дар ин ҳол ҳазрати Алӣ аспӣ худро ба кумак даъват мекунад ва ин асп шамшери ӯ Зулфиқорро барои ӯ мерасонад. Дар ин муддати маҳбусӣ духтари Қаҳқаҳаи Ҷоду бо ҳазрати Алӣ ошноӣ пайдо мекунад ва ӯро дӯст медорад. Замоне, ки Дулдул Зулфиқорро ба Алӣ расонид, ӯ тамоми ҷонибдорони Қаҳқаҳаи Ҷодуро аз миён мебарад, вале Қаҳқаҳаи Ҷодуро пайдо намекунад,

²²⁰ Мандельштам М.А. и Розенфельд А.З. Калаи-Имлок и Калаи-Джумхур в Каратегине и связанныс с ними легенды. //Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад. 1960, с.97.

зеро бо сеҳр худро шабеҳи сағ карда ва ба зери оби чашмаи Говкушон рафта буд. Ин асрори Қаҳқаҳаи Чодуро духтараш ба ҳазрати Алӣ фош мекунад ва ҳазрати Алӣ уро ба банд кашида, зъдом мекунад.²²¹

Пиромуни пайдоиши чашмаи “Чилучорчашма”-и воқеъ дар ноҳияи Шаҳртус буда низ ривоятест, ки ба ҳазрати Алӣ иртибот дорад. Гуиё ин чашма аз зери суми аспӣ ҳазрати Алӣ Дулдул бурун частааст. Дар ин чашма зағорамоҳӣ фаровон аст ва ин моҳиҳо миёни мардум намоди такаддусӣ касб кардаанд ва касе аз онҳо сайд намекунад. Мушоҳидоги бисёрсолаи донишмандон собит намудааст, ки оби ин чашма аз рӯдхонаи Кофарниҳон маншаъ мегирад ва иртифон сатҳи оби ин чашма бастагӣ ба зиёдию камии оби рӯдхонаи Кофарниҳон дорад ва ҳафриётҳои анҷомдода дар ин мавзё собит намудаанд, ки то пазириши ислом ин чашма вучуд доштааст.²²²

Дар қисмати ҷанубии ноҳияи Шаҳристон, дар вурудгоҳи водии хушманзари Гурдара, дар пояи кӯшки Чилхучра чашмаи софе ғаввора мезанад ва ба ривояте пайдоиши ин чашмаро низ аз зери суми аспӣ ҳазрати Алӣ медонанд. Барои табобати беморони мубталои маризии сил солҳои 30-юми садаи гузашта дар ҷавори ин чашма шифохонае зъмор намуданд. Роҷеъ ба кӯшки Чилхучра, ки дар зоти хеш нодир аст, бостоншинос У.Пулодов пажӯҳиш анҷом дода, собит намудааст, ки ин кӯшк мансуб ба садаҳои IV–VI милодист ва чашма то бино ёфтани кӯшки Чилхучра мавҷуд будааст.

Дар Бадахшон низ дар васати ноҳияи Ишкошим ва Ваҳон дар деҳи Наматгут қадамҷои ҳазрати Алист, ки чун мазор зиёратгоҳ аст. Дар ин макон панҷ санги бузурги мудаввар, ки шабеҳи аҳром болои ҳам гузошта шудаанд, мавҷуд аст ва мардум аз онҳо тақдис ба амал меоранд. Эҳтимол меравад, ки ин сохтмони сангӣ дар замони моқабли ислом низ мавҷуд будааст ва ба суоле, ки он замон чӣ нақшро ифо мекардааст, бостоншиносон бояд посух бигӯянд.

Дар ноҳияи Шаҳристон низ қадамгоҳе бо номи “Алибобо”

---

²²¹ Дьяконов М.М. У истоков древней культуры Таджикистана. -Сталинабад, 1956, с.31-32.

²²² Мирбабаев А. “Тайны” родников. //Агитатор Таджикистана. -№13.-1984, с.28.

мавҷуд аст, ки мансуб ба ҳазрати Алӣ мекунад.

Абдурраҳмони Мустачир аз қадамҷои ҳазрати Алӣ дар ноҳияи Панҷакент низ ёд мекунад: “Дар сарғаҳи боғоти вилояти мазкур [Панҷакент] ҷоe будааст, ки он ҷойро Қайнарато меғуянд. Аз кӯрғон то Қайнарато миқдори ду ҳазор қадам мебарояд ва ҷашмае дорад, ки аз он дусад боғ об меҳурад. Он ҷойро қадамҷои Шоҳи Мардон ва Шери Яздон меғуянд. Дар замони собиқ Панҷакент кофиробод будааст. Ҳазрати Алӣ омада, дар ҳамон ҷой дар даста, вилояти мазкурро гирифта будаанд, ки ба каромати Шоҳи Мардон дар он ҷой об ҷорӣ шуда, ҷашмае пайдо шудааст, аз он сабаб Қайнар меғуянд. Дар болои ҷашмаи мазкур як барози кундаланге ҳаст, ки дарозии он ба ҷониби қибла мебошад, ки он барозро он мардум Қайнар меғуянд ва дар он ҷой турбат карда мондаанд барои зиёратгоҳ, ки дар асл қадамҷои Шоҳи Мардон мебошад”.²²³

Қадамгоҳҳое, ки бо номи ҳазрати Алӣ мутаъаллиқ мебуданд, дар дигар қаламрави Осиеи Марказӣ низ вучуд доранд. Масалан, мазори Шоҳи Мардон дар Фарғона, бо ҳамин ном дар шаҳри Чорҷӯй, Мазори Шариф дар Афғонистон аз зумраи онҳо мебошанд. Вале ҳамчуноне ки аз таърих маълум аст, ҳазрати Алӣ ва аспӣ ӯ ҳеч гоҳе ба Хуросону Мовароуннаҳр, ба хусус, ба Фарғонаву Чорҷӯю Балху Ҳисору Бадахшону Панҷакент наёмадаанд ва ҳафриётҳои бостоншиносӣ тасбит намуда, ки “нақши пой”-и дар қалъаи Ҳисор буда пеш аз вуруди ислом низ дар ин макон вучуд доштааст. Ин ривоятҳо ба далели ин, ки ҳазрати Алӣ аз миёни халифагони ҷаҳоргона байни мардум бештар маҳбубият дошт ва уро “дари шаҳри илм номидаанд” ва ба сабаби ин ки мардуми эронитабор гароишии фитрие ба илму маърифат доштанд, дар ҳоле ки ҳамсоғони кучии ин мардум ба ҷуз ғорату ҷуру чаповул дигар “ифтихороте” аз худ таборуз намедоданд, бинобар ҳазрати Алиро чун мазҳари илму маърифат дар ҳар кучои Хуросону Мовароуннаҳр дӯст медоштанд ва ба номаш дар маконҳои ғайзосор қадамгоҳҳои мухталиф “дурусӣ” мекарданд.

Дар ноҳияи Ашт дар фарози қуллаи силсилакуҳҳои Қурама мазоре бо номи “Бобои Оф” [мардуми маҳаллӣ ба далели ин, ки аз ҷаҳор сӯйи кӯҳи он мазор ҷашмасорон ҷорист, мазори “Бобои

²²³ Абдурраҳмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандарқул, с. 172.

Об” мегуянд] маъруф аст. “...Онро эътиқодмандон ҳар сол моҳҳои июн, июл ва август зиёрат мекунанд. Ихлосмандон ба ин ҷо бузу гусфанд оварда, сар мебуранд ва ба дарди худ шифо металабанд. Ба зиёрати ин ҷо бештар одамони бемории асаб, кару гунг, занони фарзандталаб меоянд. Ба қавли рӯхониюн ин қадамгоҳи саҳоба Абдурраҳмони Авф аст, ки аз шаҳри Макка бо аскарӣ зиёде омада, бисёрии “тоҷикони кофир”-ро мусулмон кардааст...Дар совхозӣ Шаҳристон-І райони Уротешпа низ ҳамин бузургвор ба унвони Хоҷа Абдурраҳмони Оф мазоре дорад, ихлосмандон рӯзҳои чумъа ба ин мазор омада, хайру худой мекунанд ва аз вай мадад металабанд. Ба ақидаи ихлосмандон Хоҷа Абдурраҳмони Оф шаш бародар доштааст. Ҳоло марқади ду нафари онҳо дар кишлоқҳои Обқарчағой ва Навободи совхозӣ номбурда ва чор нафарашон дар худуди райони Ҷонҷӣ маҳфузанд”.²²⁴

Дар самти шимолу ғарбии деҳаи Патруи ноҳияи Ҳисор, дар фарози куҳ мазоре бо номи Ҳазрати Хоҷа Абдурраҳмони Бузургвор вуҷуд дорад. Ин мазор бо номи Ҳазрати Хоҷа Аламбардор низ машҳур аст. Чанорҳои азимчусса ва як ҷӯй оби чашмаи мусаффо аз паҳлуи оромгоҳ ҷорист. Дар дохили мазор ду мадфан ба назар мерасад. Яке бо номи Ҳазрати Хоҷа Абдурраҳмони Бузургвор ва дигаре бо номи Эшони Ҷонҷӣ Хоҷа Бовачон маълум аст.

Дар ин авохир ин мазор аз ҷониби ихлосмандон ва сокинони деҳаи Патру обод гардида аст. Соли 1999 сокини шаҳраки Сабои ноҳияи Шаҳринав Абдусалом Боев оромгоҳи гунбазшаклро дар болои ин мадфан бунёд намудааст.

Тули оромгоҳи нав 5,5 метр, арзаш 3,5 метр буда, иртифоъи девораш 2,5 метр буда, бо хишти пухта эъмор гардида. Дар дохили мақбара қабре ба шакли сағона ҷойгир аст, ки андозааш 2,5x1,4 метр мебошад. Ҷои нишастӣ аҳли зиёрат 8,5x8 метр аст.

Намунаҳои осори ба чашм мерасидаи мадфани ин мазор аз он шаҳодат медиҳад, ки он ба намунаҳои мазорҳои дигар, аз ҷумла, ба осорҳои мазори деҳаи Қаратоғ шабоҳат дорад. Ҷунонҷӣ, панҷаҳои дасти мисин, шохӣ бузи куҳӣ ва ғайра дар болои мадфунгоҳҳои деҳаи Патру низ мушоҳида мешавад.

²²⁴ Абдулазизов С. Ҳақиқат дар бораи мазорҳо. - Душанбе, 1970, с.7.

Дар мазори Ҳазрати Хоча Абдуррахмони Бузургвор инчунин чиллахона ва мавзеъи Чилдухтарон мавҷуд аст. Дар ин ҷо иродатмандон чиллашини мекардаанд.

Дар дохили ин мазор чашмас бо номи “Хоришак” вучуд дорад, ки гуё ба ҳама гуна дарди пуст тадовӣ мебахшидааст. Ин мазорро мардуми ин мавзеъ марбут ба Абдуррахмони Авф медонанд.

Қобили тазаккур аст, ки Абдуррахмон ибни Авф ибни Абдуъавф ал-Заҳрӣ ал-Қурайшӣ яке аз бузургони саҳоба ва аз ӯшараи мубашшира ва аз тобеъин дар ислом аст. Гуянд, вай аз ҳаштумин кас буд, ки ислом овард ва номи у дар ҷоҳилият Абдулкаъба буд. Пайғамбар (с) уро Абдуррахмон номид. Дар ҷангҳои Бадру Уҳуд ширкат кард ва дар ҷанги Уҳуд 21 ҷароҳат бардошт. Шӯғли вай тичорат буд ва аз ин роҳ сарвати бисёре андӯхт ва васият кард, ки пас аз маргаш ҳазор аспу панҷоҳ ҳазор динар дар роҳи Худо бидиҳанд. Аз ӯ дар саҳеҳин 65 ҳадис ривоят шудааст. Вай ба соли 44 қабл аз ҳичрат мутаваллид шуд ва ба соли 32 ҳичрии қамарӣ ба Мадина даргузашт.²²⁵ Вале ба хотири ин, ки Абдуррахмон ибни Авф аз наздикони паёмбари ислом ва шахси бисёр саҳӣ буд, ба ин далел дар ин макони файзосои кӯҳҳои Ҳисор ва силсилакӯҳҳои Қурама мардумон ба поси хотири ӯ зиёратгоҳе дуруст кардаанд.

АНВОЪИ МАЗОРҶО

Мазороте, ки дар кӯҳҳо ва даштҳо воқеъ гаштаанд

Ҳини пажӯҳиш ба ин нуқта мултафит шудем, ки мавзеъи ҷойгиршавии мазорот ағлаб дар иртифои теппаҳо ва кӯҳҳо, ки наздашон чашмасор аст, ки мусалламан пиромунашро дарахтони ҷинор, ҷаҳормағз, арча ва ҷаманзори ҳамаи сарсабз музайян сохтаанд. “Ва андар даруни даҳанаи такоби Ҷиндон [деҳаи Табуши] бузургворе ҳастанд, ки Ҷоҷаи Ҷаҳон мегуянд. Миқдори сӣ дарахти бурси сабз дар атрофи ҳазрати бузургвор мебошад, ки марқадашон дар болои кӯҳ мебошад”.²²⁶ “Ва дар мавзеъи

²²⁵ Деххудо. Луғатнома. -Ҷ.34. -Техрон, 1341, с.56.

²²⁶ Абдуррахмони Мустаҷир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.73

Табуши низ бузургворе ҳастанд, ки Ҳазрати Мулло мегуянд, ки дар болои қабри бузургвор дарахти сафедори калон мебошад ва бари он микдори шонздаҳ газ мебошад”.²²⁷

Мазорҳои дар қисмати қухистонии шимоли Тоҷикистон буда нишонаи ба худ хос доштанд, ки бо мурури замон ва ба далели наздик шудани тамаддуни рустой бо шаҳри ин нишонаҳо ҳамакнун аз миён рафтаанд. Дар собиқ бар фарози мазорҳо чӯбе аз шохи дарахти бед ва ё сафедор, ки “хода” гуянд, насб карда шуда ва бар интиҳои ин хода як даста аз муи думи асп ва ё қутос, шохи оху, чамчамаи бузу гусфанд, панҷаи фулузӣ ва чӯбӣ ҳамоил мегашт, ки ҳамаи ин аҷносро якҷоя “туғу байроқ” меномиданд. Дар Дарвоз то анқариб панҷаи чӯбӣ ва ё фулузиро бар фарози қабрҳои насб мекарданд, ки он шахс бо тасодум ва ё тасодуфе хеле ҷавон ғавт кардааст. Дар ғӯристонии деҳаи Зигари ноҳияи Қалъаихумби Бадахшон бар фарози қабри зани ҷавоне, ки бемаҳал ғавт кардааст, соли 1960 панҷаи аз чӯб сохташудаи инсонро, ки шавҳари ин зан тарошидааст, насб кардаанд.²²⁸

Ин нишонӣ, ки воқеан ҳам даҳшатафкан ба назар мерасид, салобат ва ҳашамати ин маконҳоро бештар мекард ва ба назар мерасад, ки он нақши муҳофизии шахси мадфун ва қабро ро ифо мекард. Дар фарози баъзе мазорҳои матоҳҳои сурху сафедро бар интиҳои хода чун дирафш насб мекарданд ва ба пиндоре ин нишонаи мазори ҷавоншаҳидшудагон будааст.

Аломати дигари мазорҳои дар қухистон буда ин дар шохи дарахт ва ё ҷангали назди он мазор буда гирех бастании матоҳҳои гуногун аз сару либоси зиёратиён мебошад. Ин рамзи аз ин мазор истифодаи ҷустан ва орзуи ба муроду мақсад расидан, ба он мазор арзи эҳтиром намудан будааст.

Дар ағлаби мазорҳо зуруфи мухталиф ба монанди косаву пиёла, чойчӯпу чойнику табақҳо гузошта мешудаанд. Дар замони пеш мардуми мусофир чун ба ҷое мерасиданд, ки торик мешуд, ба он деҳ ё шаҳр ворид нагашта, дар мазори он, ки хонаи махсуси мусофирин дошт, шабро рӯз мекарданд. “Дар ин мавзӯ [деҳаи Вешаб] бузургворе ҳастанд, ки Мавлоно Шамсуддини Сабзпуш

---

²²⁷ Ҳамон ҷо, с.73.

²²⁸ Белинская Н.А. Декоративное искусство горного Таджикистана. - Душанбе, 1965, с.67.

мегӯянд. Дар назди мақбараи бузургвор ошхонае ҳаст, ки ҳар кас ба нияти худой буз ё гусфанд оварда, кушта, дар он ошхонаи ҳазрат пухта, ба мардум мехуронад”.²²⁹

Шояд ба ин далел низ ворида шаҳр ва ё деҳ намегаштанд, ки роҳзанон ва ё сориқин аз тарси бузургвори он мазор чуръати ба мазор даромадан ва мусофирини онро ғорат кардан надоштанд. Ин мусофирин аз асбоби дар ин ҷой монда истифода мекарданд. Ҳамаи мазорҳо ҷои маҳсуси чароғрушан кардан доранд. Чароғи мазорро тибқи маъмул шайхи мазор рушан мекунад. “Ва шайхи ҳар мазорро аз аҳли кишлоқи худ мекардаанд [дар Фалғару Масҷоҳу Фон], ки аслаш падарони он шайх чорубкаши мазор шуда омада буданд”.²³⁰

Назди зарафшонӣён одате то ба имруз марсум аст, ки чун ағлаби мазорот дар сари роҳҳо мавҷуданд, бинобан касе агар аз назди ин мазорҳо мегузарад, бешакк агар савори асп ва ё харе бошад, пиёда мешавад ва баъди зикри дуё лаҷоми асп ва ё хари худро гирифта, ба ҳурмати бузургвори ин мазор то фосилае роҳро пиёда сипарӣ менамояд.

МАЗОРЧАШМАҲО

Инсон ҳамеша навъе ақида ва ё эҳтироми мазҳабие нисбат ба макони хоссе ё шахси муъайяне ё чизи маҳсусе бо аъмол ва афъоли мушаххас дорад, ки метавон гуфт, онро муқаддас мешуморад ва ҳамеша нисбат ба он як ҳолати эҳтиром омехта ба эҳтиёти маҳсус ба худ мегирад. Ин қабил ашъи муқаддас чунон эътиборе доранд, ки инсонии ибтидоӣ ҳаргиз бо ҳамон сахлангорӣ, ки масалан, бел ё табарашро дар даст мегирад ё ба аъзои хонаводааш рафтор мекунад, ба онҳо даст наметананд, балки барои онҳо як қувваи фавқу-табиъа қоиладор аст, ки дорони қудрати эҳё ва ё эъдом аст ва метавон маншаъи хайру хубӣ ё масдари шарру бадӣ бошад. Ба ин далел инсон дар имтидоди мавҷудияти хеш ҳамеша нисбат ба он шайъи муқаддас як ҳисси эҳтироми мармузи омехта бо тарсу ҳарос ва хулуси ақида дар олами содагии худ доро будааст. Дар оғози пайдоиши башар

²²⁹ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.58.

²³⁰ Ҳамон ҷо, с.161.

мардумони фоқиди шуъур аз бузургони худ мучассамаҳо месохтанд ва онҳоро дар маконҳои хосе мегузоштанд ва аз онҳо талаби ёри ва кумак менамуданд ва ин бутҳоро онҳо дар мақоми ибодат ва шарикӣ худованд қарор медоданд ва онҳоро василае барои тақарруб ба худованд махсуб менамуданд ва бояд тазаккур дод, ки ба ваҷҳе бутҳо барои эшон низ Худо буданд. Парастии чашмасорон, шаҳобсангҳо, сангҳо ва сахраҳо, дарахтон, кӯҳҳо ва ғорҳо дар хилоли ҳамин нахустэтиқод ва боварҳои инсон аз замони қадим то ба имруз тавҷам бо мазҳабҳо, ки инсон доштааст, русух кардааст. “Пайдоиш ва чоришавии суфизм дар тараққиғи ислом давраи нав буд. Маҳз ҳамин суфизм буд, ки бисёр унсурҳои динҳои пеш аз ислом, ба монанди зиёрат қардани мазорҳо, чашмаҳо, харсангҳо ва дарахтони муқаддас ба дини ислом дохил шуданд”.²³¹

Ҳини баррасии макони ҷойгиршавии мазорҳо бидуни тартиб рофтаи номаръӣ, вале ногустасии чашмасорони шаффоф ва шифобахш бо мазорҳо ба зеҳн хутур мекунад. Ҳамчуноне ки дар фавқ ёдрас шудем, мавзӯи ҷойгиршавии мазорот ағлаб дар назди чашмасорест, ки пиромунашро дарахтони чинор, чаҳормағз, арча ва чаманзори ҳамеша сарсабз музайян сохтаанд, ки гули умри баъзе аз дарахтони номбаршуда аз чаҳорсад сол бештар таҷовуз мекунад. “Дарахтони он кӯҳ [Киштӯдак дар ноҳияи Панҷакент] ҳама арча ва сафедор, токи ёвой ва дулона ва беи ёвой ва мисвок ва мушша. Аз ҳар аҷнос дарахт бисёр аст. Дар он мавзӯ Бибиҷа ном бузургворе ҳастанд. Сарчашма доранд, ки оби мусаффоӣ хуб ёди оби Кавсар диҳад”.²³² “...Микдори ду ҳазор қадам ва балки бештар роҳ гаштан баъд дар сари мазори Бибилайли [воқеъ дар деҳаи Урметани ноҳияи Айни] расидем. Бисёр ҷои фэйзосори хуб мебошад, ки дар он ҷой чаҳорбоғе дорад. Дар пеши чаҳорбоғ сарчашма дорад. Оби чашма ях барин хунуки соф мебошад”.²³³ Нушидани обе аз чашмасори ин мазорот ва ба шоҳаҳои дарахтони назди он гирех бастанӣ порчае аз матоъҳои мухталиф [ағлаб ранги сапед], бешакк, ҷузъи муҳимме аз суннатҳои зиёрати ин мазорот махсуб шудааст, ки

²³¹ Сафаров А. Ҳақиқат дар бораи ҷойҳои “муқаддас”-и Тоҷикистон, с.5.

²³² Абдураҳмони Мустачир. Рӯзномаи сафари Искандарқул, с.27.

²³³ Ҳамон ҷо, с.34.

он рамзи ба муроду орзуи хеш расидан ва таборузи иродати тавофкунандагон ба ин амокини тақдисшуда мебошад, ки то ба ҳол ин суннат роиҷ аст. “Дар болои он кутал [Кутали Работ наздики Марғеб] баромадан пас дидем, ки як дарахте ҳаст бурс. Дар шохи он дарахт ҳар кас, ки аз он роҳ гузарад латта мебаствааст, аз он сабаб, ки аз ҳамин роҳ саломат гузарад, чизе худой кунам, гуфта ният мекардааст”.²³⁴

Дигар аз суннати роиҷи зиёрати чашмасорони муқаддас даст андохта аз умқи он сангрзае (тибқи маъмул дар умқи ин чашмаҳо сангҳои резаи сафедрангу кабудчарангу сиёҳранги мудаввар ва сайқалӣ мавҷуд аст) ба каф овардан аст, ки онро дар манзили худ дар ҷои махсусе чун ёдгоре аз чашмаи муқаддас ҳифз менамоянд. “Одамони покдоман ба ҷӣ ният рафта, дар чашмаи муборак даст андозад, гоҳ санги қиматбаҳо ва гоҳ минчоқи хуб мебарояд. Мардуми дилсиёҳ равад, агар даст андозад, мору курбоққа мебарояд”.²³⁵ Ин нуқтаи назар албатта хурофист, вале ҳадафи он рамзист, чун чашмасор намунаи улғуи покию муназаҳист, биноъан зиёрати бояд бо нияти пок ва дили соф азми зиёрати он чашмасорон кунад, ки дар назди мардум муқаддас махсуб мешаванд ва тавониста бошад баъди зиёрат муҳосиматҳо ва кудуратҳоро аз зехни худ ба дур андозад.

Дар рӯзгорони мо одати дигаре арзи вучуд намуда, ки охиства-охиства ҷузви суннати зиёратиёни чашмасорон қарор гирифтааст ва ин баъди зиёрат ба дохили ин чашмаҳо тангаҳои мухталиф партоб қардан мебошад.

Дар Тоҷикистон теъдоди чашмасороне, ки муқаддас ҳисобида мешаванд, зиёд аст. Ин чашмасорон бо номҳои: “Лангари Моҳиён”, “Зумуррад”, “Анзоб”, “Чашмаи Мурод”, “Чашмаи Барҷуш”, “Оби гарм”, “Чашма мазор”, “Шоҳамбарӣ”, “Ҳоча Сангхок”, “Ҳоча Оби Гарм”, “Явроз”, “Чилучорчашма”, “Ҳашт Саҳоба”, “Ҳаватоғ”, “Ҳавзи морон”, “Ҳазрати шоҳ”, “Чашмаи арзанак”, “Ҳоча Боқирғон”, ба узбакӣ “Булоқ”, “Қайнар-булоқ” ба ҳамагон маълуми машҳуранд. Аз шумори онҳо “Ҳоча Оби Гарм”, “Оби гарм”, “Шоҳамбарӣ”, “Зумуррад”, “Ҳаватоғ” чашмаҳои шифобахшанд, ки илми тибби имруза барои табobati

²³⁴ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.144.

²³⁵ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.27.

беморони мубталои амрози мухталиф аз ин чашмаҳо мусмир истифода ба амал меорад ва ҳамасола теъдоди касире аз мардумон барои шифо ёфтани озими он чойҳо мегарданд. Миёни мардум пиромони ин чашмаҳо ва пайдоиши онҳо ривоёти мутаъаддиде вучуд дорад. Масалан, тибқи ривояте “Хоча Обигарм” бо каромоти Хоча Абуғалҳаи Ҳиндустонӣ пайдо шудааст ва дар ривояти дигар ин чашмаро қадамҳои Абуғалҳаи Арабнаҷод медонанд.

Сайёҳи рус В.И.Липский соли 1896 ағбаи Утали Тағобро убур карда, ба чашмаи мазкур мерасад. В.И.Липский дар хотираҳояш нигоштааст, ки бори аввал гиёҳшиноси рус Л.С.Борщевский солҳои 70-уми садаи XIX хосияти муъолиҷавӣ доштани ин чашмаро муъайян кардааст. Бо пешниҳоди Л.С.Борщевский сокинони ин мавзеъ ду ҳавз, як айвон ва хонаи ҷубине бино намуда, оби чашмаро тавассути новаҳо ба ҳавз мунтақил месозанд. Мардум хосияти шифобахшӣ доштани ин чашмаро эҳсос менамоянд ва шуҳрати муъҷизаи ин чашма ба атрофу акноф паҳн мегардад. Тибқи нигоштаи В.И.Липский марқади тозавучуд, ки дар фарози теппаи ин чашма будааст, бо кашшофи асрори ин об ҳеч рабте надорад.²³⁶

Дар мавзеи Нуратои Бухоро чашмае буд, ки гуё беморони гирифтори чунунро табобат мекард. Наршаҳӣ нақл мекунад, ки бухориён ин чашмаро мазори муқаддас меҳисобиданд ва аз ин чашма маросими хосси зиёратро баҷо меоварданд. Чашма-мазор он чунон маъруф буд, ки замоне ки зоирон аз зиёрати он ба шаҳри Бухоро бармегаштанд, ба пешвози онон мардум тамоми шаҳро бо гулҳои мутанаввеъ тазйин медоданд.²³⁷

Дар миёни деҳаи Шамтичи Фалғар ва Обурдони Масҷох чашмаи машҳурест бо номи “Чашмаи Озах”. Мирзо Бобур ҳангоми таъқиб шуданаш ба ин мантақаи қуҳистонӣ паноҳ бурдааст ва аз мазори “Чашмаи Озах” дар асараш “Бобурнома” ёд кардааст: “Масҷонинг куйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин куйироқ бир чашма тушубдур, бу чашма бошида мазордур”.²³⁸ Абдурахмони Мустаҷир низ аз ин чашма ёд

---

²³⁶ Мирбабаев А. “Тайны” родников. // Агитатор Таджикистана. - №13.-1984, с.27-28

²³⁷ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане, с.33.

²³⁸ Бабур. Сочинения. -Т.3.- Ташкент, 1965, с.143-144.

кардааст. “Аз он чой гузашта [деҳаи Шамтич], ба чое расидем, ки Чашмаи Зах мегуянд”.²³⁹ Мардумоне, ки дар дасту по ва дигар аҷзои баданашон озах мебарояд, ба зиёрати ин чашма мераванд ва аз гили ин чашма пиромуни озахи аҷзои худ молиш медиханд, то шифо ёбанд. Дар шаҳри Хучанд низ мазоре бо номи “Озах” мавҷуд аст.

Дар масири роҳе, ки ба мазори “Чашмаи Арзанак” (воқеъ дар шаҳри Хучанд) мебарад, сангҳои аз кӯҳ канда шуда мехобиданд, ки шабоҳат ба гаҳвора доранд. Тибқи тайиди бостоншиносон ин саҳраҳо дар асари заминларза аз фарози кӯҳ ба пойин уфтодаанд. Зойирини Чашмаи Арзанак дар назди ин саҳраҳо таваккуф мекарданд ва ба ин сангҳо равшан молиш дода ва ғизое бар он мегузоштанд ва ин суннат бештар аз ҷониби занони бефарзанд анҷом меёфт.

Дар назди чунин чашмасорон инсонҳо кушиш ба харҷ медиханд, ки амри номашруъ анҷом надиханд, оби ин чашмасоронро касиф накунанд ва ҳатто номи ин чашмасоронро бо эҳтиром ба забон меоранд.

Дар ривоятҳои мазҳабӣ аз ин чашмасорон чун макони чойгузинӣ ва тачаммуӣ париҳо, қадамҷои авлиё ва ё Хоҷаи Хизр ва макони пок ёд шудаанд. Ба назар мерасад, ки ағлаби чашмасороне, ки мардум ба масобеи марчаъи қадосат парастииш мекунанд, обҳои шифобахш доранд ва имрӯз он ба исбот расидааст. Чун асрори ин обҳо барояшон маълум набуд, бино бар ин мардум ба юмни шифобахшии онҳо аз сари ихлос чун мазор ба чашмасорон рӯй оварданд.

Қобили зикр аст, ки ба дарахтони назди чашмасорон ва ё дур аз онҳо мардум низ ихлосманданд. Миёни мардум боваре ҳаст, ки дарахтони азимҷусса дар чое сарсабз мегарданд, ки қадами бузургворе ба он чо расида бошад. Аз шумори дарахтони парастииш арчаҳо, чинорҳо ва челон ба назар бештар мерасанд.

Ба об арҷ гузоштан ва муқаддас ҳисобидан ҷузви лоинфаки андеша ва афкори ниёкони мо мебошад. Ба ин далел об дар шумори чор унсур: хок, об, бод ва оташ, ки ба ақидаи ҳукамои қадим тамоми дунё аз онҳо таркиб ёфтааст, азиз шуморида мешуд ва аз он ба масобаи унсури ҳаётбахш тақдир ба амал

²³⁹ Абдурахмон Мустачир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.61.

меомад.

Дар Авасто Худои обхезихо ва дарёҳо Ардвисура – Анохито мавҷуд аст, ки дар васфаш суруде сароидаанд. Сарчашмаҳои ангиқа аз мавҷудияти Худои дарёи Вахш (юнонӣ Окс), ки бохариҳо ба тариқи густурда парастииш мекарданд, итилоъ медиҳанд. “Дар маҳалли итгисоли Вахш ва Панҷ маъбаде кашф шуд, ки ба Худои дарёи Окс ихтисос дода шудааст. Дар бинои маъбад зиёда аз 5000 ашёи мухталиф: ҷихози ороишӣ, маъишат ва васоили маъбад кашф гардид”.²⁴⁰ Бостоншиносон ба ҳангоми ҳафтиёт аз харобаҳои шаҳри Панҷакент теъдоди зиёде аз деворнигораҳо кашф карданд, ки яке аз онҳо дар намуди тахайюлӣ таҷассуми дарёи Зарафшонро мекунад, ки мавриди парастииш буд. Дар ин хусус номи юнонии дарё – Политимет, яъне Бисёрмуҳтарам низ шаҳодат медиҳад. Суғдиён Зарафшонро бо исми Намик ном мебарданд, ки ҳамон мазмуни ғавқро дорад.

Бинобар он парастииш об ва ё чашмасорон дар ваҳлаи нахуст чун сабаб ва мойи ҳаёти инсонӣ, наботӣ ва ҳайвонӣ ноияи иҷтимоӣ дошта, баъдан таҳаввул касб карда, гоҳу гузоре бо ақоиди хурофӣ мазҳабӣюно махлут гашта, аз масири ибтидоии худ мунҳариф шудааст.

МАБОҲИСИ ҶУДОГОНАИ ҚОБИЛИ ТАВАЧҶУҲ: ШАҲОБСАНҒО ВА САНҒО

Дар устураҳои кӯҳ ва саҳраҳои бузург маҳалли бурузи шигифтихост. Худоёни асотирӣ дар қуллаҳои кӯҳи Олимпӣ мустақарр буданд. Фаридун Заҳҳоро дар кӯҳи Дамованд ба банди кашид ва Кайхусрав бо он ҷазабии орифона ба кӯҳ бирафт ва дар саҳраи нопадид гашт ва Қоф он кӯҳро, ки ҳеч мурғе ҷуз ҳумой маҷоли парвоз бар баландии он надошт, поёни Замин медонистанд ва Қоф то Қоф маънои сартосари Замин буд. Киштии Нӯҳ аз он ғарқоб бар кӯҳи Ҷудӣ ба соҳил саломат расид. Муъҷизаи пайғамбар ноқа ва баччаи шутуре буд, ки аз дили санғҳои саҳти кӯҳ ба дар омад. Мӯсо дар Тури Сино нури илоҳиро бар сари дарахт дид ва шарафи тақаллум ёфт ва Исои Масех дар қуллаи

²⁴⁰Мамаджанова С., Мукимов Р. Энциклопедияи ёматникивои средневекового зодчества Таджикистана, с. 10.

куҳе дар миёни абрҳо бо Мусо ибни Умрон ва Илёс зинда дидор кард ва дар куҳу ғори Ҳаро маншури нубувват ба Муҳаммад ато шуд ва бо як ҳарф куҳҳо ва сахраҳо маконе будаанд, ки паёмбарон аз фарози онҳо маншури нубувват гирифтаанд ва онон намоди муҳофиз ва паноҳгоҳи паёмбарон ва дигар бузургон аз душманонро дар устураҳо касб кардаанд: “Аз он чо гузашта, ба чое расидем, ки он мавзеъро қишлоқи Зиндагон мегуянд, аз он сабаб, ки азизон ва авлиёҳо дар он мавзеъ зинда ғоиб мешудаанд. Мавзеъи мазкур дар лаби сой дар ёнаи куҳ мебошад, ки ҳама санг аст”.²⁴¹ Ин ҳама ривоёти устурай маншаъе гардид дар парастии куҳҳо ва сахраҳо.

Дигар ин, ки сахра ё харсанг ва сангреза аз ин ру бо эъҷоз ва икромии тамом мавриди парастии онҳо, ки намудори чизе махсуб мешаванд ва ё бад-он иқтидо мекунанд, рӯйнавишти он чизанд, зеро худ аз чое номаълум омадаанд. Арзиши қудсии онҳо мунҳасиран марҳуми ин чиз ё чои маҷхул аст ва на раҳини вучудашон. Башар фақат ба ин эътибор сангро парастид, ки санг намоишгари чизе, ҷуз худӣ санг будааст: “Башар сангро ба парастии гирифта, ё чун абзори қорӣ маънавӣ ва руҳонӣ ба сони маркази ниру ва ё қормояе нозир ба дифоъ аз хеш ва дар гузаштагонаш ба қор бурдааст”.²⁴²

Санг ба унвони зоти моддӣ мавриди парастии онҳо нест, балки шабоҳате, ки он ба чизе дорад ва ё гуё руҳе, ки бад-он қон мебахшад ва рамзе, ки сангро махсус ва мумтоз гардонид ва муқаддас қардааст, сачда мешавад.

Шаҳобсангҳо намунаи илҳомбахше аз чандсуии рамзии санг махсуб мешаванд. Санги Қаъба ва санги Сиёҳ [дар маркази Осиёи Сағир] машҳуртарин шаҳобсангҳо ба шумор мераванд. Хислати қудсии онҳо дар ваҳлаи нахуст марҳуми маънавӣ осмонияшон буд: “Аз Аббос ибни Рабиъа (р) ривоят шуда, ки гуфт: Умар писари Хаттобро дидам, ки Ҳачару-л-Асвадро буса мезад ва мегуфт: медонам, ки ту сангӣ, суду зиён намерасонӣ ва ҳар гоҳ намедидам, ки Расули Худо (с) туро буса мезанад, туро буса намезадам”.²⁴³

²⁴¹ Абдурахмони Мустаҷир. Рузномаи сафари Искандаркул, с.47.

²⁴² Мирсеа Элиаде. Рисола дар таърихи адён. Тарҷума ба забони форсӣ-Ҷалолӣ Сатторӣ. -Техрон, 1372, с.215.

²⁴³ Абизакариё Яҳё ибни Шарафӣ Навваӣ. Боғи нақуқорон, с.47.

Шаҳобсангҳо муҳтабилан бад-ин иллат тасвири илоҳии азиме маҳсуб шудаанд, ки мардум эътиқод доштанд, ки сояқа, рамзи ҳудои самовӣ, онҳоро таъкиб мекунад. Аммо аз суи дигар Каъба маркази олам талаққӣ мешуд, яъне фақат маркази Замин набуд, балки болои он дар маркази осмон “дарвозаи осмон” қарор дошт. Яқинан Каъба бо фуру афтодан аз осмон онро шикофтааст ва иргибот миёни заминро аз тариқи ин шикоф ва равзана барқарор метавонад шуд. “Бинобар ин сангҳои осмонӣ муқаддасанд, бад-ин иллат, ки аз осмон фуру афтодаанд ё бад-ин сабаб, ки намудгори “маркази олам” маҳсуб мешаванд.”²⁴⁴

Ҳафрийётҳои бостоншиносӣ ва дар замина анҷоми пажӯҳишҳо собит кардаанд, ки дар замонҳои қадим, дар асри “санг” (150 то 4 ҳазорсолаи пеш аз эраи мо), то кашф шудани асрори оҳан ва дар хидмати инсон қарор гирифтани он, санг дар зиндагии ҳамарӯзаи инсон нақши муҳимм доштааст. Пеш аз ҳама санг чун василаи таҳияи ғизо барои башар хидмат кардааст. Дигар ин, ки дар амри ҳифозат аз даррандагон барояш чун васоили муҳофизатӣ будааст ва сониян ин санг буд, ки инсон аз асрори оташ боҳабар гашт ва билохира ин санг буд, ки инсон нахуст манзили худро аз он сохт. Хусусияти хосси сангҳо, ки саҳтию устуворӣ, бузургиву ҳашамат, шабоҳат ба чизе доштан будааст, дар андешаи инсонии ибтидоӣ эҳтироми маҳсусро нисбат ба сангҳо парвариш мекард, ки ин баъдан мунҷар ба парастии сангҳо гардидааст.

Мазорҳое, ки қузве аз номашон вожаи “санг” аст, дар Тоҷикистон зиёданд: Ҳоҷаи Санг (Айнӣ), Тош мазори Валӣ (Истарафшан), Санги Чунбон (Панҷакент), Санги Кавутак ва Ҳуча Санговоти Валӣ (Ҳисор), Куктош, Ҳоҷаи Сангу Хок (ноҳияи Ленин) ва ғайра. “Дар поёни Сияҳкон [наздики Такфон] бузургворе ҳастанд, ки Ҳоҷаи Санг мегуянд.”²⁴⁵

Ба санг эътиқод қардан миёни мардумони навоҳии муҳталифи Тоҷикистон бо шеваҳои гуногун роиҷ будааст, масалан соқинони деҳаи Шамтичи Фалғар дар гузашта замоне, ки аз қори саҳро аз мавзеи Устонак ба деҳа бармегаштанд, дар маконе бо номи Тавринҷ таваққуф мекарданд, ки дар масофаи ду километрии

²⁴⁴ Мирсеа Элиаде. Рисола дар таърихи адён. с.224.

²⁴⁵ Абдурахмони Мустачир. Рӯзномаи сафари Искандаркул, с.139.

деҳа мавҷуд буд. Санги сиёҳ ва суфтае, ки гоҳе аз тобиши офтоби сахарӣ ранги қаҳваиро низ ба худ мегирифт, дар васати ин роҳ қарор дошт ва ҳар нафаре, ки ба ин ҷо мерасид, ин сангро бо дасташ тамиз намуда, аз он бӯса меситонид ва ин амал чун шаёоир ва русум аз насл ба насл мунтақил мешуд, то замоне, ки ин роҳро тавассути булдозерҳо васеъ намуданд ва он санг аз байн бардошта шуд. Ривоят мекунад, ки пеш аз ба дур андохтани ин санг аз васати роҳ сокини деҳи Шамтич ба исми Ҳолмуҳаммад бузуро дар назди ин санг қурбон мекунад ва баъди қироъати сурае аз Қуръон булдозер ин сангро аз ҷояш ба варта партоб менамояд.

Академик А.Мухторов дар ёддошти сафари худ аз Яғноб пи-ромуни ҳамчунин сангҳои сарироҳӣ зикре кардааст: "...ҳамроҳи мо ба назди як санги лаби ҷар нишаст. Ман гумон кардам, ки ин шахс меҳоҳад каме аз тамошои манзараи табиъаг, аз насими дарёи Сафедоб лаззат барад. Аммо маълум шуд, ки он санге, ки дар сари роҳи мо меҳобид, "мазор" будааст ва ҳамроҳи мо ба он арзи эҳтиром бачо меовардааст".²⁴⁶

Дар рустои Ошобаи ноҳияи Ашт мазорест бо номи "Бобо-чинор". Ин мазор дар макони Ҷайҳосор ва дилрабои ин деҳа ҷой-гузин аст ва пиروмунашро дарахтони бузурги чинор ихота кардаанд. "Аз рӯи ривоят гуё аз Макатулло авлиёе ба ин ҷо омада, аз дасти кофирҳо пинҳон шудааст. Аммо кофирҳо ба ин паногоҳ ҳам омадаанд... ночор аз Худо илтиҷо кардааст, ки ҳамин санги калонро ба ду ҷудо кунад, то ки вай ба зери он пинҳон шавад. Худо раҳму шафқат карда, илтимоси авлиёро ба ҷо овардааст".²⁴⁷

Этнограф Майский ин нуқтаи назар дорад, ки мазори дар деҳи Наматгут буда (дар Бадахшон) то замони аз ислом пайравӣ намудани саканаи он, ҷои таҷаммуъи оташнарастон будааст ва бо номи Сиёҳпӯш маъруф гаштааст ва сангҳои мавҷудбуда дар он ҷо марҷаъи парастии онон қарор мегирифтааст ва баъди қабули мазҳаби исмоъилий рӯҳониюн барои ҳифзи суннатҳои парастии ин макон ривоъи қадамҳои Алиро роҷеъ ба ин мавзъе дар таҳайюли хеш ва дигарон парваридаанд.²⁴⁸

Эҳтиром ба санг дар номгузориҳои аҳолии кишвар низ таъсири

²⁴⁶ Мухторов А. Сирри мазорҳо, с.16.

²⁴⁷ Абдулазизов С. Ҳақиқат дар бораи мазорҳо, с.10-11.

²⁴⁸ Сафаров А. Ҳақиқат дар бораи ҷойҳои "муқаддас"-и Тоҷикистон, с.22.

амиқ гузоштааст. Гоҳе мардум ба поси сангҳои муқаддас ва ё ба хотири ин, ки фарзандашон сангинчон бошад, номҳои чун Сангиной, Сангинбой, Сангак, Тошбой ва ғайра мегузоранд.

Ҳамин тавр, шаъоир ва суннати парастии сангҳо ва ё шаҳобсангҳо на танҳо дар ақоиди мазҳабии мардумони Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, ҷой дошт, инчунин дар андеша ва афкори мазҳабии арабҳо ва дигар мардумон низ роиҷ буд, ки шаҳобсанги Каъба далели муваассаки он аст. Пас аз зери панҷаи ислом рафтани Осиёи Марказӣ ва русуҳи дини ислом дар ин ҷо ин боварҳо чун бо ҳам ихтилоф надоштанд, омезиш пайдо карданд, дастгири якдигар шуданд ва тавонистанд дар масири таърих мондагор бошанд.

МАЗОРҲОҶО

Аз ғорҳо низ башар ба масобаи ҷои муқаддас тақдис ба амал оварда ва роҷеъ ба ғорҳои ин ва ё он мавзеъ миёни мардум ривоёти гуногун иштихор ёфтааст.

Инсони ибтидоӣ баъди ин, ки эҳсоси хатар аз душман кард ва ё усули ҳифозатро аз сардию гармӣ дар шуъури худ парварид, ба ғорҳо, ки дар асари ҳодисоги табиъат арзи ҳастӣ карда буданд, паноҳ бурд. Бинобарин ғорҳо аввалин макони зисти дастачамъии инсонҳои ибтидоӣ буданд. Инсони асри санг (150 ҳазор то 4 ҳазор сол пеш аз милод) ва асри биринҷ (аз 4 ҳазор сол то 2.5 ҳазор соли қабл аз милод) дар ғорҳо, ки ағлаб дар назди дарёҳо ва ё ҷашмасорон мавҷуд буданд, зиндагӣ мекард ва ин ғорҳо буданд, ки ибтидо мӯҷиби аз ҳаводиси рӯзгорон зинда мондани башар гардиданд.

Ҳини ҳафриётҳои анҷомёфта дар ғорҳои мавҷуд дар Тоҷикистон ва дигар манотиқи Осиёи Миёнаю Қафқоз бостоншиносон устухонҳои инсонҳои ибтидоӣ, макони маъданҳои мухталиф ва инчунин дигар мадракҳои дастрас намудаанд, ки муайиди рӯзгорони дар ғор сипарӣ намудаи башар будааст. Вазъи ҷавъии ин ғорҳо, ки низ таҳқиқ гардидааст, барои зиндагӣ мусоид будани онҳоро тасбит намуда ва ин ҳақиқати мубарҳане будааст, ки ҷаро инсони ибтидоӣ дар ваҳлаи нахуст ба ғорҳо паноҳ бурд.

Ононе, ки бештар нируманд буданд, дар раъси гуруҳе аз инсонҳои ибтидоӣ қарор гирифта, онҳоро аз ҳучуми ҳайвоноти ваҳшӣ ҳифз намуда ва дар тағзияи онон талош ба харҷ меоданд ва ин боис мегашт, ки дар ғорҳо пешвои ин ва ё он даста интиҳоб гарданд. Ин нирумандӣ ибтидо мӯҷиби арзи вучуд намудани табакот миёни башари ибтидоӣ гардид. Чун ин пешвоён ба иллоти беморӣ ва ё дигар ҳаводиси марғзо аз миён мерафтанд, ҳасади онҳоро дар дохили ин ғор ва дар ҷое, ки ин пешво “раёсат” мекард, дафн мекарданд ва ба ин мадфан ибтидо ононе, ки ин пешворо мешинохтанд, эҳтирому арҷ мегузоштанд ва охира-охира бо гузашти замон пиромуни ин пешво ривоёт иштиҳор меёфт ва чанд насли баъдӣ ғорҳо ин мадфанро ба ҳайси ҷои муқаддас парастӣш менамуданд.

Ин парастӣши инсонӣ ибтидоӣ замоне, ки унсурҳои тамаддун дар зиндагиаш бештар русух карданд ва фазои ғор дигар барояш созгор наёмад, ҳамроҳи у аз ғорҳо бадар омад. Бо берун рафтан аз ғорҳо парастӣши ҷойҳои муқаддас бо шева ва усули дигаре аз ҷониби башар анҷом меёфт ва ин маносикро аз насл ба насл интиқол меод. Дар зехни башари бошуъур ғорҳо, чун пиромунашон ривоёти бофтаю сохта зиёд буданд, чун макони мармузе чилва мекарданд.

Дар маъхазҳои ҷинӣ Уструшан бо номи Цао ё худ Судуй-шана ёд шудааст ва дар наздикиҳои Уструшан Ёе-ча ном шаҳре низ буда аст, ки он ғори сарбастае дошта ва ба ин ғор соли ду бор қурбонӣ меодаанд.²⁴⁹

Дар яке аз рустое бо номи Айқирин, ки дар вилояти Намангони Узбекистон, аст дар наздикии яке аз теппаҳои начандон баланд тарқише ба андозаи бар хеле танг ва ба умқи хеле амиқ мавҷуд аст. Агар ду чизе, ки дар натиҷаи ба ҳам ҳурдан садо бароранд, дар назди ин тарқиш ба ҳам занем, садо муқаррар инъикос меёбад. Ва ин сифати ғор ибтидо сабаб гардида, ки мардум аз нируи фавқулъодда муставфӣ будани ғор имон дошта, ба ин ғор эътиқод қоиладор бошанд.

Дар шимоли Тоҷикистон дар деҳаҳои Дарғ ва мавзеи Искандарқулу Махшевади ноҳияи Айнӣ ва ноҳияи Исфара ғорҳои мавҷуданд, ки хеле бузурганд. Ин ғорҳо ба худ ном

²⁴⁹ Фафуров Б.Ғ. Тоҷикон. - Ҷ.I. - Душанбе, 1983, с.385.

гирифтаанд. Ғори назди деҳаи Чоркӯҳи ноҳияи Исфара бо номи “Хучаи Ғор” ёд мешавад. “Ин ёдгори ба охири палеолити боло таъаллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамон дар ин ҷо 15–12 ҳазор сол пеш аз милод, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагӣ кардаанд. Табақаи маскунии ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз санги чаҳмоқ сохташударо сел рӯфта бурдааст. Вале ин ёдгори аз ҷиҳати фаровонии анвои олоти чаҳмоқсанг, ки бо шакл ва сохту пардохти худ аз олоти бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст”.²⁵⁰

Ғори деҳаи Махшевади ноҳияи Айнӣ бо номи “Ҳочаи Ғор” ва мавзеи Искандарқул бо номи “Ҳаволи Муқата” миёни мардум иштихор ёфта ва Абдурахмони Мустачир зикри ғори “Ҳаволи Муқата” ва “Ҳочаи Ғор”-ро дар асари хеш кардааст: “Ҳамин тариқа миқдори чаҳоряк санг роҳ рафта [дар мавзеи Искандарқул] ба ҷое расидем, ки дар ёнаи кӯҳ ғоре ҳаст, ки “Ҳаволи Муқата” мегӯянд”;²⁵¹ “Қишлоқи Махшевад дар сояруй ва айлоқаш дар Тақоби Ҳоҷа Исҳоқи Валӣ, ки “Ҳочаи Ғор” мегӯянд, дар сояруй мебошад”.²⁵²

Ғорҳои деҳаи Дарғи ноҳияи Айнӣ бо номҳои: ғори “Ҳаволи Офтобру”, ғори “Ҳаволи Сояру”, ғори “Искидарғ” ва ғори “Сари Бароз” ёд мешаванд, ки миёни мардум маълуми машҳуранд. Дар замонҳои гузашта ва ҳоли ҳозир аз ин ғорҳо мардуми деҳаи Дарғ ба гунаи мухталиф истифода ба амал меовардаанд. Масалан, ғори “Ҳаволи Офтобру” дар қадим чун бошишгоҳи мардум истифода мешуда, ки дар он чанд хонавор зиндагӣ мекардааст ва имрузҳо низ аз ин ғор ба ҳайси макони муваққати буди боши мардуме, ки тобистон ҳамроҳи чорвои худ ба кӯҳ мераванд, истифода мешавад. Ғорҳои “Ҳаволи сояру” ва “Искидарғ” дар замони Шӯравӣ ва ҳоли ҳозир чун макони ҳифзи хӯроки чорво дар айёми зимистон истифода мешаванд. Ривоят мекунанд, ки ғори “Сари Бароз” низ дар қадим макони буди боши мардум будааст, вале бо гузашти замон ба қабристон мубаддал гаштааст ва то замонҳои наздик ғавтидагонро дар ин ғор дафн мекардаанд.

Дар мавзеи бо номи “Сухта” дар деҳаи Ревади ноҳияи Айнӣ

²⁵⁰ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. -Ҷ.1. -Душанбе, с.17-18.

²⁵¹ Абдурахмони Мустачир. Рузномаи сафари Искандарқул, с.126.

²⁵² Ҳамон ҷо, с.158-159.

ғоре мавҷуд аст, ки онро саканаи ин деҳ бо номи мазори Ҳоча Орифи Моҳи Тобон ёд мекунанд. Ин мазор ҳоли ҳозир ба макони зиёрат ва қадосати мардум мубаддал гаштааст. Самти вуруд ба ғор аз ҷониби ғарб қарор дорад. Тибқи ривоят Ҳоча Орифи Моҳи Тобон, ки аз орифони машҳури замони хеш будааст, дар ин ғор чилланишинӣ мекарда ва дар ин ҷо баъд аз вафот мадфан гузидааст.

Ғорҳоро дар замони ба зери нигини ислом рафтани манотиқи Осиёи Марказӣ ашҳоси бонуфузе, ки аз ҷониби касе ва ё гуруҳе ба далели андешаву афкори мазҳабӣ таъкиб мегаштанд, маъмани хеш қарор медоданд. Ғори дар кӯҳҳои Фони деҳаи Маҳипевади ноҳияи Айнӣ буда, ки зикрашро бо номи “Ҳочаи Ғор” дар фавқ намудем, аз ин шумор аст. Олимон соли 1930 аз ин ғор шикастапораҳои зуруфи сафолии асрҳои III–IV солшумории масеҳиро ҳафр карданд. Бостоншиносон ба ин хулоса омаданд, ки қабл аз тасаллути ислом мантақаро ин ғор макони зисти башар будааст.²⁵³

Хулоса, тибқи ҳафриёти бостоншиносон он ҷое, ки ғор мавҷуд буд, дар он ҷо осори ҳаёт бештар ба назар мерасад ва мукнату ободӣ нахуст пиромуни ин ғорҳо шуруъ ғардидааст. Инсон бори аввал заминҳои назди ғор бударо кишт карда, кӯҳдоманҳои назди ғорро ба ҳайси аввалин чарогоҳи хеш қарор дода ва ғор ин нахустин ватан ва манзили инсонии ибтидоӣ будааст ва бо ин, ки ҳаёту мамоти инсонии ибтидоӣ бо ғорҳо робитаи ногусастанӣ доштааст, бинобар он аз ин ғорҳо тақдир ба амал омада, дар ривоёти устураии ин ва ё он мардум ғорҳо макоми шомихеро касб кардаанд.

Ағлаби ғорҳои дар шимолӣ Тоҷикистон буда имруз бо номҳои исломӣ ёд мешаванд ба ин далел, ки ҳамчуноне ки дар фавқ ёд кардем, ин ғорҳо баъдан макони риёзати суфиён ва маъмани ашҳоси бонуфузи дини ислом, ки мавриди таъкиб буданд, қарор гирифтанд ва номҳои тоисломии ин ғорҳо фаромӯш гашт ва ҳамакнун ба номи ононе ёд мешавад, ки замоне он ҷо рӯзгори хешро сипарӣ намудаанд.

²⁵³ Сафаров А. Ҳақиқат дар бораи ҷойҳои “муқаддас”-и Тоҷикистон, с.15

МАЗОРИ ЛҲТАК

Дар манотиқи мухталифи Тоҷикистон мазорҳои низ ба بازار мерасанд, ки миёни мардум бо номҳои: мазори лухтак, луфтак, арусак, зоча ёд мешаванд. Лухтак ва ё арусак ин рамзи аз тифлию наврасист ва бояд гуфт, ки ин мазорҳо асосан ба қудакон ирғибот доранд.

Ҳини ҳафриётҳои бостоншиносӣ пайдо намудани арусакҳои гилӣ, сангӣ, устухонӣ, биринҷӣ ва тиллоӣ дар Тоҷикистон амри муқаррарист. Дар харобаҳои Панҷакенти қадим, Бунҷикаги Шаҳристон ва қабристонҳои Қаробулоку Чорқуҳ теъдоди зиёде аз лухтакҳо дастраси бостоншиносон гардидааст.

Дар қаронаи шаҳри Хучанд, дар қисмати ҷанубии он мазоре мавҷуд аст, ки ҳануз ҳам ба он зиёратиён лухтак мегузоранд. Дар гузашта суннати мардуми ин манотиқ ин будааст, ки ҳар душиза бояд дорои лухтаки хеш мебуд ва ҳангоми ба шавҳар баромадан лухтакро якҷо бо ҷиҳози арусӣ ба хонаи шавҳари худ мебуд. Миёни ин мардум боваре вучуд дошт, ки зани белухтак сиҳхату саломат фарзанд таваллуд нахоҳад кард.

Дар манзили нави арус лухтак дар завоёе аз хона гузошта мешуд ва гуиё ин лухтак арусӯ доводро аз ҳар гуна нируе, ки маншаъи шарр буд, эмин ниғаҳ медошт. Дар садаҳои гузашта мардум ба хотири ҳифзати арусӯ довод аз ҷин дар гушае аз раҳти хобашон лухтакеро пинҳонӣ мебуданд. Дар ин суннат намунае аз паратиши арусакро мебинем, ки ҷун олиҳаи зан ва ҳимояткунандаи навзоди ӯ таҷассум ёфтааст.

Дар рустоҳои болооби Зарафшон ва дигар манотиқи қуҳистонӣ бар фарози мадфани духтар ва писари ҷавонмарг, ки фарзанд надидаанд, лухтакеро дар тасвири духтар ва ё писар дар ҷуб насб карда, мегузоштанд. Бисёри лухтакҳоро болои аспӣ ҷубин нишонда, ба дасташон тозиёнае меоданд.

Зиёратиёни асосии мазорҳои лухтак ин занони бефарзанд мебошанд, ки бо арусак гузоштан ба он мазор аз борғоҳи он фарзанд металабидаанд.

БОБИ Ш МАНОСИК ВА МАРОСИМИ ЗИЁРАТИ МАЗОРҶО

ЗИЁРАТИ МАЗОРОТ

Пойбандӣ ба одобу русуми бостонӣ ва маносики мазҳабӣ аз вижагиҳои ҳаёти маънавии ҳар миллатест, ки дар масири таърих мондагор будааст. Ин одобу русум ва маносик дар замон ва макони хоссе гоҳу гузоре дар фарозу нишеби таърих дастгираш будаанд ва миллатҳо дар сояи хифзи ин суннатҳо тавонистаанд хуввияти фарҳангӣ ва асолати қавмию таърихиашонро аз таҳҷуми фарҳангҳои бегона то ҳудуде масун бидоранд. Мусалламан, яке аз мазохир ва нишонаҳои суннатгарой ҳифзи ақоиди обову аҷдод ва эҳтиром ба маносики мазҳабист. Маносики мазҳабӣ бештар дар анҷоми суннатҳои хулоса мешавад, ки инсон ҳини зиёрати амокини муқаддас – мазорҳо анҷом медиҳад.

Дар хилоли осори таърихӣ, фарҳангӣ, адабӣ ва мазҳабӣ дар адвори мухталиф муъаллифин талош варзидаанд, ки шеваҳои зиёрати амокини муқаддасро дар робитаи танготанг бо мазҳабҳои роиҷбуда дар ислом зикр намоянд. Аз ҷумла Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ дар таснифаш “Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро” мефармояд: “Аз ҷумлаи одоби зиёрат он аст, ки истода зиёрат кунанд ва бар гур нанишинанд ва бар гуристон намоз накунад ва даст бар гур намонанд ва гурро буса надиханд, ки аз одати насорост”²⁵⁴ ва низ дар замина Абихафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ал-Насафӣ фатво медиҳад: “Ва аз ҷумлаи одоби зиёрат он аст, ки истода зиёрат кунанд ва бар гур нанишинад ва бар гуристон намоз накунад ва даст бар гур намонад ва гурро буса надихад, ки аз одати насорост: Ва ғӣ ривояти-л-қуняти ло юърафу вазъу-л-яди ала-л-мақобири суннатан ва ло мустаҳаббин ва ло наро фикҳӣ баъсан ҳоказо вачадноҳу мин ғайри золик. Ва яқулуна иннаҳу одату аҳли-л-китоби ва казолика тақбилу-л-мусхафи. Ва ғӣ Ихёи-лулуми “ал

²⁵⁴ Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухори. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, с.12-13.

мустахабу фи зиёрати-л-кубури ан яқифа мустадбира-л-қиблати ва ло ямассуху. Фа инна золика ин одати-н-насоро”.²⁵⁵ Рузи зиёрат низ барои зойирин мушаххас гардида ва дар ин руз садақа додан яке аз вижагиҳои зиёрат будааст: “...зиёрат рузи панҷшанбе ё одина карда шавад ва дар хабар аст, ки садақа, ки аз баҳри гузаштагон диханд ва дуъое, ки аз баҳри эшон кунанд, чун дар ин руз бувад, ба эшон зудтар бирасад, чун зиёраткунанда аз хона берун ояд, гуяд: Ло илоҳа илла-л-Лоҳу ваҳдаҳу ло шарика лаҳу лаҳу-л-мулку ва лаҳу-л-хамду юҳӣ ва юмиту ва ҳува ҳайюн ло ямуту биядиҳи-л-хайр ва ҳува ало кулли шайъин қадир. Ҳува-л-аввалу ва-л-охиру ва-з-зохиру ва-л-ботин. Ва ҳува би кулли шайъин алим”.²⁵⁶

Зойирин ҳамеша ҳини зиёрат аз амокини муқаддас ба мазори паёмбарон ва ё ба мазори мӯйи паёмбари ислом авлавият қоилад мешаванд ва ин шеvaro ҳатто дар шумори одоби зиёрат шомил кардаанд: “ва аз ҷумлаи одоби зиёрат он аст, ки дар ҳар гуристонӣ, ки дар вай турбати пайғамбаре бошад, ибтидо зиёрат аз он ҷо кунанд ва агар мӯйи мубораки пайғамбар, саллалоҳи алайҳи ва саллам, бошад, ибтидо аз он кунанд... баъд аз салом такбири бисёр гуяд чун савоби такбир ба гузаштагон зудтар расад, ки савоби зикрҳо ва дуъоҳои дигар чун ба турбати бузург расад мӯйи мубораки Расул дар он ҷост дар мувоҷеҳ ба таъзими ғамом истад ва гуяд: Ас-салому алайкум ва раҳмату-л-Лоҳи ва баракотуху. Аллоҳума салли ало қабри Муҳаммадин фи-л-кубури ва салли ало шаъри Муҳаммадин фи-ш-шуъури... Он гоҳ сураи “Фотиҳа” бихонад ва “Ояту-л-курсӣ” ва охири сураи “Ҳашр” ва “таборака-л-ази бияду-л-мулк” бихонад, дар хабар аст, ки ба хондани сураи “Таборақ” азоби гурро з-он касе, ки ба нияти у хондааст ва бархезад, бихонад ва сураи ихлос ёздаҳ бор ва муъавизатайн бихонад ва сураи фотиҳа бихонад ва савоби хондаҳоро ба гузаштагон ва ба ҳама амвоти аҳли ислом бибахшад ва баъд аз он даст бар ораду гуяд: Аллоҳума тақаббал мин[ни] тиловата ҳозиҳи-с-сурати ва кироата ҳозиҳи-л-оъти мин китобика-л-карми ва-ҷъал савобаҳо ли фулонин ва ило ҳозиҳи-л-мақбарати мина-л-муъминина ва-л-муъминоти ва-л-муслимина ва-л-муслимоти ва-дхил алайҳиму-равҳа ва-р-роҳата... ва-н-нура ва-

²⁵⁵ Абиҳафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ан-Насфӣ. Китобу-л-Қанд фи таъриҳу-л-Самарқанд, с.38.

²⁵⁶ Ҳамон ҷо, с.38.

р-рахмата ва-л-буширо ва-л-каромата. Ва изо сора ҳолӣ мисла холиҳим ағфир лӣ ва-рҳамнӣ ва тачоваз аннӣ ва-хтим лӣ би хайри хотиматин ё арҳама-р-роҳимин”.²⁵⁷

Ба андозаи тавони зойирин садақа мушаххас гардида ва зиёратӣ низ бояд дуёеро, ки ба ҳангоми вуруд ба амокини муқаддас қироат мекунанд, зикр кунад: “ва дар роҳи зиёрат ба нияти он мазор садақа диҳад, бад-он қадр, ки тавонад ва чун дар мақбара хоҳад, ки дарояд, гӯяд: Ал-лоҳумма иннӣ асъалука хайран ва аъзу мин шиддати. Раббӣ адҳилнӣ мин ладунка султонан насиро. Бисми-л-Лоҳи даҳално ва ала-л-Лоҳи таваккално”.²⁵⁸

Дар Осиёи Марказӣ анҷоми маносики ҳаҷ ба Маккаю Мадина бо дарназардошти мушкилоти иқтисодӣ ва муъзилоти роҳ ҷанбаи дастаҷамъӣ надошт, бинобар тавофи амокини муқаддаси билоди Араб на ба ҳар мусалмон дар тули зиндагиаш муяссар мегардид. Ин фарзро ағлаб муслимин бо зиёрати оромгоҳҳои бузургони гирду бари хеш бароварда месохтанд. Ҳамчуноне ки дар ин пажӯҳиш гуфта омад, дар Осиёи Марказӣ ва аз он ҷумла дар шимоли Тоҷикистон аз шумори қадамҷой ва ё мазори файзи осори пешвоёни шарияту тариқату маърифату ҳақиқат зиёд будааст. Бино бар ин ба умеди таҳаққуқи иродатҳову ихлосҳо ба муслимин ғатвие аз ҷониби саршиностарин рӯҳониён, ки қарори зайл аст, дода мешуд: “...баъзе аз аҳли кашф ва аён фармудаанд, ки ҳар кӣ ба нияти зиёрати азизе ва бузурге ба турбате расад ва эътиқоди ӯ он бошад, ки он бузург он ҷо мадфун аст ва воқеъ ҷунон набуд, файз ва мадади он бузург бад-ӯ расанда аст, бенуқсон бар сабили камол, чаро ки дар олами арвоҳ қурбу буъд яксон аст... Пас ҳар мазоре, ки шӯҳрат ба номи бузурге ёфтааст, агарчӣ воқеъ ҷунон набуд, вочиб ва лозим аст, ки зиёраткунанда муъаззам ва муқаррам дорад, то аз баракоти рӯҳонияти он азиз баҳравар гардад”.²⁵⁹ Афзун бар ин ҳатто аз ҷониби шайхони бузург ҳамчунин ғатвие низ судур мегардид, ки муқарраран тавоф намудани мазороти машҳур барои зойирин муъодили анҷоми маносики ҳаҷ дар Маккаю Мадина будааст. Дар ин иртибот муаллифи “Қандия”

²⁵⁷ Абихафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ан-Насғӣ. Китобу-л-Қанд фи таъриху-л-Самарқанд, с.39-41.

²⁵⁸ Ҳамон ҷо, с.38.

²⁵⁹ Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро, с.16-17.

менависад: “Ва дигар он, ки агар касе дар рӯзи иди қурбон ҳафт нубат гирди равзаи ишон [Амир Сайид Абдӣ дар Самарқанд] гардад, баробари як ҳаҷчи пиёда савоб менависанд”²⁶⁰. Ва ҳамин муаллиф меафзояд: “Ҳар кӣ мазори ғайби осори Ҳазрати Хоча Абдӣ Дарунро тавоф намояд, савоби ҳафтод ҳаҷро дар номаи аъмоли ӯ нависанд”²⁶¹.

Пажӯҳишҳои анҷомёфта дар заминаи зиёрати амокини муқаддас мубайини ин матлаб аст, ки дар ваҳлаи нахусти густириши ислом суннати зиёрати мақобири гузаштагон ба далели шабоҳат доштан бо бутпарастӣ ва ойинҳои дини насронӣ аз ҷониби паёмбари ислом Муҳаммад (с) манъ гардид. Қуръон парастии Худои ягонаро тақозо мекард ва муқобил ба ҳар гуна парастии, аз он ҷумла парастии зиёратгоҳҳо буд, вале бо дарназардошти устувор гардидани сутунҳои истиқомати дини ислом ин амр аз ҷониби паёмбар воқас гирифта шуд ва дар аҳодиси набавӣ зиёрати ғуристонҳо тайид гардида: “Аз Бурайда (р) ривоят аст, ки Расули Худо (с) фармуд: Шуморо аз зиёрати қабрҳо наҳй карда будам, аз ин ба баъд онҳоро зиёрат кунед”²⁶². Исофатан, нақли қавл аз паёмбар шудааст, ки шеваи анҷоми русуми зиёрати мақобирро низ дастур додааст: “Аз Бурайда ривоят шуда, ки паёмбар (с) онҳоро таълим меод, ки чун ба ғуристон раванд, бигӯянд: Ассалому алайкум. Салом бар шумо бод, аҳли ин манзил аз муъминон ва мусалмонон ва агар Худо бихоҳад, ба шумо мепайвандем. Аз Худованд барои худ ва шумо офият металабам”;²⁶³ “Аз Абумарсади Канноз ибни Ҳусайн ривоят аст, ки гуфт: аз Расули Худо (с) шунидам, ки мефармуд: ба суи қабрҳо намоз нагузored ва бар онҳо нанишинед”;²⁶⁴ “Аз Абухурайра (р) ривоят аст, ки Расули Худо (с) фармуд: Агар яке аз шумо болои як пораи оташ биншинад ва чомаашро сӯзонид ва ба пушташ бирасад, барояш беҳтар аз он аст, ки болои қабре бинишинад”²⁶⁵.

²⁶⁰ Қандия. Таълифи Муҳаммад ибни Абдулҷалили Самарқандӣ. Ба кушиши Эрачи Афшор. -Техрон, 1367, с.49.

²⁶¹ Ҳамон ҷо, с.83.

²⁶² Абизакарӣ Яхё ибни Шарафи Навваӣ. Боғи нақуқорон, с.128.

²⁶³ Абизакарӣ Яхё ибни Шарафи Навваӣ, с.128.

²⁶⁴ Ҳамон ҷо, с.340.

²⁶⁵ Ҳамон ҷо, с.341.

Дар маърифати “ба сӯйи қабрҳо намоз нагузored” ин нуктаро метавон зикр кард, ки муъминин тибқи дастури дини ислом таъхо ба сӯйи Қабба, ки ҳонаи Худост, метавонанд намоз гузоранд ва наҳй кардани намоз гузоридан ба сӯйи қабрҳо таъхо ба ин далел аст. Вале дар имтидоди таърих ин ҳадиси паёмбар гоҳу гузоре нақз гардида. Ибни Арабшоҳ менависад, ки: “Баъд аз вафот турбати Темур назди мардум онҷунон эътиборе касб кард, ки дар чилави ӯ намоз мегузориданд ва назр меоданд. Ба далели ин эътибор буд, ки ҳатто амирон, ки аз назди ин марқад мегузаштанд, ба расми таъзим ба ин турбат сар фуруд меоварданд ва ҳатто иддае аз асп пиёда мегаштанд”.²⁶⁶ Вале В.В.Бартольд ба ин назари Ибни Арабшоҳ шакк дорад: “Мушқил аст гуфт, ки оё ин нишонаи эҳтиром ҳамеша марбут ба марқадҳои Темур буд. Ҳанӯз пеш аз ин ҳамчунин эҳтиромро ба оромгоҳи Насируддини Басир, ки тақрибан дар ҳамон мавзъе қарор дошт, иброд меоданд. Бино ба гуфтаи тазкиранависи шайх, шайхулисломн самарқандӣ Абдулмалик ва дигар уламову мардуми мутадайн аз назди мазор [-и Насируддини Басир] ҳамеша пиёда мегузаштанд ва ҳатто кафши худро аз пой ба дар мекарданд”.²⁶⁷

Академик А.А. Семёнов, ки мазҳаби исмоъилияро пажӯҳиш карда ва дар робита таснифоти зиёде дорад, менависад: “Шахсоне, ки мазҳаби исмоъилияро пайравӣ мекунад, зиёрати мазорҳо, сангҳои муқаддас...барояшон бегона мебошад”.²⁶⁸ Вале бояд мутазаққир шуд, ки мардумони Помир, ки пайрави мазҳаби исмоъилий ҳастанд, мазорҳо ва сангҳои муқаддаси хешро парастииш мекунад. Дар ин робита М.С.Андреев менигорад: “...воқеъан шабсҳи инро барои ман пирумунӣ деҳи Тем (Шугнон) қисса намуданд, ки як зани бефарзанде [барои фарзанд ёфтан] тавофи мазор, дурустараш қадамҷойи Имом Зайнуллобидино, ки дар ин деҳ мавҷуд будааст, кардааст”.²⁶⁹

²⁶⁶ Бартольд В.В. О погребении Тимура. // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества, Том XXIII, выпуск I-II, Петроград, 1915, с.23.

²⁶⁷ Бартольд В.В. О погребении Тимура. // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества, Том XXIII, выпуск I-II, Петроград, 1915, с.24.

²⁶⁸ Семёнов А.А. К догматике памирского исмаилизма. -Тошкент, 1926, с.9.

²⁶⁹ Андреев М.С. Таджики долины Хуф, с.86.

Мухаммад (с), ки дар салади дур андохтани парастии мақобири наёмбарон бархоста буд, аз ин низ дар харос буд, ки худо нахоста баъд аз вафоташ қабри ӯ низ мавриди парастии қарор гирад ва ин буд, ки аз Мухаммад нақли қавл шудааст: "...аз Абухурайра (р) ривоят аст, ки Расули Худо фармуд: Қабри маро ид (тавофгоҳ) нагардонед ва бар ман дуруд фиристед, зеро ҳар чое, ки бошед, дуруди шумо бар ман мерасад".²⁷⁰ Ло таҷъалу қабри ӯдан: яъне, зиёрати қабри маро ид масозед аз ҷониби муфассирин ин тавр тафсир гашта: "қабри маро мазҳари ид масозед" ва маънои он наҳй аз иҷтимоъ барои зиёрати он ҳазрат (с), мисле ки мардумро дар ид иҷтимоъ менамоиш. Зеро ид рӯзест, ки дар он лаҳв ва таъйин қардан ҷоиш буда ва дар он барои изҳори фароҳат ва шодӣ мебароянд, ки аҳли китоб ин қорро ба рафтаи ба зиёрати қабрҳои наёмбаронашон анҷом меделанд, то ин ки Худованд бар дилхояшон пардаи гафлатро ниҳод. Чунки онҳо равиши бутпарастиро дар зиёрат қардани шайтонанон пайравӣ намуда, қабрҳои наёмбаронашонро масҷид сохта, ба сӯи он намоз гузоридаанд, аз ин ру он ҳазрат (с) фармуд: Аллоҳума ло таҷъал қабри васанан юбаду. Яъне Парвардигоро, қабри маро бӯте магардон, ки мавриди парастии қарор гирад".²⁷¹

Дар ҳама адвор мақоми силсилаи табакоти муқаддаси исломӣ: сайидон, хочагон, эшонҳо, тӯраҳо, намояндагони илму адаб ва иҷтимоии давлатмардонӣ саршинос марҷаъи қадосат қарор гирифтааст. Ҳамчуноне ки дар фавқ таваққуф ёфт, аксари мазорҳо ба исми сӯфияни силсилоти мухталиф, ба вижа силсилаи нақшбандӣ, кодири ва қаландарӣ, ки марбути мазоҳиби мавҷудбуда дар Осӣи Миёна – ханафӣ ва ҳанбали буданд, иртибот дорад. Бинобар ин исломи суннии рошиди Осӣи Миёна бо силсилоти мабури сӯфия мушқиле надошт.

Аглаби мазороти рисолати "табобатӣ" низ доштаанд, ки ин рисолат аз аҳд ба аҳд тавассути продатмандон ва ихлосмандон мунтақил гардидааст. Дар ин замина мазороти ба табобати бемориҳои алоҳида мушаххас гардидаанд. Масалан, баъзе мақдун барои табобати бемории ҷунунӣ, дигаре барои табобати сиёҳсурфа, севнуми барои табобати бефаршандӣ, чаҳоруми барои

²⁷⁰ Абизаҳариё Яҳё ибни Шарифи Навваӣ, Боғи наҳуқорон, с.261

²⁷¹ Абизаҳариё Яҳё ибни Шарифи Навваӣ, с.261.

рафъи сардари, панҷумӣ барои табобати лакнати забони кӯдакон ва ғайра ихтисос дода шудаанд. Дар шумори мисолҳои дар ин рисола омада роҷеъ ба ин мавзӯ ба мисолҳои зер иктифо мекунем. Беморони мубталои маризии зардпарвин дар Хучанд ба мазори Озах ва дар Истаравшан ба мазори Морон барои шиғоёби мурочнаъат мекунад. Дар Бухоро оромгоҳи бузургтарин фақеҳ ва симои барҷастаи шариаъат ва тариқати исломӣ Муҳаммад Ғазолий мавҷуд аст. Зиёраткунандагон барои рафъи сардари ба ин ҷо меоянд. Беморон чанд лаҳзае дар болои ҷубе, ки дар домани пои оромгоҳ қарор дорад, дароз мекашанд ва баъдан ба қисмате, ки сар қарор дорад, харбузае мегузоштанд. Ин харбузаро пас аз адои маносик пора қарда, ба муллобачагони мадрасаи ин мазор таксим мекарданд. Ин суннат чун исори назр низ махсуб мегашт. Мазори дигари Бухоро, ки гуё лакнати забони кӯдаконро рафъ мекарда бошад, бо номи мазори Ҳавзи Лесак иштихор ёфтааст. Ба ин мазор кӯдаконе, ки лакнати забони доранд ва ё дер ба ҳарф задан шуруъ мекунад ва ё кӯдаконе, ки тоза ба мактаб мераванд, ба зиёрат меоянд. Яке барои рафъи лакнати забони, дигаре ҳарф задан оғоз қардан ва сеумӣ барои дар мактаб зуд савол баровардан аз боргоҳи ин мазор истифодаи талаб мекардааст.

Дар Бухоро зиёратиёни оромгоҳи Исмоили Сомонӣ барои долҳои ба марқади ӯ меомаданд, зеро миёни мардум ин бовар иштихор ёфта буд, ки ин амири боъадолати Бухорон садаи X баъд аз марг низ аз умури давлатдорӣ дур нагаштааст. Қасе, ки ба додгустариин ҳокимони замони ҳеш ʻэтимод надошт, ба оромгоҳи ин амир меомад ва аз ӯ додҳои менамуд. Шикофи махсусе дар ин оромгоҳ мавҷуд буд, ки додҳои дарҳости худро ба он меандоштанд ва низ боваре миёни иродатмандони ин оромгоҳ вучуд дошт, ки Амири Одил бо усулҳои мухталиф дарҳости ононро бароварда хоҳад намуд.

Дар ҷавори мазорҳои ӯ дохили онҳо ва ё дигар амоқини муқаллас мардум аз анҷоми ҳар гуна аъмоли номашруъи худдорӣ мекард. Ин буд, ки дар гузафта мусофирон бештар дар ҷавори мазорҳои шабро рӯз мекарданд, зеро роҳзанон ва дуздон низ зери асари боварҳои, ки миёни мардум шӯҳрат дошт, ҷуръат намекарданд, ки дар ин маконҳо ба мусофирии ҳамлавар шаванд.

Бояд тазаккур дод, ки ин рисолати тарбиявӣ ҳама мазорҳо дар тамоми адвор ҳифз кардаанд. Қобили ёдоварист, ки рисолати мазорҳо дар зиндагии иҷтимоӣ чомеъа дар ҳама адвор ба тарбияи ахлоқӣ ва маънавӣ мардум мунтаҳӣ намешавад ва гоҳе вазифаи номашруъро низ ба душ доштаанд. Дар марокити тамаддуни Осӣи Марказӣ, ба вижа шаҳрҳои чун Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Шош, Кеш, Хучанд, Истаравшан арзи вучуди баъзе мазорҳо ба аҳдофи судҷӯӣ ашхоси манфиатҷӯ низ иртибот дорад.

Мазорҳо аз шумори он маконҳои мебошанд, ки дар тӯли садаҳои мугамодӣ дар Шимоли Тоҷикистон муқаддас маҳсуб гаштаанд ва то ба имрӯз ҳамагӣ нисбатан натавонистааст аз умқи андешаи инсон эътиқод ва боварҳои ба мазорҳо ва дигар амоқини муқаддас ба дур биандозад ва ё дасткам аз он муътақидоти мазаҳабӣ онҳо қоҳиш ба амал бисварад. Донишмандоне, ки дар ҳамаи пажӯҳишҳои ҳама пиромӯни мазорҳо, эътиқод ва парастии амоқини муқаддас нукоти иброн доштаанд, ба ин назаранд, ки иродат ва эътиқод ба мазорҳо аз ақабмондагии иҷтимоӣ ва бедониши ақшори вассеи чомеъаи Осӣи Марказӣ маншаъ гирифтааст. Баъд ба назар мекӯшад, ки сабабҳои фавқ боис гардидаанд, ки мардум рӯӣи ниёз ба мазорҳо оварда бошанд. Зеро дар давлатҳои аз нигоҳи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ пешрафтаи чомеъаи исломӣ низ эътиқод ва иродат ба мазорҳо ҳамагӣ лоинфаки сунану аъяноти мардуми он кишварҳо маҳсуб гаштааст. Бинобар омилҳои муҳими дигари ин падида мавҷуданд. Ба хотири ошкор сохтани он бояд ба сарчашмаҳои дубора рӯҷӯ кард, ки инсон аз мазорҳо парастии ба амал овардааст. Пеш аз ҳама мо бояд аз завоҷи сунату аъяноти мардуми ин мантиқа ҷӣ дар замони моқабли ислом ва ҷӣ дар аҳди исломӣ ҳама омӯзиши ин масоили бадароси ва онро мунсифона баррасӣ намоем. Дар ҳама адвор ба мақоми инсонии ҳирадманд, донишманд ва фарҳанги мардумони ин сарзамин арҷ гузоштаанд ва ба шахсияти онҳо ба дидан қадр ғарбистаанд. Ин арҷгузоштанҳо ва қадрдонӣ боис гардид, ки ба шахси инсонии ҳирадманду донишманд мардум дар замони зиндагӣҳои аз дариҷаи эътиқодҳо ва боварҳои бинигаранд ва баъди даргузашти онҳо аз зовияи парастииҳо ба мақобили онҳо эътиром қои

бошанд. Вале тасаввур мешавад, ки яке аз сабабҳои умдаи парастии мазороти ин бовар ба андешаи мазҳабии зиндагардонидани баъди миронидан ва ӯтиқод ба мавҷудияти рӯҳи инсонӣ ғавтида мебошад, ки баъди аз колбади ӯ беруи рафтани ҷон ин рӯҳ байни осмону замин давр мегардад ва ба зиндагии мардумони заминӣ гуё муъассир воқеъ мешавад. Ин рӯҳ хосса барои он муқаддас ҳисобида мешавад, ки гуё ба ваҷҳе рисолати миёниҷи буданро миёни мардумони заминӣ ва Худо ифода менамояд.

Ҳини пажӯҳиш ба мо ин матлаб ошкор гардид, ки дар тасаввуроти устураи мардумони Шимоли Тоҷикистон андешаи маъмули муслимин роҷеъ ба марғ, ки зиндагардонидани баъди миронидан аст, ҷойгоҳи хоссе дорад. Мардум ба ин боваранд, ки инсонро ду ҷон аст, ки яке дар колбади инсон макон дорад, ки замони баромадан аз колбад гуё муқарраби Худованд мешавад ва дигаре рӯҳ ва ё арвоҳ аст, ки робитаи номаръиеро миёни он каси ғавтида ва заминӣ барқарор мебошад. Ин рӯҳро заминӣ бо исори қурбонӣ, назр ба мустамаддон, хатми Қуръон ва дигар аъмоли неки худ масрур мебошад ва дар нубати худ ин рӯҳ дар амри пешрафти кори онон мусоидат карда, аз офатҳои заминӣ осмонӣ ва дигар ҳодисоти марғзо онҳоро ҳифозат менамудааст ва агар ризояти ин рӯҳро ба даст наёранд, онон гирифтори ҳама гуна ҳодисот, ки зиндагониро ба муҳотира меандозад, мешаванд.

Вале ба тасаввури ҷонибдорони мазҳаби исмоилии инсонро ҷаҳор рӯҳ аст:

- 1) рӯҳи ҷамодӣ
- 2) рӯҳи наботӣ
- 3) рӯҳи ҳайвонӣ
- 4) рӯҳи нотикӣ.²⁷²

Тасаввуроти роҷеъ ба рӯҳи заминӣ бо парастии арвоҳи гузаштагон робитаи тангтанг дорад, ки дар шакли содаи худ аз қиблаи бачо овардани маносики мазҳабӣ ва ба василаи он русум ризоятманд доштани рӯҳ буруз кардааст. Аз ин таъсиси вақфи “Қуръон”, вақфи “Максура” ва гайраҳо, ки осори онҳо то ба рӯзгори мо расидаанд, башорат медиҳанд. Густариши суннати

²⁷² Андреев М.С. Таджики долины Хуф, с. 206-207.

“хатми Куръон”, “оши сол”, хатнаи фарзанд ва дигарҳо дар Шимоли Тоҷикистон аз роичтарин суннатҳо маҳсуб мешавад.

Мазорҳо дар Қўхистон (води Зарафшон) на танҳо марчаъи нарастиш буданд, балки мабоҳиси ифтихори мардум низ маҳсуб мегаштанд ва дар ин иртибот шонрони мардумӣ шеърҳои фаровоне гуфтаанд:

Шамтиҷба мурам, ки лоззорҳо дорад,

Обҳои сафед, қўшамазорҳо дорад.

МАРОСИМИ ХШУМ, НҶКЧАМОНӢ, ИДИ ГУЛИ СУРҶ

Хшум. Баъди тасарруфи Хуросону Мовароуннаҳр аз ҷониби аъроб онон бо суннатҳо ва русуми зартуштиён, ки дини зартуштя мазхаби аглаби саканаи ин кишвар буд, мувоҷеҳ гаштанд. “Хшум” суннате буд, ки сугдиён панҷ рӯз пеш аз фарорасии ҷашни Наврӯз поси хотири гузаштагонро мекарданд. Эронӣён ва хоразмиённи аҳди бостон низ дар охири фарвардинмоҳ, ки мусодиф аст ба авоили Наврӯз, маросими Хшумро адо менамуданд. Вожаи “хшум” аз номи моҳи дувоздахуми тақвими сугдиён гирифта шудааст. Тибки ин тақвим сол аз 12 моҳи сирузӣ иборат буд. Дар интиҳои сол сугдиён панҷ рӯзи хосса доштанд, ки ба 12 моҳи сирузӣ агар изофа шавад, соли иборат аз 365 рӯз ҳосил мешуд. Панҷ рӯзи хоссаи охири солро сугдиён “панҷи” меномиданд ва тибки тақвими Абӯрайҳони Берунӣ ин рӯзҳо ба худ номҳои: Ҳарсат, Наҳандан, Раҳшан, Ванозан ва Ордумисро доштанд. Дар ин рӯзҳо сугдиён ба ёди гузаштагони худ мегиристанд, руҳсори худро хушдор менамуданд ва андаруни даҳмаҳо ғизову нушоқӣ мегузоштанд. Ин маросим дар садаҳои X–XI дар миёни отаишпарастон ба исми “Парвардагон” машҳур буд. Наршаҳӣ дар асари ҳеш “Таърихи Бухоро” навиштааст, ки дар охири моҳи Хшум мӯғони Бухоро сари марқади Сиёвуш писари Кайқонус оянд ва ҳар соле ҳар марде он ҷо як хурус бад-ӯ бикӯшад пеш аз баромадани Офтоб рӯзи Наврӯз.

Бо ҳам мусодиф омадани айёми поси хотири ниёкон ва ҷашни

соли нави эронӣён Наврӯз аз он шаҳодат медихад, ки дар Сугди бостон то густариши дини ислом парастии табиъати зинда ба ҳукми суннат даромада будааст. Сугдиён панҷ рӯз дар суги азизони ғавтидаи худ, ки Наврӯзро наметавонистанд ҳамроҳашон чаши гиранд, менишастанд ва баъди фаро расидани соли нав шодию хурсандӣ менамуданд.

Ин суннати сугдиён дар солномаҳои Чину Рум мундариҷа гаштааст. Аз ҷумла дар солномаҳои “Бейши” ва “Суйшу”-и чинӣ зикр шудааст, ки ҳокимони Чоҷ ва Сугд дар рӯзҳои охири моҳи шашуми қамарӣ дар ибодатхонаи шаҳр маросими ёдбуди ниёкони баргузор менамуданд ва ин маросим бо дар куттии тиллоӣ гузоштани бақои ҳасади ниёкон ва пиромунӣ он давр хурдану гуллошӣ намудани онон мунтаҳӣ мешафт.

Маросими Хшум дар миёни мардумони Осиёи Марказӣ ништар ёфта буд ва ҳатто ҷузъиёти анҷоми ин маросим аз ҷониби мусаввирон дар деворнигораҳо мунъакис мешафт ва мадорики бостоншиносӣ пайдогардида аз Панҷакенти бостон далели муваҷҷаби ин ҳарфҳост.

Кишоварзон ва қосибон дар рӯзҳои маросими Хшум бар фарози оромгоҳи ниёкони ҳеш андаруни сабаду зуруфи гирии ғизову нӯшоқиҳо мегузоштанд. Ҷунин зуруф хини ҳафриёт аз ҷониби бостоншиносон дар ҳаробаҳои даҳмаи Курқат пайдо гаштааст.

Шабҳои маросими Хшум исвиён имрӯз ҳамҷунин суннате ба ёди гузаштагонӣ ҳеш доранд, вале дар Осиёи Марказӣ бо пазириши оини ислом ин суннати сугдиён аз миён рафт. Қобили зикр аст, ки дар навоҳии кӯҳистонии Тоҷикистон, аз ҷумла дар Бадахшон, Дарвоз, манотии кӯҳистонии Зарафшон ва иддас аз мағтақҳои водии Фарғона баъзе нишонаҳои ин суннати сугдиён то авоилӣ солҳои панҷоҳуми садаи гузашта маҳфуз монда буд.

Нӯкҷамонӣ. Аз суннати дигари зиёрати мазорҳои рӯшан қардани шароғ будааст, ки онро дар водии Зарафшон “нӯкҷамонӣ” гуянд. Ҳадаф аз нӯкҷамонӣ дар мазорот дар ин манотик бештар ба хоҳири муваффақияти қор ва сиҳхатманд аз сафар баргаштан будааст: “Расми занн он мардум (садаи болои Фалғар) дар вақти айлоқравӣ аз рағани зағер ё пахта нӯкҷа қарда, дар мазори ҳадашон бо дастӣ як қампир дода мефиристодаанд.

Кампир дар мазор монда, дуъову фотиҳа мекардааст”;²⁷³
 “Мардуми садаи мазкур (садаи болои Масчоҳ) дар айлоқ рафганӣ шаванд зишхор ҳар каломи онҳо аз рафгану пахта дар ҷуб нӯкча карда, чамъ карда, ба дасти ду заифаи куҳансол меодаанд. Онҳо нӯкчахоро дар ҷои чароғмони мазор гиронда, дуъову фотиҳа карда, акнун дар айлоқ меравем гуфта, боз гапга меодаанд”.²⁷⁴
 Вале ин чароғ рушан кардан на дар ҳама манотиқи Зарафшон роиҷ будааст: “Дар садаи миёна ва поёни Фалғар [манзур аз деҳаи Похут то сарҳадди Панҷакент] дар мазор мисли занҳои боло нӯкчамонӣ набудааст”.²⁷⁵

Миёни сокинони Фалғар (ноҳияи Айни) ва Масчоҳ, ба хусус дар байни занон, кунун таъбири “дар мазор чароғ мондан” ҳеле марсум аст. Бо ин баён онон хостори ба саломат баргаштани мусофире аз роҳи дур ва талаби муваффақияти қор ба қарибони худ дар диёри бегона мебошанд.

Маросими чароғ рушан кардан миёни мардуми Бадахшон низ иштихор дорад. Ба манзури танвири ғури шахси тозамадфун дар муддати се рӯзи аввал маросими чароғ рушан кардан бачо оварда мешавад. Ҳини кироати “чароғнома” чароғ рушан карда мешавад. “Чароғнома” кироати тавилулмуддатест, ки муштамил аз дуъохост ва аз ҷониби халифа аз рӯи китобе, ки “Чароғнома” ном дорад, ба иҷро меҷарад. “Вақте, ки кироат хотима пазируфт, ҳама ҳозирин ба чароғ наздик мешаванд ва ҳар яке (ҷӣ мард ва ҷӣ зан) ба ҷониби чароғ се бор даст дароз мекунад ва мутаъоқибан ба руҳсори худ мебарад ва бо ин оташи чароғро гиромӣ медоранд. Баъди хатми ин маросим чароғро хомӯш намекунанд ва онро ба анбор мебаранд ва иҷозат медиҳанд, ки то ба охир бисӯзад ва худ хомӯш гардад”.²⁷⁶

Иди гули сурх. Суннатҳои парастии мазорот аглаб яксон буда ва баъзе мазорҳо гоҳе бо русуми вижаи парастии худ фарқ мекардаанд. Дар ин маврид русуме аз зиёрати мазори Хоча Баҳоуддини Нақшбандро дар Бухоро ва маросими ҷашни гули

²⁷³ Андреев М.С. Таджики долины Хуф, с.206-207.

²⁷⁴ Абдулрахмони Мустачир. Рӯзномаи сафари Искандаркул, с.104.

²⁷⁵ Абдулрахмони Мустачир. Рӯзномаи сафари Искандаркул, с.90.

²⁷⁶ Андреев М.С. Таджики долины Хуф, с.197.

лоларо дар Исфара зикр кардан ба маврид аст.

Дар авоили баҳорон хангоми шукуфтани гули салбарг, ки гули мухаммадӣ низ гуянд, маросиме бо номи сайри “иди гули сурх” ҳамасола дар махватаи мазори Ҳоча Баҳоуддини Нақшбанд таҷлил мегардид. Маросими “иди гули сурх” пеш аз ҳама шомили зиёрати оромгоҳи Ҳоча Баҳоуддин буд, ки бо гузоридани намоз дар масҷиди бузурги ин мазор, ки дар садаи XVII эҳдос гардидааст ва бачо овардани русуми чаҳр оғоз мегардид. Баъди анҷоми ин маносик мардум дар махватаи мазор ба сайру гашт мебардохтанд, ки ин суннат ба шаъоирӣ исломӣ ҳеч рабте надорад. Муҳаккиқин ба ин назаранд, ки дар мавзъи ин мазор то ислом маъбади буддоӣ будааст.²⁷⁷ Маҳол аст, ки ба ин назар мувофиқ буд. Зеро мазҳаби буддой дар Суғд ва Бухоро густариш надошт ва дар сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла дар нигоштаҳои сайёҳони буддой дар замина далоили ғайри қобили инкор мавҷуд аст. Бинобар ин дур аз эҳтимол аст, ки ҳамчунин чабини маъмулу машхури ин сарзамин бо дини буддой иртибот дошта бошад. Ин нуқтаи назар бештар қобили эътибор аст, ки инчунин сайру гаште, ки бо номи “иди гули сурх” мусаммост ва дар махватаи ин мазор чун суннат роиҷ гаштааст, бо нарастиши худии миранда, ки гуяе хунаш ҳамасола дар варақаҳои сурхӣ-хунии гули салбарг буруз мекардааст ва аз суннати мансухи пеш аз исломи ниёғони ин мардум маҳсуб мегардад, робитаи мустақим дорад. Дар тӯли садаҳои мутамоҷӣ анҷоми ҳамасолаи ҳамчунин парастини ба суннате мубаддал гашт, ки ислом билоҳира маҷбур шуд аз он тайид ба амал биёвад.

Дар ноҳияи Исфара дар замони шукуфтани гули лола чабини қолибе тадорук дида мешавад, ки ба зиёрати мазорҳои мушаххас иртибот дорад.

Моҳи апрели соли 1925 мардумшиноси шуравӣ Е.М.Пещерова аз деҳаи Исфараи уезди Ҳуканд дидан мекунад ва аз маросимҳои роиҷи он замони Исфара, ба хусус “чабини гули лола” таваҷҷуҳи машруҳе медиҳад.²⁷⁸ Ҳамчуноне ки Е.М.Пещерова мефармояд, рузи дигари ин чашн барои мардон ва занон чун суннати мазҳаби

²⁷⁷ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане, с.35.

²⁷⁸ Пещерова Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кукандского уезда. // Паёмномаи фарҳанг. -№ 6.-Душанбе, 2002, с.72.

шакл гирифтааст.²⁷⁹ Занон ба зиёрати мазори Хоча Абдуллоҳи Сурҳӣ, ки дар шимоли Исфара мавҷуд аст ва мардон ба мазори Хоча Абдуллоҳи Кабутпӯш, ки дар улёи водии Исфара қарор дорад, ба зиёрат мераванд.

Мазори Хоча Абдуллоҳи Сурҳӣ дар фарози теппаи баланд, ки дар доманааш ғӯристони бисёр қадимӣ мавҷуд аст, қарор дорад. Занон қабл аз ин, ки ба мазори Хоча Абдуллоҳи Сурҳӣ раванд, вориди ин мазор мешаванд ва пиромунӣ як ғӯри мушаххасе се давр чарх мезананд ва ҳамзамон бо бари нироҳанашон даври бари ин ғӯро қорӯб мезананд. Аз муқаррар анҷом додани ин суннат пайроҳан пиромунӣ ғӯр ба новдонак мубаддал гаштааст. Ин суннат миёни мардум мусаммо ба “баччаталаб” ва “мақсадталаб” маъруф аст. Баъди анҷоми ин расм занон ба фарози теппа, ба назди мазори Хоча Абдуллоҳи Сурҳӣ мераванд. Занон ҳамроҳи худ масолеҳи худоиро, ки ҳатто шомили ҳезум низ ҳаст, ба ин мазор меоранд ва шайхи мазор қаблан деғро дар оташдон омода мекунад. Баъди ин, ки гизон назрӣ сарф мегардад, занон бо дастони худ заминӣ атрофи мазорро ба қандан шурӯъ мекунанд. Аз аҷноси ёфташуда дар маҳватаи мазор фол мебинанд, ки дар ин сол писар таваллуд мекунад ё духтар.

Пеш аз ин, ки суннати зиёрат хатм ёбад ва занон ин мазорро тарк гӯянд, аз хоки заминӣ мазор шабеҳи се ғӯри кӯчак дуруст мекунанд ва ҳини анҷоми ин амал мегӯянд: “ин ғӯри бобом, ин ғӯри додом, ин ғӯри худам”. Ба боваре ин суннат ба хотири он анҷом дода мешавад, ки дар рӯзи Маҳшар дастгире барои худ пайдо кунанд ва дигар ин, ки дур аз ватан дар ғурбат намиранд.

Занон баъди хатми зиёрат ба поин мераванд ва дар дарёҷаи васати дара оббозӣ мекунанд ва баъди оббозӣ сурудхонӣ рақсунон ба хона бармегарданд.

Мардон баъди зиёрати мазори Хоча Абдуллоҳи Кабутпӯш тамоми рӯзро ба сайру гашт ва хондани гаронаҳо (накшҳо) мегузаронанд ва шабонгоҳ дар даст оташҳои афрухта ба хона бармегарданд.

Ҳамасола сокинони шаҳри Хучанд як бор дар авоҳири фасли

²⁷⁹ Пешерева Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кукандского уезда. // Паёмномаи фарҳанг. - № 6, с. 76.

бахор, вақте ки лолаҳо мешукуфанд, ба мазори Хоча Боқиргон меоянд ва дар мавзӯе бо номи Сари Об маносики анъанавии мухталифро ба иҷро мерасонанд. Ин суннат кунун аз асли ҳеш мунихариф шуда, мухтавои дигареро касб кардааст.

Ба назар мерасад, ки "иди гули сурх" дар Бухоро ва "чабини гули лола" дар Хучанд ва Исфара аз як маншаъ ибтидо гирифтаанд ва мусалламан аз чашиҳои миллии мардумони буми-точикон, ки мустақиман аз авлодони сугдиён мебошанд, махсуб гашта, ба замони пеш аз ислом марбутанд ва ба хогири мондагӯр будани ин суннати мардумӣ онро ба зиярати мазорҳои аҳлиисломӣ муртабит сохтаанд.

ҚУРБОНӢ

Марсумгарин суннат, ки барои ақшори васеи ҷомеаи исломӣ дар гули таърих ҷузъи лоинфаки муътақидоташон будааст ва чун милоки изҳори иродат ва марҷаи истифъонат хоستان аз даргоҳи аҳадият ва кӯмак ҷустан аз арвоҳи бузургон будааст, қурбонист. Пиромони ин суннат бештар тавзеҳоте ироа хоҳем дошт ва қурбониро дар масири таърихи мавҷудияташ дар замони ва аёни мухталифи ориёӣҳо мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Қурбониро дар ҳама адвор муште аз одоби таширифот, вирду дуъо, тазарруъу илтиҷои инсон барои ҷалби ризоияти қудратҳои мофавки башар, худоён (дар замони бисёрхудоӣ) ва офаридагӯр барои оромии рӯҳи фавтидагон ва дастёбӣ ба саъодати индунёи башар мтавон тафсир кард.

Мадорики бостоншиносӣ собит намуда, ки ин маносик дар ҳазорсолаҳои III-II то милоди Масеҳ ибтидои миёни тоифаи қорводор роиҷ будааст. Анҷоми маросими қурбонӣ ба охири фасли зимистон ва фаро расидани фасли баҳор мусодиф буд. Ҳамчуноне ки маълум аст, дар доманкӯҳҳо баҳор ба зудӣ фаро мерасад ва дашту даман аз алафу гиёҳҳои фаровон мешавад, ки боёиси тағзияи бештари қорво мегардад. Бинобарин ба хогири сикхату солим ба дар омадани ин тоифа ва қорвои онҳо аз фасли сарди зимистон, иҷоб мекард, то онон барои худоён худ бо қурбонӣ овардани қорво синосгузории ҳешро баён намоянд.

Бостоншиносон дар ҳудуди Қазоқистон, водии Чочу Фарғона

ва ҳам дар Хоразм марказҳои қурбониро ҳафр кардаанд. Тибқи шавоҳиди ин ҳафриёт табақаи кишоварз низ дар айёми фаро расидани ҷашни қурбонӣ ба танҳо ҷорҳои майда, балки ғусолаву гов ва ҳатто говҳои азимҷуссаи нарро ба қурбонгоҳ меоварданд. Моҳи ҳамал (аз 20 март то 20 апрел) мавсими адон маносиқи қурбонӣ маҳсуб мегашт. Тоҷикони водии Хингоб ин моҳро мусаммо ба “моҳи говхӯрон” карда буданд. Мардуми Ҳисор низ дар қадиму-д-айём қурбониро пиромуни ҷашмае, ки дар самти шарқии қалъаи Ҳисор воқеъ аст, анҷом медоданд ва ба ҳамин далел аст, ки дар собик ин ҷашма бо номи “Ҷашмаи говхӯрон” маъруф буд. “Дар аҳли бостон мардумони шаҳраки Хоки Сафед [наздики қалъаи Ҳисор] аз оби ин ҷашма зироъати хешро шодоб мегардониданд”.²⁰⁰ Ричард Фрай дар заминаи мегӯяд: “Ҳазинаҳои сиккаҳои ёфтшуда дар маҳалҳои бостонии Афросиёб ва Панҷакент, ки ҳар ду ҳам ба даври пеш аз истилои араб таъаллуқ доранд, ба эҳтимоли зиёд аз ҷумлаи ҷуни қурбонӣ буданд. Албағга, ҳар ду бозёфт ҳам шохидҳои баъдӣ мебошанд, вале мо метавонем тахмин кунем, ки бузургдошти гузаштагон дар Осиёи Марказӣ бисёр қадимӣ буд”.²⁰¹

Аҳли Кофаристон, ҳоло Нуристон ва Афғонистон дар аҳли бостон дар ин фасл аз қурбонӣ таҷлил ба амал меоварданд ва тибқи русуми роҷибуда дар он замон ҳар рустое ба навбат ба қурбонгоҳ ғусолаеро барои қурбонӣ меоварданд.

Мардуми Хучанд низ дар айёми қадим ин маносикро дар сарғаи рӯди Тақоб (аз асри XII ба баъд мавсум ба Хоча Боқиргонсой) ба ҷо меоварданд. Тибқи суннати қурбонии мардуми ин шаҳр қурбониро пас аз забҳ ба наҳр меандохтаанд, то худовандашон оби наҳрро рӯдхонаҳоро фаровон гардонад ва қобили зикр аст, ки дар тамоми мавзоеҳо маросими қурбонӣ баъди тулӯи Офтоб анҷом мегашт ва ҳамчунин ки пайдост, маросими қурбонӣ он замон бештар анъанавӣ иҷтимоӣ доштааст.

Дар ҳудуди ноҳияи Фарҳор бостоншиностон ёдгории бисёр боарзиши аҳли Юнону Бохтар (асрҳои III–II пеш аз милод) Саксонохурро ҳафр намуданд. Саксонохур дар шимоли маркази кунунии ноҳияи Фарҳор дар ҳудуди 7 км воқеъ аст. “Дар рафти

²⁰⁰ Дьяконов М.М. У истоков древней культуры Таджикистана, с. 32.

²⁰¹ Ричард Нелсон Фрай. Мероси Осиёи Марказӣ. - Душанбе, 2000, с. 75.

хафриёт дар ин ҷо маҳалли касибон, хумдонҳои кулолӣ ва ҷиҷу-
нини иншооте ёфт шуд, ки каср ва маъбадро дар бар гирифтааст.
Маркази ин иншоот ҳавлии калони (27,7x27,7) ҷоркунҷаест, ки
аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳамаи айвони барҳавон
ҷорсутун будааст. Дар пешаҳи айвон даре будааст, ки ба долон
кушода мешудааст рӯ ба рӯи айвон толори калони ҷоркунҷае
будаст, ки шифти онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар
шафати толор боз як иморати ҷорғушаи дарозрӯяе будааст, ки
он ҷо қурбонӣ мекардаанд. Толор ва ин қурбонҷо гирдогирд
долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавлӣ пайваست
мешудаанд”.²⁴²

Димнаи Варахша дар Сугди Бухоро аз марокизи муҳимме
маҳсуб мегашт. Теъдоди касири нигоришҳои рӯидеворӣ дар
Варахша дастрас гаштаанд, ки дар яке аз ин нигораҳо қурбонгоҳ
тасвир шудааст. Роҷеъ ба қурбонгоҳҳои дигари Осиёи Миёна
сайёҳони Чин низ маълумоти муфиде долаанд.

Бо гузашти замон муҳтавои маросими қурбонӣ таҳаввул ва
касби маънии дигар кардааст. Инсонии ибтидоӣ дар ваҳлаи нахуст
ин маносикро барои мусаххар намудани нирӯҳои фавқуттабиӣ
ба нафъи худ анҷом меод. Чун мултафит шуд, ки он нирӯҳои
фавқуттабиӣ гоҳе ба қадре нирӯманд ҳастанд, ки мутеъ сохтан
ва тасхири эшон ғайри мақдур аст, онҳоро ба тазарруъу аҷзу
лоба ба анҷоми мақсуди ҳеш ташвиқ карданд. Решаи таърихӣ
аъмоле, ки аз он ба масобии маносики мазҳабӣ таъбир мекунанд,
аз ин собиқа сарчашма мегирад. Ин аъмол нахуст ба сурати тақ-
дими ҳадоё ва ниёз ба атои туҳаф аз ҷумлаи қурбонӣ шурӯъ
мешуд. Қурбонӣҳо хоҳ хайвонӣ ва хоҳ инсонӣ ва ҳатто гоҳе ба
сурати исори нафс ва худкушӣ-ҳама ба манзури он буд, ки инсон
қувваи азими мофавқӣ ба шарро ром ва барои анҷоми ҳоҷоти худ
омода созад. Албағга, тақдими ҳадоё ва туҳаф бидуни тақаллум
ва бар забон рондани суханон ва калимоти мутаносиб мумкин
нест ва бояд одаи ҷумлот ва ибороти хушоянде ба худоси
биғӯяд. Ин аст мабдаи ситоиш ва ниёиш, ки билохира мунтаҳӣ
ба сурудҳо ва мазомир шудааст. Баъд аз ҳамду ситоиш навбат
ба дархост ва истифъо мерасад ва аз ин ҷо нахустин баъри дуъо
ва муноҷот дар замири инсонӣ кошта мешавад ва ибороти

²⁴² Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. - Ҷ.1. - Душанбе, 1983, с.154.

дуъҳои расмӣ кам-кам ба вучуд омада, тақомул ҳосил мекунад ва ҳамчунин адои шукру иброси калимоти сипос нисбат ба қуннаи ғайбӣ аз ин сарчашма ношӣ шудааст.

Анҷоми ин маносик ва баёни ин калимот ва муноҷотҳо, бидуни он ки ҷойгоҳи муъайяне барои маҳалли он омода ва муҳайё бошад, мушқил будааст. Пас барои ин мақсад амокине ба вучуд омадаанд, ки иборат аст аз маъобид, масочид, мазорҳо ва мақобири муқаддас. Ин амр ба тадриҷ ва ба мурури замон тақомул ҳосил кард ва чун анҷоми қурбонӣ ва баёни дуъо ва тиловати муноҷотҳо дар макони махсус ва маҳалли муъайян ба навъи аҳсан ва аз рӯи назми муъайян анҷом меёфтанд, аз ин рӯ барои ҳидояти афрод ашхоси ҳоссе лозим буданд, ки он маносикро ба дурустӣ анҷом диҳанд. Пас ночор табақаи мазҳабӣ (муғон, кашишон, коҳинон, шайхон, муллоён ва ё охундон) бо мурури замон таъкил шуданд, яъне қасоне муташаққил шуданд, ки саросари умри худро сарфи расидагӣ ба ин умур ва таълими аъмолу афъоли динӣ менамуданд.

Ойини Маздоясно дар сарзамини Эрони таърихӣ пеш аз замони Зартушт роиҷ буд. Яке аз вижагиҳои ин ойин ин будааст, ки дар амри иҷрои маросими қурбонӣ тавачҷуҳи ҳоссе мабул мегангтааст.²²³ Чи басо шоҳону паҳлавонон барои эзилоне чун Аредвисура Анахито (Aredvisura Anahita), Веретҳрагна (Verethraghna) бар баландии кӯҳҳо қурбонӣ мекарданд ва барои Мехр, Титһрай (Tishtrya) ва Дривасп (Druvaspa) рамаҳо ва галаҳоро бар фарози кӯҳҳо ба ишорати муқаррари яштҳо қурбонӣ менамуданд.²²⁴ Эронӣён он замон парастигӯҳои сарнӯшида ё меҳроб надоштанд. Лизо, ҳар гоҳ бар он мешуданд, ки маросими ниёиш ва парастигӯ ба ҷой оваранд, ба ҷойҳои баланде мерафтанд ва барои Маздо, Митро ва Афритит ниёиш ва қурбонӣ мекарданд.

Ҳеродот машҳуртарин муаррихи Юнони бостон соли 480 (қабл аз милод) ба Эрон сафар мекунад ва пиромуни ин сафари ҳеш гузориши машруҳе додааст, ки дар танвири бештари маносики мазҳабии эронӣён нақши боризе дорад ва аз ҷумла менависад: "Онҳо (эронӣён) барпо доштани маъбаду қурбонӣҳо

²²³ Раҷаб Ҳошим. Таърихи мутолиъоти динҳои эронӣ. - Техрон, 1366, с. 25.

²²⁴ Раҷаб Ҳошим. Таърихи мутолиъоти динҳои эронӣ, с. 23.

ва мучассамаи худоёнро ҷоиз намешуморанд ва дар ҳақиқат касонеро, ки чунин кунанд, аблаҳ мепиндоранд... Аммо хангоме ки касе моил аст қурбонӣ ба яке аз худоён тақдим кунад, қурбониро ба маҳалли поке мбаррад ва он худоро садо мекунад, дар ҳоле ки бар сари худ ҳалқас аз гул зада...".²⁸⁵ Ин нуктаи Ҳеродотро ба ин маънӣ мегардонем маърифат кард, ки чун эронӣён асосан шомили табақаи кишоварз буданд, ба ин сабаб дар таҳаммули фарҳанги бегона ношиксебӣ менамуданд. Дигар, ин андеша омилӣ нест, ки инро ба назар дошт. Чун таълимоти Зартушт дар садаи насб намудани киштзорҳо ва обод кардани заминҳои доманкӯҳ барнома буд, яқинан ҷароғҳои чорводорон ба заминҳои зироати кишоварзон мубаллағ мегашт, ки мисли онон ихтилофро низ ба вуҷуд меовард. Ва хифз намудани чорвои судманд (ба хусус говону аспон)-ро низ Зартушт ба далели истифода дар умури кишоварзӣ фатво меод, бинобар аъмоли рамадорону галадоронро, ки дар роҳи ирзои худоёншон, ки аз ин чорвои судманд қурбонӣ меоварданд, содалавҳу хурофӣ доништа, онро ноҳада мегардонид. Ҳафтиҷӯи бостоншиносӣ собит намудаанд, ки дар ҳазорсолаи якуми то милод, шояд бар асари таълимоти Зартушт бошад, ки ҳини дафни пешвои тоифа ва ё қабила ба ивази чорвои хурд, ҷасади аз санг тарошиданӣ гӯсфандро якҷо бо шахси фавтида дафн менамуданд.

Тибқи ойини қурбонӣ он замон маҷоз набудааст, ки қурбоникунанда барои шахси худ чизе бихоҳад, балки барои тамоми ҳамҷамон ва подшоҳи он мулк аз Худои балки талаби неки мекард, зеро тибқи эътиқодоти марсум ӯ низ дар шумори тамоми мардум аз лутфи он Худо бархурдор мегашт.²⁸⁶

Маросими қурбонӣ ба содагии дар ҳамаи ситоншгоҳҳои рӯбоз ба василаи мугон дар ҳузури ҷамъи несишиён анҷом мешуд. Онҳо қурбониро ба василаи шамшер, корд ва ё афзорҳои фулузӣ сар намебуридаанд, балки бо задани кундаҷӯб ба ё кулҳҷӯб бар сари хайвони қурбонӣ, онро мекуштанд. Ин кор барои ҷаҳли ӯ аз хунрезӣ ва олуида нагаштани заминро об анҷом меёфт, зеро назди эронӣён заминро об мукаддас маҳсуб мегашт ва ҳамҷуноне ки Хошими Рози аз қавли Ҳеродот мегардонанд: "Порсҳо дар қабри"

²⁸⁵ Ҷаҷолиддин Оштинӣ, Зартушт, маъдони ва ҳукумат. - Мюнхен, 1984, с.282.

²⁸⁶ Ҷаҷолиддин Оштинӣ, Зартушт, маъдони ва ҳукумат. - Мюнхен, 1984, с.283.

рӯдхонаҳо, дарёҷаҳо ва чашмасорҳо маросими ибодат ва қурбонӣ ба чо менаварданд ва ин қурбонӣ ба гунае анҷом мешуд, ки ҳеҷ гуна олудагӣ дар об ба вучуд намеовард”.²⁸⁷ Шеваи анҷоми маносиқи қурбонӣ миёни эронӣён мухталиф будааст ва ҳар кадоме вижагиҳое доштааст. Яке ин аст, ки гӯшти қурбониرو дар чои муназаҳаху пок фарш мекарданд: “Он гоҳ, ки қурбониро сар бурид, фарше аз алафи нарм месозад ва тамоми гӯштро ба рӯи он қарор медиҳад ва дар муддате, ки ӯ қурбониру Мураттаб мекунад, муге дар канораш ба хондани суруд дуъо мепардозад. Бидуни муг ӯ иҷозаи тақсими қурбонӣ надорад. Пас аз он, ки каме сабр кард, қурбоникунанда гӯштро бо худ бурда ва онҷунон ки моил аст, массраф мекунад”.²⁸⁸ Дуи дигар он, ки чӯбҳои хушк ва виҷасро рӯи оташгоҳ қарор дода ва гӯштеро (бархе бар онанд, ки рӯдаҳо ва ё қисме аз бехтарини гӯшт), ки аз ҳайвони қурбонӣ интиҳоб шуда буд, ба рӯи он мениҳоданд ва оташро то замоне, ки тамоми гӯштҳои болои оташ ниҳода комилан бисӯзад, шӯълавар нигоҳ медоштанд.²⁸⁹ Ин суннат ба ин далел бояд буда бошад, ки эронӣён на танҳо фадияҳо барои Ахурамаздову дигар худоён эҳдо мекарданд, балки барои касби ризояти оташ низ қурбонӣ анҷом медоданд.

Севвум ин, ки дар ҳоле ки мубадон шоҳаҳое аз дараҳти анор дар даст доштанд, саргарми ниёиш мешуданд ва гӯштҳои пораро рӯи баргҳои гор (Laure) ниҳода, онро бо тиловати суруди худоён тақдис мекарданд.²⁹⁰

Чаҳорум ин, ки ҳайвони қурбониру ба рӯи бистаре аз гиёҳони сабзу нарм қарор медоданд ва муг бо дастае аз шоҳаҳон маҳсус, ки ба даст дорад, ҳайвонро ламс карда, тақдис мекунад. Пас ҳайвонро сар мебуранд ва муг дар ин ҳол сурудеро дар тамҷиди худоён замазама мекунад ва мостӣ муқаддасро, ки махлуте аз ширу асал мебошад, бар замин мепошад.²⁹¹ Ба замин пошидани маъҷуни ширу асал ба вачҳе исори ҳадияе ба замин, ки мучиби ризку рӯзист, бояд маънӣ кард ва манзур аз суруд дар васфи

²⁸⁷ Разӣ Ҳошим. Таърихи мутолиъоти динҳои эронӣ, с. 189.

²⁸⁸ Ҳамон ҷо, с. 283.

²⁸⁹ Разӣ Ҳошим. Таърихи мутолиъоти динҳои эронӣ, с. 188.

²⁹⁰ Ҳамон ҷо, с. 189.

²⁹¹ Ҳамон ҷо, с. 194.

худосро муҳаққиқин ҳамин яштҳои авастой донистаанд.

Панҷум ин, ки ниёздиханда дар ҳоли хондани дуъо бар қурбонӣ тоҷ мезанад, мут, ки бар ин маросим раёсат дорад, аз ӯн хайвонро ҷудо карда, ба ҳаман ҳозирин сахмашро медихад ва баъдан қурбонгоҳро тарк мекунад. Барои худосро сахм таҳсис дода намешавад. Онҳо муътақиданд, ки худосро рӯҳи қурбониро ниёз доранд.²⁹²

Тибқи гузориши Ҳеродот гуштҳои қурбониро на хом, балки нора-пора карда, мепухтанд ва рӯи фарш аз гиёҳони сабзу тоза мениходанд.²⁹³ Дар давраи Видойӣ миёни ҳиндувон низ чунин расме роҷ будааст. Ҳиндувон гушти омодаи қурбониро ба рӯи бистаре аз гиёҳон, ки бархиш (*barhish*) номида мешуд, қарор медоданд. Дар одоби қурбонии вадик шароби “хум” низ ниёз мешудааст. Тибқи ривояти Ҳеродот дар шеваи бархурд бо хайвоноту паррандагону ҳазандагон муғони эронӣ бо кохинини мисрӣ ихтилофи шадид доштанд. Мисриён саъй мекарданд, ки ҳеҷ хайвонсиро накушанд, магар барои қурбонӣ, вале муғон ҷуз оламу сағ ҳама хайвонотро бо дастҳои худ нобуд мекарданд, ба хусус хашароту мор, ҳазандагону паррандагони.

Ктесиас (*Ctesias*), нависандаи Юнони бостонӣ аз қавли табиби дарбори Ҳахоманишиён дар ҳудуди 390 (қабл аз милод) менависад, ки подшоҳони Эрон бода менушиданд, вале ҳеҷ гоҳ мастӣ намекарданд, магар як рӯз дар сол, ки барои Митро қурбонӣ медоданд (ҷашни Мехргон) ва он рӯз ҷомаҳои аргувонӣ ба таҷ карда, бодагусорӣ менамуданд. Ин гузориш муъайиқи он аст, ки дар замони Ҳахоманишиён қурбонӣ ва митропарастӣ марсум будааст.

Дар Эрон Ҳеродот аз қурбонии инсон низ дар гузоришаи сухан гуфта. Бар мабноси ин гузориш зани Хшёршо, ки Омес-трис ном дошт, дастур медихад, ки ҷаҳордах бачҷаро барои қурбонӣ ба худон зери замин зинда дафи кунанд.²⁹⁴ “Ҳангоми қурбонӣ бостоншиносӣ дар яке аз бузургтарин марказҳои доираи динии Кайҳои бостонӣ – Ҳазарот устудонҳос бо устудонҳои кӯдакони ҳафтмоҳа пуршуда пайдо гардидааст. Кайҳо-

²⁹² Ҷалолиддин Оштинӣ. Зартушт, маълумно ва ҳукумат, с.285

²⁹³ Ҳамон ҷо, с.26.

²⁹⁴ Ҷалолиддин Оштинӣ. Зартушт, маълумно ва ҳукумат, с.283-284.

ниён онҳоро барои худоёни... ҳеш қурбон менамудаанд”.²⁹⁵

Вале Зартушт дар садади барандохтани ин расму шева баромад ва ҳатто ин қорро амали девон хонд.²⁹⁶ “Манъи қуштори қорпоён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоӣ таълимоти Зартушт алоқаманд аст”.²⁹⁷ Муарриҳин барҳазар будани Зартуштро аз амали қурбонӣ ба ин далел дидаанд, ки чун Зартушт яқинан аз табақаи кишоварз буд ва ба тоифаи ашрофу рӯҳонӣ мутаъаллиқ набуд, барои ӯ адои намози рости дар роҳи Худо аз овардани қурбонии рамаи ғусфандон ва ё галаи аспон ва говон ба пешгоҳи Худо улувият дошт ва ин буд, ки ба мардумон таблиғ менамуд, ки ба ҷуз тақво роҳи дигаре дар амри касби ризоияти Худо вучуд надорад ва Худовандро ба қурбонӣ ва аҷзу лоба ва ситониши башар ниёзе нест. Қурбонии хунин, ки аз тарафи Зартушт матруд гашт, вале хама муҳаққиқини зартуштия ва гайризартуштия ин воқеъиятро эътироф мекунанд, ки ҳамчуноне ки дар яштҳо мулоҳиза мешавад, ин маносик давом оварда ва пойдор мондааст. Дар яштҳо ва ясноҳо қурбонӣ амали писандидае мегардад ва нишонҳои ибодат ва иродат ба Худованд ва чун мазҳаби вадик василаи анҷоми тақозоҳост.

Дар Обоняшт омада: Фаредун дар кишвари чаҳоргушаи Вараена сад асп ва ҳазор гов ва даҳ ҳазор ғусфанд барои қурбонии Нохид ҳадия намуд ва аз ӯ дархост кард, ки ба Аждаҳок зафар ёбад. Нохид ҳочати уро бароварда сохт. Инчунин дар Обоняшт омада, ки Ҳушанги Пешдоӣ дар кӯҳи Ҳаро сад асп, ҳазор гов ва даҳ ҳазор ғусфанд қурбонӣ мекунанд, ҳамчунин Ҷамшед, Гаршосп, Афросиёб, Кайковус, Кайхусрав, Тус барои Нохид ва дигар эзидон қурбонӣ тақдим мекунанд ва дар яшти пух ва ҳамчунин дар саросари Авасто суҳан аз қурбонист.

Дар одоби қурбонии авастой шароби “пароҳавам” ё машруби муқалласи “зутра” ниёз мешудааст. Масалан, дар Обоняшт ниёсиши Нохиди муқаллас бояд бо ниёзи завари омехта ба шир тибки дастури маҳсус анҷом гирад.

Дар яштҳо на танҳо қурбонӣ аҳамияти асосӣ меёбад, балки одобу русуми он низ шазбеҳи мазҳаби вадик мегардад. Дар яшти

²⁹⁵ Алексеев А. В., Р. Р. Мавлютов. Речь ба Қуръон. - Душанбе, 1991, с. 55.

²⁹⁶ Мирсая Элладе. Рисола дар таърихи аён, с. 98.

²⁹⁷ Гафуров Б. Ф. Тоҷикон. - Ҷ. 1. - Душанбе, 1983, с. 83.

панҷум Зартушт аз Нохид суол мекунад, ки чӣ гуна бояд қурбонӣ ба 9 тақдир шавад. Ҷ посух медиҳад, ки фақат байни тулуъ ва гуруби офтоб ва агар ин ниёз дар шаб анҷом шавад, ба ман нахоҳад расид ва девон фарёдзанон онро хоҳанд рабуд ва он қурбонӣ ба девон мерасад.

Мухаққикини авастой ба ин назаранд, ки ҳадаф аз қурбонии ҳазорҳо аспу гов ва даҳҳо ҳазор гӯсфанд аз ҷониби шоҳон барои Ахурамаздо танҳо куштан ва қатли ин қадар ҳайвон нест, балки мақсуд бахшидану ҳадия кардани гушти қурбонӣ дар рӯзҳои ҷашну идҳо барои мардум будааст.

Мадорик ва шавоҳиди илмии фавк муъайиди ин воқеъият аст, ки анҷоми маносики қурбонӣ то замони пазириши ислом аз ҷониби эронӣён ҳамеша дар фазои кушод бо шеваҳои мухталиф барои худоёнашон сурат мепазирӯфтааст.

Шеваи анҷоми маносики қурбонӣ баъди истилои араб Эрони таърихро ва ба вижа баъди пазириши дини ислом аз ҷониби эронӣён дастхуши таҳаввул ва дигаргунӣ гардид, вале ҳадафи баргузори ин маносик, ки касби ризояти офаридагор ва бузургдошти рӯи гузаштагон будааст, ҳамчунон побарҷо боқӣ монд.

Қурбонӣ миёни муслимин асосан дар рӯзи лаҳуми зилхиччату-л-ҳаром анҷом меёбад. Дар ин рӯз ҳоҷӣён дар Минно гӯсфанд қурбонӣ мекунанд ва назди муслимин ин рӯз бо номи иду-л-азҳо ва ё қурбон маъруф аст, ки яке аз рӯзҳои бузург ва иди боъазамати исломист. Дар қадимулайём миёни тоҷикони қӯхистон ин суннат марсум буд, ки агар дар рӯзи қурбонӣ баррас таваллуд шавад, онро “барраи қурбонӣ” мешумориданд ва як сол баъд онро дар рӯзи иди Қурбон қурбонӣ менамуданд.²⁹⁸

Дар Қуръони маҷид аз забҳ нахуст дар сураи Бақара, дар оятҳои 67, 68, 69, 70, 71, ки Мӯсо аз қавми худ ба амри Худо забҳ кардани говро, ки ҳам он қадар ба қор ром набошад, ки замин шудгор кунад ва беайбу яқрани (зарди зарринӣ) бошад, тақозо кардааст ва дар зимни қавмашро аз парастидани гӯсола мағъ намуда, иблог дошта, ки Худоро парастед, ки ҷуз 9 зоти яқто

²⁹⁸Раҳимов М. Некоторые обычаи и обряды, связанные со скотоводством, у таджиков Каратегина и Дарваза // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад, 1960. с.185.

шуморо худое нест, зикр шудааст.

Таърихчан маъруфи қурбонӣ миёни муслимони аз қарори зайл аст: Худованд ба Иброҳими Халил қурбон қардани писари худ Исмоилро (ба ривояти мусулмонон) ва Ӯ Исҳоқро (ба ривояти яҳуд) дар олами рӯёяш (хобаш) амр фармуд. “Чун Исмоил чҳорсола шуд, амри қурбон расид. Ва он чунон буд, ки Иброҳим (а) назр қарда буд, ки агар уро писаре буд, қурбон қунал. Дар ин вақт фармон омад, ки ба ваъда вафо намоед. Иброҳим (а) Исмоилро қурбон хост қард, чун аз падару писар дар он қор қаронин таъб набуд. Ҳаққ таъоло ният пазируфт ва аз бихишт гусфанде ба кӯхи Сайб ба худуди Макка фиристод, то ба ивази Исмоил қурбон қард”.¹⁹⁹ “ва дар ин рӯз Худованд ба ҷои Исмоил як қучро қурбонӣ гирифт”.²⁰⁰ Дар Қуръони маҷид дар сураи Ас-Соффот, ояҳои 100, 101 ва 102 ин ривоят омада: Раббӣ ҳаф ли мина-с-солиҳин. Фа башшарноҳу би ғуломин ҳалим. Фаламмо балага маъаҳу-с-саъя қола Ӯ бунайя инни аро фй-л-маноми анин азбаҳуқа фанзур мозо таро қола Ӯ абати-фъал мо туъмару сатаҷидунӣ иншоа-л-Лоҳу мина-с-собирин. [“Бор илоҳо, маро фарзанди солахе, ки аз бандагони шонистаи ту бошад, ато фармо. Пас (дуъояшро мустачоб қарда ва) муждаи писари бурдборе ба ӯ лодем. Он гоҳ (ки писар рушд ёфт ва) бо ӯ ба саъй ва амал шитофт, Иброҳим гуфт: Эй фарзанди азизам, ман дар ҳоли хоб чунин дидам, ки ту ро қурбонӣ (роҳи Худо) қунам, дар ин воқеъа ту ро ҷӣ назар аст? Ҷавоб дод: Эй падар, ҳар ҷи маъмури, анҷом деҳ, ки иншоа-л-Лоҳ маро аз бандагони босабру шикебо хоҳӣ ёфт.”]

Ҳамчуноне ки пайдост, дар ин оёт номи мушаххаси Исмоил ва Ӯ Исҳоқ бурда нашудааст, вале муфасссирини Қуръон бар онанд, ки манзур аз муждаи писар Исмоил аст. Зеро Соро – завҷан Иброҳим қариб ба сиини ҳафтад расида буд. вале аз ӯ фарзанде ба дунё наёмед. Соро Ҳочар қанизаки мисрияти хешро (аз қарияе бо номи Умму-л-араб) ба Иброҳим бахшид ва Иброҳимро дар сиини ҳаштоду шаб аз ӯ писаре ба дунё омад.

¹⁹⁹ Тилкешу-я-мақол. -Ҷ.1, с.126. Таърихи гузида. Ҷопи Барован. -Ҷ.1, с.33-34.; Деххуло. Луғатнома. -Ҷ.6. -Тоҳрон, 1330. с.2498-2499.

²⁰⁰ Беруни Абурайҳон Осору-я-боқия. -Душанбе, 1990, с.385.

* Таъриҳчан оёти қарима аз Меҳди Қавҷизист: Қуръони қарим, ҷопи Тоҳрон, соля 1371.

ки Исмоџилаш ном ниҳоданд. Чун Исмоџил дуСОЛА шуд, Сороро рашк боло гирифт ва шикебоияш сар омад. Иброҳим Ҳочар ва Исмоџилро ба замини Макка бурд ва ба баракати Исмоџил оби Замзам пайдо шуд ва чун қавми бани Чурҳум ба шарофати ин об он чо омаданд ва Исмоџил дар миёни эшон парварниш ёфт ва чун Исмоџил чаҳорСОЛА гашт, амри қурбонӣ расид. Исмоџил мулаққаб ба Забсхулло гашт ва гуянд, ки ӯ нахустин касе буд, ки ба араби навишт. Исмоџил завҷаи мисриё барои худ никоҳ кард ва дувоздах писар таваллуд шуд, ки ҳар як раъси яке аз тавоифи араб гаштанд.³⁰¹ Баъд аз як сол[-и расидани амри қурбонӣ ба Исмоџил] Исҳоқ аз Соро ба синни ҳафтод мутаваллид шуд ва муждаи дар раҳми Соро пайдо шудани фарзанд дар Қуръони маҷид дар сураи Худ, оёти 72 ва 73 омадааст: Қолат ё вайлато алиду ва ано ӯачузун ва ҳозо баъли шайхан инна ҳозо лашайъун ӯачиб. Қолу а таъчабина мин амри-л-Лоҳи раҳмату-л-Лоҳи ва баракотуху алайкум ахла-л-байти иннаҳу ҳамидун маҷид. [“Зан чун муждаи фарзанд шунид, гуфт, ки оё мешавад аз ман, бо он, ки пири солхӯрдаам ва шавҳарам низ марде пир ва ғартут аст, фарзанде падид ояд, ин чиз бисёр шигифтангез аст. Фариштагон ба ӯ гуфтанд: оё аз кори Худо ачаб дорӣ? (Ачаб мадор, ки) раҳмату баракоти Худо маҳсуси шумо-аҳли байти рисолат аст, зеро Худо бисёр сутудасифот ва бузургвор аст”]

Аммо дар Таврот дар боби бистудуюм, ки “Ба қурбонӣ овардани Исҳоқ ном дорад”, омада: “Ва (Худованд ба Иброҳим) гуфт: Писари худро, ки яғонаи туст ва уро дуст медорӣ, яъне Исҳоқро бигӣр ва ба замини Муриё бирав ва дар он чо уро бар яке аз қурхӯё, ки ба ту хоҳам гуфт, барон қурбонии сӯхтанӣ барор”.³⁰² Қобили зикр аст, ки дар бобҳои 8 (20), 12 (7, 8), 13 (4, 18), 33 (20), 35 (1, 3, 7)-и Таврот, ки “Ҳастӣ” ном дорад, қуллан сухан аз қурбонист.

Ихтилофи назар миёни муфассирини Қуръон ва Таврот дар маърифати “писари яғона” аст. Муфассирини Қуръон бар онанд, ки манзур аз писари яғона Исмоџил аст, зеро тибқи боби 11 (30)

³⁰¹ Танқеху-л-мақол. -Ҷ.1, с.126; Таърихи гузида. Чопи Барован. -Ҷ.1, с.33-34; Дехудо. Лугатнома. -Ҷ.6. -Техрон, 1330, с.2498-2499.

³⁰² Китоби Муқаддас. Аҳли қадим ва аҳли қадид. // Институти тарҷуман Китоби муқаддас, (тарҷума ба забони тоҷикӣ: Мордехай бел-Ҳиё Бачася ва Кемал. Е. Алтай), нашри 2. -Стокгоlm, 1999, с.42.

“Ҳастӣ”-и Таврот бенаслии Соро зани Иброҳим тасбит шудааст ва мувофиқи боби 16 (1, 2, 3, 4, 5, 6) ҳамин қисмати Таврот Соро канизи мисрии хеш ба исми Хочарро ба зани Иброҳим медиҳад, ки Иброҳим бефарзанд намонад. Хочар аз Иброҳим обистаи мегардад ва Исмоил таваллуд мешавад. Ба шаҳодати ҳам Таврот ва ҳам Қуръон писари аввал ва ягонаи Иброҳим Исмоил мебошад, зеро тибқи ривояти мутуни исломӣ баъди 5-сола шудани Исмоил ва тибқи ривояти Таврот баъди 13-сола шудани ӯ Исҳоқ аз Соро мутаваллид гардид.

Ибни Касир ва дигар муфасссирин бар онанд, ки матни Таврот таҳриф шудааст ва вожаи Исҳоқ дар таҳрирҳои нав шомили Таврот гаштааст ва бинобар “писари ягона”, ки Иброҳим ба қурбонгоҳ овард, Исмоил аст. Дар зимн дар Қуръони мачид дар сураҳои Бақара (ояи 75), Нисо (ояи 46), Моида (оёти 13 ва 41) таҳрифи каломи Худо [Таврот] зикр шудааст. Аз ҷумла дар сураи Бақара, ояи 75 омадааст: А фататмаъуна ан юъмину лакум ва қатқона фарикун минҳум ясмаъуна қалома-л-Лоҳи сумма юҳар-рифунаҳу мин баъди мо ақалуҳу ва ҳум яъламун. [“Оё тамаъ доред, ки яҳудиён ба дини шумо бигараванд, дар сурате, ки гурӯҳе аз онон каломи Худоро шунида ва ба дилҳои худ таҳриф мекунанд, бо он, ки дар каломи Худо таъаққул карда ва маънии онро дарёфтаанд”].

Миёни мусулманин ривояти ҷавқ машҳур будааст, вале ривояти дигаре низ дар мутуни исломӣ мундариҷ аст, ки қамтар иштиҳор ёфта: “...Пас [Абдумуталлиб падарбузурги Муҳаммад (с)] об барқашид ва буни ҷоҳ қандан оғоз кард. Ва бо Худои субҳонаҳу ва таъоло назр кард, ки агар оби ин ҷоҳ барқашам ва миёни ҷоҳ биканам ва ин хоста биебам ва боз ин ҷоҳ ба дасти ман неку шавад ва об бозояд, аз ин даҳ писар, ки дорам, якеро қурбон кунам пеши Худои азза ва ҷалла... Пас ҷоҳро пок кард ва об баромад. Ва Абдумуталлиб бад-он саҳт шодмона шуд... Пас оҳанги он кард, ки назри хешро вафо кунад ва фарзанде қурбон кунад. Ва ӯро дувоздаҳ писар буд ва кехтар аз ҳама Абдуллоҳ буд падари пайғомбар салла-л-Лоҳу алайҳи ва Абдуллоҳро қуният Абуабдуллоҳ буд. Пас Абдумуталлиб ба миёни ҳама фарзандон қуръа зад се бор ва ҳар се бор бар Абдуллоҳ падари Муҳаммади Мустафо, салавоту-л-Лоҳи алайҳи омад. Пас Абдумуталлиб

оҳанги куштани ӯ кард. Бӯтолибу Аббос ҳама писаронаш гирл омаданду гуфтанд: “Мо нагузорем, ки ту уро бикӯшӣ”. Гуфт: “Бо Худои азза ва чалла назр кардам ва Худо ҳочати ман раво кард. Ақнун маро чора нест аз куштани фарзанде, то назри хеш вафо кунам”. Писарон гуфтанд: “Мо написандем”. Ва Абдуллоҳ аз дасти падар биситаданд. Ва Бӯтолиб бародари Абдуллоҳ буд ҳаммодар ӯ ҳампадар ва меҳри шавкати вай бештар буд, дар вақт бирафт ва ба наздики ҳолон шуд, ба бани Махзум ва гуфт: “Падарам Абдуллохро қурбон хоҳад кардан”. Ҳама бани Махзум бархостанд ва сӯи Абдумуталлиб омаданду гуфтанд: “Мо написандем”. Ва низ гуфтанд, ки ту меҳтари Қурайшӣ ва агар ин писарро қурбон кунӣ ва бикӯшӣ, ин суннат андар миёни Қурайш бимонад ва нисбати Қурайш бишавад. Гуфт: “Пас чӣ кунам, ки назр кардам бо Худои азза ва чалла ва назри хешро вафо бояд кард”. Эшон гуфтанд: “Иброҳими Халил аз ту бузургтар буд ва назр кард, ки Исмоилро бикӯшад. Пас Худои азза ва чалла фарзанди ӯро фидо фиристод. Мар-он назрро ту низ бикунӣ”... Гуфтанд: “Ба Хайбар яке коҳина аст. Ва имрӯз аз коҳинони замона ӯ устодгар аст, пеши ӯ бояд шудан, то бигӯяд, чӣ бояд кардан. Абдумуталлиб ба Хайбар шуд бо Бӯтолибу Абдуллоҳу Аббос... ва пеши коҳина рафтанд. Ва Абдулмуталлиб ин сухан аз вай пурсид. Коҳина гуфт: “Дах уштур аз як сӯ ба по кун ва Абдуллохро баробари он бидор, агар қуръа бар шутур ояд, бидонед, ки Худои азза ва чалла писандидаст. Ва агар қуръа ба писар ояд, бидонед, ки написандидаст ва шутур афзун кунед. Ва қуръа ҳам бар ин мисоли шутур афзун мекунад то он гаҳ, ки бар шутур ояд ва бар он биистад. Пас бидонед, ки Худои азза ва чалла фидо биписандид, пас он шутуронро қурбон кунед”... Пас дах шутур бо Абдуллоҳ ба пой карданд ва қуръа заданд. Қуръа ба Абдуллоҳ омад. Дах-дах шутур меафзуданд ва қуръа мезаданд ва бар Абдуллоҳ меомад, то шутур ба сад карданд. Он гаҳ қуръа ба шутур омад. Абдумуталлиб он сад шутурро ба қурбон кард ва ба фидои Абдуллоҳ. Ва Мустафо, Ҷавабату-л-Лоҳи алайҳ, гуфтааст: “Ано ибну-з-забхайн”. Гуфт: “Маро ду падар забех буд”.³⁰³ Дар ин иктибос тасъодди писарони Абдумуталлиб ба

³⁰³ Бальямия Абдулӣ Мухаммад ибни Мухаммад. Таърихи Табария.-Ҷ.2.-Техрон, 1380, с.672-673.

ихтилоф омада, ки дар аввал даҳ ва дар интиҳо дувоздаҳ гуфтааст.

Ҳини анҷоми маросими қурбонӣ дар ҳаҷч бояд чанд нуктаро муроёот кард, ки ин матлаб бо сароҳат дар Қуръони маҷид, дар сураи Бақара, ояи 196 омада: ва ло тахлику руъусакум ҳатто яблуга-л-ҳадю махиллаҳу фа манкона минкум маризан ав бихй азан мин раъсиҳй фа фидятун мин сиёмин ав садақатин ав нусукии фа изо аминтум фа ман таматтаъа билумрати илалҳаҷҷй фа мастайсара мипа-л-ҳадйи фа ман лам яҷид фа сиёму салосати айёмин фа-л-ҳаҷҷй ва сабъатин изо раҷаътун тилка ашратун комилатун золика ли ман лам якун ахлуҳу ҳозири-л-масчидилҳароми ва ттаку-л-Лоҳа ваъламу анна-л-Лоҳа шадиду-л-икоб. [“...Сар матарошед то он гоҳ, ки қурбонии шумо ба маҳалли забҳ бирасад ва ҳар кас бемор бошад ё уро дар сар ранҷе бошад, аз он фило кунад ба руза доштан ё садақа додан ё қушгани ғусфанд, пас аз он, ки тарсу манъ бартараф шавад, ҳар кас аз умра таматтуъ, ба ҳаҷч бозояд, ҳар чи муяссар ва мақдур аст аз чинси шутур ва гову ғусфанд, он ҷо қурбонӣ кунад ва ҳар кас ба қурбонӣ тамаккун наёфт, се руз руза бидорад дар айёми ҳаҷч ва ҳафт руз ҳангоми мурочиъат, ки даҳ рузи тамом шавад, ин амал бар он кас аст, ки аҳли шаҳри Макка набошад...”] ва дар сураи Ҳаҷч, ояи 36 зикр шудааст: Валбудна чаъалноҳо лакум мин шаъоирри-л-Лоҳи лакум фиҳо хайрун фа-зкуру-сма-л-Лоҳи алайҳо савоффа фа изо ва чабат чунубуҳо фа кулу минҳо ва аъиму-л-кониа ва-л-муътарра казолика саҳхарноҳо лакум лаъаллакум ташкурун. [“Наҳри шутурони фарбеҳро аз шаъоирри ҳаҷч муқаррар доштем, ки дар он қурбонии шуморо хайру салоҳ аст, пас ҳангоми забҳи он то бар но истода, номи Худоро ёд кунед ва чун паҳлӯяш ба замин афтад, аз ғушти он тановул ва ба факиру соил ҳам ишъом кунед. Худо ин баҳоимро мусаҳхар ва мутъи шумо сохта ва шукри неъматҳои Худоро ба ҷой оред”].

Аз қавли умми Салама (р) ривоят шудааст, ки Расули Худо фармуд: Он, ки бар вай забҳе бошад, ки онро забҳ менамояд (яъне қурбонӣ бар ӯ воҷиб бошад), бояд бо оғоз шудани моҳи зилҳиҷҷа ҷизе аз мӯй ва нохунҳояшро нагирад, то ин ки қурбонӣ кунад.³⁰⁴

Роҷеъ ба қомил будани қурбонӣ, яъне зоҳиран солим будани

³⁰⁴ Абизакариё Яҳё ибни Шарафи Наввояй Боғи наҷҷорон, с.329.

хайвони қурбонӣ низ дар мутуни исломӣ таъкид шудааст: “Қурбонӣ он гоҳ комил ва тамои аст, ки гуши онро нек бишгаранд, то бурида ё шикофта набошад ва чашии он низ дуруст бувад, қурбонӣ дурусту тамои аст, харчанд шохаш шикаста ва пояиш ланг бувад ва лангон-лангон ба қурбонгоҳ равад”.³⁰⁵

Маҳалли баргузори қурбонӣ миёни муслимин ҳамои масочид ва аглаб мазорхоcт, ба вижа мазорхоc, ки миёни мардум маълуми машҳуранд. Донишманди рус М.С.Андреев дар кайдҳои сафараш аз Тоҷикистон дар баробари баррасии паҳлӯҳои мухталифи зиндагии мардуми Тоҷикистон аз ҷойи анҷоми маносики қурбонӣ низ ёд кардааст: “...дар Дарвоз, Қаротегин, Ҳисор, яъне дар қисмати беши Тоҷикистони ҳозира дар назди масочиди ҳар деҳи маҳал ҷои махсуси ҷамъиятӣ бо номи “аловхона” вучуд дорад, ки мардон ҳар рӯз вақти муъайян ба он ҷо гирд меоянд [Дар Дарвоз фақат масҷидҳои аловхонадорро “масҷид” меноманд. Масҷидҳои беаловхонаро “хонақоҳ” гӯянд]. Баъзан рӯзона ин гуна ҷойҳо ҷун мактаб хизмат мекунад ва имоми масҷиди шафат бачагони деҳаро сабақ меомӯзонад. Ҳамҷунин дар ин ҷойҳо зиёфату ҳарифонаҳо ташкил мешаванд, ё ақсар вақт ҳозирон “худойӣ” меҳуранд, ки зиёфатест ба хотири аҳдофи худопиандида, бештар ҷун қурбонӣ баҳри дур ва ё рафъ кардани кулфату бемориҳо”.³⁰⁶ Дар Фалғар ва водии Фои ба анҷоми маносики қурбонӣ дар гузашта вижагиҳо қои буздаанд: “Дар вақти иди рамазон ва иди қурбон ҳокими мавзъи мазкур [деҳаи Похути ноҳияи Айни] ба имом ва хатиб сарупо меодааст ва дар вақти подшоҳии Бухоро [дар ин муддат-1870 ҷун водии Зарафшон аз ҷониби Русия тасхир шуда буд, ба ин далел Мустаҷир “дар вақти подшоҳии Бухоро” гуфтааст] ҳам меодаанд”;³⁰⁷ “Расми он мардум [Фалғар] ин, ки бегоҳии иди рамазон ва иди қурбон буй бароварда, ҷалпак мекардаанд. Ҷалпакро хӯрда, фотиҳа хонда, савоби онро ба арвоҳи гузаштагон баҳшидем мегуфтаанд”.³⁰⁸ “Дигар расми онҳо [мардуми Фои] ин, ки ҳар пагоҳи иди қурбон ё рамазон ҳар одаме,

³⁰⁵ Наҳчу-л-балоға. Тарҷума ба забони форсӣ Сийид Ҷаъфари Шаҳидӣ, с.45.

³⁰⁶ Андреев М.С. Маълумоте ҷанд андар шинохти тоҷикон. // Тарҷумани Салтими Зарафшонфар, Авранг. - №1. - Душанбе, 2001, с.9.

³⁰⁷ Абдураҳмони Мустаҷир. Рӯзиномаи сафари Искандарқул, с.109.

³⁰⁸ Ҳамон ҷо, с.110-111.

ки мурда дошта бошад, ош карда, ба масҷид меовардааст. Одамҳои дар масҷид чамъшудаи кишлок он ошро хурда, дар ҳаққи мурда Куръон ва фотиҳа мехондаанд. Аҳли кишлок шаби ид ба хонаи мурда рафта, фотиҳа мехондаанд”.³⁰⁹

Яке аз шартҳои муҳими имон ин Худои ягонро надида шиноختан ва бовар намудан ба рӯзи ҳашир ва ё зинда гардонидани баъд аз миронидан будааст. Ба ин эътиқод аст, ки инсон барои бузургдошти рӯҳи гузаштагон кори хайре ва ё қурбоние барояшон исор медорад: “Дар таҳдоби эътиқоди парастии гузаштагон бовар ба зинда гардонидани баъд аз миронидан қарор дорад. Рӯҳи ғавтидагон, ки алоқаманди сарнавишти қарибони зиндабуда дар рӯи замин аст, барои умури зиндагии онҳо таъсир мекунад. Ба хотири ин, ки ин таъсир муфид бошад, дарҳаётбудагон кушиш менамоянд, бо анҷоми маросими қурбонӣ ва ё дигар воситаи рӯҳи гузаштагонро меҳрубон дошта бошанд”.³¹⁰

Талаби фарзанд аз Худованд суннатест, ки реша бар умқи таърих мезанад. Низомии Ғанҷавӣ дар достони “Хусрав ва Ширин”-и хеш аз Хурмуз ёд мекунад, ки барои талаби фарзанд қурбонӣ бачой меорад:

*Насабро дар қаҳон пайванд мехост,
Ба қурбон аз Худо фарзанд мехост.
Ба чандин назру қурбонаш Худованд
Нарина дод фарзанде, чӣ фарзанд!*³¹¹

Ин суннат ҳамоно дар масири таърих идома пайдо карда, то рӯзгорони мо расидааст. Чунончи хонадоне фарзандталаб аст ва муддати зиёде бе фарзанд зиндагӣ доранд. Ба зиёрати мазоре, ки ба бузургвории он иродат доранд, мераванд ва ба шоҳи дарахти назди ин мазор пораи матоъи сафелеро ҳалқа мезананд ва назре ба ин мазор мекунанд. Баъди фарзанд ёфтани ин мазорро зиёрат мекунанд ва он ҳалқаҳоеро, ки ба нияти фарзанд ба шоҳи дарахти

³⁰⁹ Ҳамон ҷо, с.161.

³¹⁰ Басилов В.Н. Кулът святыи в исламе. -Москва: Мысль, 1970, с.69.

³¹¹ Низомии Ғанҷавӣ. Кулӣёт. -Ҷ. I. - Душанбе: Ирфон, 1983, с.59-60.

мазор зада буданд, воз ме:маоянд ва қурбонии хешро ба ин мазор тақдим ме:доранд.

Ба хонадоне фарзанд таваллуд ме:шавад, вале умри дароз надида ме:фавтад. Ва падару модар назр ме:кунанд, ки агар фарзанди мо си:хатман:д монад, ба фалон мазор қурбонӣ тақдим ме:кунем. Ҳамчунин кӯдакон ба номҳои мардонаи Назруллоҳ ва занонаи Назрия хеле зиё:данд. То бузург шудани кӯдак дар сараш як радиф мӯяш (кокулаш)-ро то ай:сме, ки қурбонӣ анҷом наё:бад, падару модар он гесуро хифз ме:кунанд. “Дар баё:зе писархо [дар Фалгар] кокул ме:мондаанд. Сари писарам ба фалон мазор назр гуфта, ният ме:кардаанд. Аз он сабаб кокули писарбачча ме:истад то вақте ки кудрат ё:бад, як буз ё як гӯсфанд гирифта, ба ҳое, ки назр гуфта бо:шад, хоҳ дар мазор ё шайху хоҷа, ба эшон дар ҳамон ҷой бурда ме:додааст. Шахси назрро қабул карда оиро кушта, ош карда, бо ҳамроҳии чандин мӯйсафедон хурда, писарро дуё ме:кардаанд. Баъд кокули баччаро соҳиби назр ме:гирифтааст...”.³¹² Нависанда Сотим Улуғзода дар асари ҳасбул-ҳолии хеш “Субҳи ҷавонии мо” дар қисмати “Бачаи талабида гирифтагӣ”-и ин асар ин матлабро возеҳ тасвир наму:дааст: “Аз рӯзе, ки ман худро ши:нохтам, дар сарам кокулча буд. Гумон ме:кардам, ки бо вай зоида шудаам... Дартар фаҳмидам, ки падару модарам баё:ди Азизҳои боз ҷаҳор фарзанд ё:фта бо:шанд ҳам, ҳамаи онҳо дар хурдсо:ӣ вафот карда буданд. Падару модарам пештар аз он, ки ман ба олами вучуд оям, га:ми умри дарози маро хӯрда, сарамро ба мазори Идрис-пайгамбар ниё:з карда буданд, то ки агар ба ногоҳ Худо ҷони маро гирифтани шавад, ин пайгамбар ба ман шафоеат карда, уро аз нияташ гардонад. Барои ин хизмати Идрис-пайгамбар падарам ба вай як гӯсфанд ваё:да карда будааст. Кокул нишонии “ниё:змандӣ”-и сари ман, дурусттараш, хучҷати қарздории падару модарам аз Идрис-пайгамбар буд ва ман аз он кокул баъд аз адои қарз, яъне баё:ди гӯсфанд куштани падарам дар мазори пайгамбар, халос шуда метавонистам”.³¹³

Худи вожаи назр, ки арабист ва ба маънии ваё:даву аҳду паймон ва ё он чи қасе дар роҳи Худо анҷом додани оиро ба муносибате

³¹² Абдурраҳмони Мустачир. Рӯзиномаи сафари Искандаркул, с.113.

³¹³ Улуғзода Сотим. Му:нхабот, -Ҷ. 1. -Душанбе: Ирфон, 1982, с.22-23.

ният мекунад ва ё он чи вочиб гардонанд бар худ ё он чи вочиб кунанд ба шартӣ чизе ва ё ваъдае, ки ба асоси шарте бошад, тафсири шудааст. Суннати назр низ реша бар умқи таърих дорад. Дар нигоришҳои Ачинатеппа “дар девори дахлеси яке аз ҷеллаҳои хурд сахнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳар ду ба якдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунад (зарфи яке тиллоӣ, дигаре нуқрагин). Ин сахна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандҳои дар дини буддой маълум мебошад ва аз Сейлон сар карда, то ба Туркистони Шарқӣ дар санъати тасвири дучор мешавад”.¹¹⁴ “Ба нигоришҳои қурбонихон Панҷакент мурочиъат карда, мутазаққир бояд шуд, ки агар шартан бигӯем, ба хангоми адои қурбонӣ дигар чизҳо низ истифода мешуданд. Ба ин чизҳо пеш аз ҳама кӯзаҳо ва чомҳо марбутанд.”¹¹⁵ Ба ин маънӣ дар Қалъаи Қофарниҳон низ нигоришҳои пайдо намудаанд.

Дар рӯзгорони мо назр бештар маънии қурбонӣ овардан ба мазорро касб кардааст. Падару модар ин маносикро ба маҳалле, ки ваъдаи қурбониро барои хеш дода буданд, бо ҳамроҳии кӯдаки хеш мераванд, қурбониро анҷом медиҳанд ва баъд аз ин бо маросими Гесубурон ва ё кокулбурон, инчунин гӯшсӯроҳкунон [гӯши аглаби писароне, ки Назруллоҳ ном доранд, сӯроҳ аст] аз ҷониби шайхи он мазор қурбонӣ комил мегардад.

Қобили тазаккур аст, ки мафҳуми қурбонӣ дар ислом танҳо дар рӯзи даҳуми зилҳиччату-л-ҳаром мунтаҳӣ мегардад. Ҳадаф аз анҷоми қурбонӣ ба вазоҳат пайдост, ки на тағзияи мардум тавассути гӯшти қурбонишуда, балки тақвоест, ки инсон ба ин шена касби ризояти Худовандиро мекунад. Ва ин маънӣ дар Қуръони мачид дар сураи Ҳачҷ, ояи 37 ба сароҳат пайдост: Лан янола-л-Лоҳа лухумуҳо ва ло димоъуҳо ва локин янолуҳо-т-тақво минкум қазолика сахҳараҳо лакум литуқаббиру-л-Лоҳа ало мо ҳадокум ва башшири-л-муҳсинин. [“(Ва бидонед, ки) ҳаргиз гӯшти ин қурбониҳо назди Худо ба дараҷаи қабул намасад, лекин тақвои шумо, ки ба пешгоҳи қабули ӯ хоҳад расид ва ин

¹¹⁴ Гафуров Б.Ф. Тоҷикон. -Ҷ.1. -Душанбе, 1983, с.323.

¹¹⁵ Белезницкий А.М. Новые изображения ритуальных предметов на стенных росписях древнего Пенджикента. // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад. 1960, с.42.

баҳоимро мусаххари шумо сохта, то Худоро, ки шуморо ҳидоят фармуд, тақбир ва тасбеҳ гуед ва ту, эй расул, некукоронро башорат дех”].

Ин матлаб бо ин таххис натиҷагирӣ мешавад, ки маросими қурбонӣ дар рӯзгорони ҳеле қадим, замони асри биринҷ, яъне ҳазораи III–II то милоди Масех ибтидо миёни табакаи кишоварзон ва қорводорони муқимӣ марсум будааст ва охишта-охишта ба дигар кишрҳои қомеъа хугур қарда, маносики мазҳабии тамоми ақшори қомеъа маҳсуб гаштааст. Мусалламан, замоне, ки Офаридагор ба қуз расулдонаш восита ва робитаи дигаре ба муъминини надошт ва миёниҷиёну даллолони олами мазҳаб ба умеди истифодаи ҳеш масири ҳаракати қомеъаро мунаҳариф насохта буданд, мазҳаб, маносик ва дини худопарастӣ ба мардум амшият ва оромиш мебахшид ва ба маҳзи он, ки дар масири таърих худопарастӣ ба худойгонпарастӣ ва ниёиши холик ба ситониши восита ва робитаи Офаридагор мубаддал мешавад, ба тавре ки хоҳем дид, дини мардумӣ ба ояте дар хидмати мазҳабии он тағйирӣ шакл ёфта ва иродатҳову боварҳои мардумӣ бо ваҳшатноктарин васила ҳадшадор гапгаанд. Як далели мубарҳане дар замина аз “Сафарномаи туҳафи аҳли Бухоро”-и Мирзосироҷи Ҳақим меорем: “Банда як вақте бо як нафар туркман аз Астаробод чихати табобати имоми қумъа, ки ба марази чашм гирифта буд, (ба Гургон) меомалам. Дар он қо фаромада, дохили буқъаи мазкур шудам. Дар болои қабр қанд дона дастмоли абрешимӣ баста дидам. Дар гушаи ҳар қадом қанд сикка қирони нуқра ва қанд порқан қанд баста андохтаанд.

Аз туркман суол қардам, ки инҳоро аз барои қӣ гузонганд?

Гуфт: Инҳо назр аст, ки қанони мо қихати надоштани авлод оварда, назри Аллоҳ қардаанд.

Банда гуфтам: Пас инҳоро қӣ меқирад?

Гуфт: Шайхест аз авлоди қамин имом, у омада меқирад. Қар гоҳ қаси дигаре бардорад, дасташ хушк шуда, қашмаи қур мешавад.

Банда донистам, ки он қам пулитиқи қамон шайхи ринди қаззоб аст, ки аз дуруғ худашро авлод сохта, ин ҳуққаро қам қада, ки қасе назри омадақиро қирифта натавонад. Бисмиллоҳ гуфта қамаро қирифтам. Алҳамдулиллоҳ, на дастам хушк шуд ва на қашмам қур.

Туркман таъачҷуб намуда гуфт: Ёас шумо ҳам авлиҷзода буед, ки зараре ба шумо нарасид?

Гуфтам: Шояд бошам. Фавран омада маро зиёрат кард. Ғараз, он рӯз дахли хубе намуда, авлиҷзода ҳам шудам чанд рӯз. Тарсидам, ки боз маро туркманҳо қупта авлиҷ насозанд”.¹¹⁶

Яке аз шаклҳои дигари анҷом додани суннати қурбонӣ ин маросими худӣ мебошад. Ба ҳангоми зиёрати мазорҳо тибқи ин суннат аз арвоҳи бузургвори ин мазор талаби истиъонат ба ҳангоми хушксолӣ ва дигар мушкилоте, ки табиъат барои мардум халқ мекунад, будааст: [Дар Фалғар] “Агар зироъат нашавад, соли хушкӣ ояд, дар ҳар масҷиду мазор одамҳои ҳар кишлок чамъ шуда, аз ғандум ярма кашида, дар дег андохта, пухта, одамҳоро оварда, пеши ҳар се кас яктабақӣ кашида мемондаанд. Онро хӯрда, дуо мекардаанд ва борон мегалабидаанд”.¹¹⁷ Ин суннат бештар бо номи “худӣ” маъруф аст.

Шайхони мазорҳо дар водии Зарафшон, ки ин вазифа бештар ба варосат аз падар ба онон мерасид ва ҳамчунин мунтақил меёфт, назре, ки ба мазороти онон карда мешуд, ба шеваҳои мухталиф масраф мекардаанд, ки яке аз он худӣ дар мазор мебошад: “Ҳар касе, ки [дар Фои] буз ва ғусфанд ва пул ба мазор бурда бошад, шайхи мазор чамъ карда, ҳар сол оши худӣ карда, ба аҳли кишлок меодааст”.¹¹⁸

Ҳамчунин қасоне ба саломат аз воқеъас нохуше амсоли тасодуми автомобилӣ, ғарқ гардидан ба об, сӯхтор ва дигар ҳаводиси марғзо сикҳатманд бадар оянд, ҳатман ба мазоре, ки иродат доранд, худӣ мекунанд.

Ғурм дар ривоҷ ва афсонаҳои мардумӣ симон тобноке доранд. Дар боварҳои мардумӣ ғурмо бо парихо муртабит месозанд ва инсоне, ки аз ғушти он истисмоил мекунад, ғӯ аз ҳама ғуна ғуноҳҳо мубарро мегардад. Мардум аз ғурм тақдир ба амал меоранд, ғушташро шифобаҳш меоранд ва шӯхи ғурм, ба хусус, печдарпечу баландаш дар нештиҳои мазорҳо насб мегардид. Мисли шикорчиёни Фалғару Масҷох ин расм роиҷ буд, ки агар

¹¹⁶ Мирзосироҷиддин Ҳоҷӣ Мирзоабдурауф. Сафарномаи туҳафи аҳли Бухоро. - Техрон, 1369, с. 270.

¹¹⁷ Абдурахмони Мустаҷир. Рӯзномаи сафари Искандаркул, с. 112.

¹¹⁸ Ҳамон ҷо, с. 161

гурми бо шоҳҳои печандарпеч сайд мекарданд, шоҳи онро ба мазори деҳи худ мегузоштанд, шояд ба ин далел бошад, ки дигар бора низ бузургвори он мазор дар сайдаш гушонӣ диҳад. Ин аст, ки агар ба мазорҳои ин қисмати водии Зарафшон тавачҷух кунӣ, дар ҷои намоён аз боми мазор шоҳҳои бузурги гурм (кучи оху)-ро мебинӣ. Шоҳи гурмо на танҳо дар пештоқи мазорҳо ва ё боми он насб мекунад, инчунин ҳар доим тибқи анъана дар сутунҳои ҳавлиҳо ва ё дар даромадгоҳи хонаҳо низ ба сифати муҳофиз ҷӣ дар гузашта ва ҷӣ имрӯз насб мекунад. Аз эҳтимоли дур нест, ки ин маросим дар моҳияти амр бо дини тоисломии мардум – зардуштӣ, ки гурм мазҳари худон ҳукумати шоҳӣ, тавфик ва хушбахтӣ –Фарр мебошад, иртибот дорад.

Суннати худӣя миёни муслимин дар ҳама фасли сол анҷом ёфта, ҳамчунин ба назар мерасад, бо тақозоҳои: ризоятманду арҷгузориҳои рӯҳи гузаштагон, таҳаккуқи амёлу ҳочот ва рафъи ниёзмандихову мушқилот, тарди ҷоҷеъоти табиӣ, ба саломат раҳӣ ёфтаи аз тасодумот, кӯмак ба мустаълафин ва ғайра роиҷ будааст. Ин суннат бо маросими қадима – “арвоҳошӣ” хеле шабоҳат дорад. Қобили тазаккур аст, ки қишре аз ҷомеа, ки мустаманду дармонда буданд, ҳамеша дар ҳама адвор дар шумори зиёратиёни амоқини муқаддас махсуб мешаванд. Дардмандон низ ба нияти шифосӣ аз амрози муҳталиф зиёрати мазорҳо мекунад ва усулаи ҳамроҳи хеш таъомҳои ҳархела меоранд, ки ин таъомҳо анивоъашон анъанавӣ буда ва мардум ба он гизо “арвоҳошӣ” мегуянд: “Аҳли деҳа ба он мазор аз ҷиҳати истиёнот барои шифои беморӣ ё нотавонӣ ҷизе меовардаанд ва он кас [шайхӣ он мазор] меғирфтааст. Аҳли ҳар қишлоқ ба мазори худаш назр мекардааст. Бо истиёноти арвоҳи таййинбаи он мазорҳо ба он бемор ё нотавон Аллоҳ таъоло шифо меодааст ва манфаъати бисёр мегирадааст. Ҳар касе, ки ба мазори шариф ихлос кунад, бадавлат мешудааст ва агар ихлос накунад ва шаккоқӣ кунад, ба касалу ранҷ мубтало мешудааст. Агар аҳли илму мулло бошад, бегоҳӣ иди моҳи рамазон ва иди қурбон дар сари қабри он бузургвор рафта, Куръон хонда, дуъову ғолиҳа карда, ба рӯҳи бузургвор мебахшидааст”.¹¹⁹

¹¹⁹ Абдурраҳмони Мустаҷир. Рӯзномаи сафари Искандарқуд, с.89-90.

БОБИ IV

АМВОЛ ВА ТАСАРРУФОТИ МАЗОРҶО ВА САРЧАШМАҶОИ МАВҶУДИЯТИ ОНҶО

ВАҚФ – САРЧАШМАИ АСОСИИ МАВҶУДИЯТИ МАЗОРҶО

Вақф мулкест, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса маъорхӣ ва умуман ба муассисоти диния тахсис ва васика карда шуда бошад, ба шарте, ки аз даромади он фонда бурда шаванд харидуфурӯш нашавад. “Дар вақфномаи мадраса ва чоҳи даромаддихандаи вай бо забони арабӣ ва бо ҳуҷҷатҳои динӣ иборатҳои зерин навишта шудагӣ буданд: “Фурӯхта намешавад, харида намешавад, ба касе бахшида намешавад, ба касе васият карда намешавад ва ба мерос гузошта намешавад ва касе, ки ин гуфтаҳо тағйир диҳад, лаънати Худо, лаънати Пайгамбари Худо ва лаънати тамоми малонкаҳо бар вай бод”.³²⁰

Амлоки вақфро метавон ин тавр радиқбандӣ кард:

Вақфи холис. Вақфест, ки ойдоти он комилан ба соҳиби вақф пардохта мешавад.

Вақфи даҳяк. Вақфест, ки ойдоти он ба мударрисон, толибилмон, хочихо, мутаваллиён, чорубқашон, ки ба вачҳе ба амлоки вақф робита доштанд, ба андозан даҳяк дода мешуд.

Дар бисёр аз шаҳрҳои Хоча [Аҳроӣ] мадорис, масҷидҳо ва дигар муассисоти диния ва хайрияъмор кард, ки тавассути ойдоти амлоки касири вақфшуда ба онҳо, харҷи кормандон, мурочҷьин ва ниғаҳбонони ин муассисот пардохта мешуд.³²¹ Ҳамҷуноне ки аз аснод ба назар мерасад, дар водии Моғиёндарё дар қисмати улён Самарқанд низ заминҳои фароҳе аз амлоки Хоча Аҳроӣ буданд, ки дар вақташ вақфи яке аз муассисоти диния карда будааст.³²²

³²⁰ Аяня С. Ёддоштҳо. - Ҷ.1. - Душанбе: Адиб, 1990, 175-176.

³²¹ Ивашов П.П. Хозайство Джуйбарских шейхов. - М., Л., 1954, с. 15.

³²² Виткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайята. - Самарқанд, 1901, с.24-25.

Вақфи авлодӣ. Вақфест, ки табақоти муқаддаси исломӣ: сайидҳо, хочагон, эшонҳо, ғураҳо ва ҳокимону амирон ва табори онҳо барои рафъи эҳтиёҷи мазорҳо, масҷидҳо, хонақоҳу қорихонаҳо, таҳоратхонаҳо ва ғайра таҳсис меоданд. Тибқи ин вақфинома вақфисорқунанда масъули харҷу дахли амволи вақф буд ва ин масъулият аз насл ба насл ба ирс мерасид. Садру-с-судур ба умури вақфи авлодӣ назорат мекард, вале ҳуқуқ надошт, ки мутаваллиёни ин намуди вақфро аз вазифа маъзул дорад.³²³

Ин нуқта пиromуни мавқуфот қобили тазаққур аст, ки шахси васиқунанда амлоқашро ба нияти вақф на ҳамеша қомилан ин амлоқро ба манфаъати муъассисоти диния интизоъ мекард, балки барои назорати харҷу дахли амлоқи вақф яке аз фарзандон ва қарибони худро муваззаф меоҳт, ки мусалламан аз даромади амлоқи вақфшуда ҳазинаҳое барои пардохти масорифи рӯзгорашон низ таҳсис дода мешуд. Дар санади вақфи замин, ки аз қониби Ҳоча Аҳрор ба масҷид ва мадориси дар Тошканд буда эъто гардидааст, зикр шуда, ки мутаваллиёни масҷид ва мадорнсе, ки он заминҳо барояшон вақф гардидааст, бояд аз насли ду писари исорқунандаи вақф (Ҳоча Аҳрор) интиҳоб гарданд.³²⁴

Дар санадҳои амлоқи вақфшуда аз қониби Ҳоча Аҳрор дар Самарқанд ҳиссаи бардошти даромади авлодон мушаххас шуда, аз ҷумла мутазаққир гардидааст, ки аз се як ҳиссаи ойидоти амлоқи вақфро авлодони Ҳоча Аҳрор метавонанд ба манофеъи худ масраф намоянд.³²⁵ Чунин усули ихтисос додани амлоқро ба авлодони хеш (танҳо ба силсилаи мардон), ки вақфи авлодӣ номнда мешуд, дар Осийи Миёна маъмул гашта буд. Вақфи авлодӣ, ҳамчуноне ки гуфта омад, он чи бар фарзандон вақф қунанд, ки дигарро аз он ҳақ истифода набошад.

Ҳочағони машҳур на танҳо амлоқи худро ба фарзандон васият мекарданд, инчунин медонистанд, ки баъд аз вафот оромгоҳи онон макони зиёрат қарор хоҳад гирифт ва ин яке аз усули гирифтани ҳама овардани сармоя низ хоҳад гашт ва ба ин далел дар замон

³²³ Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. - Душанбе, 1966, с.62.

³²⁴ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов, с.16.

³²⁵ Ҳамон ҷо, с.16.

ҳаёт будан яке аз фарзандонро (маъмулан писари бузургро) ба сифати мутаваллии мазори ҳеш бармегузиданд: “Ҳазрати эшон (Ҳоча Аҳрор) Ҳоча (Мухаммад Яҳё, писарбузурги Ҳоча Аҳрор)-ро қоиммақоми худ сохтанд ва тавлияти мазори фобизу-л-анвори худро ба эшон тафвиз фармуданд”.¹²⁶

Соли 982 х. (1574-75) Абдуллоҳон, ки ба кӯмаки хочағони ҷӯйборӣ ба кудрат расида буд, вуқуфномаеро аз заминҳои Кармина ба мазори поягузори силсилаи хочағони ҷӯйборӣ Ҳоча Ислом эъто менамояд.¹²⁷ Инчунин дар ин вуқуфнома ба мазори мазкур марбут гаштани рӯдхонас бо номи “Наҳри чорбоғ” ва чорбоғе аз ин мавзъ дар Кармина чун амлоки вақфӣ ба тасвир расидааст. Дар ин вуқуфнома маъмурони молиёт, саканаи Кармина, мардумони бумӣ ва саҳронро огоҳ сохтааст, ки амволи дар ин вақфнома тазаккурёфта аз ин ба баъд “дарубаст” ва вақфи мазори мазкур махсуб аст ва аз ҷамъи молиёт маъоф гаштааст. Хочағони ҷӯйборӣ дар қатори дигар бузургони дину мазҳаб ду нафар аз хочағони машҳур Ҳоча Абубакри Саъд ва Имом Абубакри Аҳмадро, ки оромгоҳашон дар қаронаи шаҳри Бухоро воқеъ аст ва макони зиёрати мардум қарор гирифта буд, аз аслофи ҳеш хонда, ба мутаваллигии ин мазорҳо шайхони силсилаашонро таъйин менамуданд. Табиъист, ки мазороти мазкур дорон заминҳо ва дигар амлоки мавқуфа буд, ки хочағони ҷӯйборӣ харчу дахли оиро зери нуфузи худ гирифта буданд. Ҳатто ба дастури Абдуллоҳон ин оромгоҳҳо мучаддадан таъмир гардида, пиромунӣ онҳо масҷид, хонақоҳ ва ҳамчунин қасри боҳашамате дар ихотани чорбоғи бузурге сохта шуд.¹²⁸ Мутаваллиёни ин мазорҳо аз насл ба насл аз хочағони мазкур, ки дар маснади Ҳочаи Бузург интиҳоб мешуданд, таъйин мегардиданд: “Дар табақани мо аз замони ҳазрати имом Абубакри Саъд раҳматуллоҳ то ин дам (соли 1589), ки табақани аршад... зуқур аст ӯро (Ҳоча Тоҷиддинро) мутаваллии анқоф ва ходими хонақоҳ ва шайхи мазор ва васии сағирон кардаанд”.¹²⁹

Вақфи Қуръон барои қорӣёне, ки ҳар замоне ба дастури қасе

¹²⁶ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов, с.16.

¹²⁷ Хизмон ҷо, с.22.

¹²⁸ Хизмон ҷо, с.51.

¹²⁹ Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов, с.67.

“Хатми Куръон” мекарданд, пардохта мешуд. Худоёр дсвонбегӣ ва ҳокими дигари Уротеппа, писари ӯ Муҳаммад Раҳим атолик аз ҳисоби милкҳои худ ба 22 нафар қорӣни Куръон, ки дар шаш ҳучраи дар тарафи чапу рости мақбараи Худоёри Валама воқеъбуда зиндагӣ доштанд, вақф мепардохт.³³⁰

Вақфи мақсура буд, ки барои чиллаҳона ҳучраи пахлуи мазор ва ё масҷид таҳсис дода мешуд.

Дар аҳди Темурӣ аз ҳама намуд амлоки вақф молиёт ситонида намешуд, вале дар аҳди Шайбонӣ қариб тамоми амлоки мавкуфа ба манфаъати давлат молиёт меоданд.

Ҳамчуноне ки ба мадрасаҳо заминҳои қорам, боғҳо, саройҳо, қорвонсаройҳо, осибҳо, дуконҳо, ҳаммомҳо, қупрукҳо, чашмаҳо ва умуман як чизи даромадноки манқула ва ғайриманқуло вақф қарда, даромади он қизро аввал ба таъмиру тармии бино ва бақияшро ба толибон, ба имомон ва мударрисон ва ба дигар қасоне, ки дар хидмати он малорис буданд, бо сахмҳои муъайян таҳсис меоданд, мазорҳо, хонақоҳо, қорихонаҳо, таҳоратхонаҳо низ аз он истисно набуданд ва қойи таъкид аст, ки амлоки вақф бештар назди мадрасаҳо ва мазорот мавқуд буд. Вақф аз ибтидои мавқудияти худ то авохирӣ садаи XIX дар масири худ таҳаввул ва тақомул қард ва яке аз василаҳои муҳими қасби сармоя барои муъассисоти диния маҳсуб гашт. Дар солҳои 80-уми садаи XIX заминҳои вақф дар Туркистон ба андозаи 452566 таноб замин расид. Илова бар ин, дар ихтиёри муъассисоти вақф 16769,4 сӯми нақд, 3536 дукон, 124 осиб, 76 обқувоз, 50 қорвонсарой, 18 ҳаммом ва 85 ноиби мавқуд буд.³³¹ Дар шимоли Тоҷикистон мавқуфот бештар дар шаҳри Хучанд мавқуд буд ва аз ин лиҳоз шаҳри Истаравшан дар мақоми дуввум қарор дошт.

Ба шаҳодати сарчашмаҳо мавқуфот аз малорис ва масҷид ба маротиб бештар назди мазорот буд. Дар деҳот ағлаб заминҳои қорам, боғҳо, осибҳо, қўйборҳо ва дар шаҳрҳо бошал, дуконҳо, қорвонсаройҳо, ҳаммомҳо, растаҳои бозор бештар моли авқофи мазорҳо буданд. Аксари мазорҳои қисмати шимоли Тоҷикистон соҳиби амлоки манқула ва ғайриманқула буданд, ки аз қониби

³³⁰ Мухтаров А. История Ура-тюбе, с. 196.

³³¹ Кушматов А. Вақф. - Душанбе: Ирфон, 1990, с. 93.

хокимон ва ё дигар сармоядорони адвори мухталиф вақф шуда буд.

Мазори Хоҷа Боқиргон, ки оромгоҳи он ба соли 1195 зъмор гаштааст ва яке аз қадимтарин мазорот маҳсуб мешавад, тӯли асрҳои мутамомӣ соҳиби авқофи қасире буд. Масалан, санаде дар Бойгонии марказии давлатии Тоҷикистон¹² роҷеъ ба васикани мазори Хоҷа Боқиргон маҳфуз мебошад. Дар ин васика аз ҷумла омадааст: "...Дар ин вило ба арзи анвор расад, ки аз қадиму-л-айём як қабза ва як бармоқ об аз ҷӯйбори Кузабӯйин ва як оби дигар аз наҳри Қистакӯз ҳаққобаи дувоздах ҷӯйбор наҳри Ғулакандӯз буда, ки сарохучипой Пасдам ҳаққобаи тамоми наҳри Қистакӯз мазкур аз Пушта то мазор ва аз тарафи мазор тахминан як мил замин аз вилояти Хучанд вақфи сари мазори қутбу-лақтоби ҳазрати Хоҷа Боқиргоншоҳ, нури марқадаҳу, буда, шайхи мазор мусаррифи ин мазкурот Мулло Мир Абдулазиз буда, аз ҷамъи олғот ва амлот ва тақлифот саво ва марфу-л-қалам буда, ки бар ин маънӣ аҳкомн хавокини мозӣ нотик аст.

Мучаддалан мо низ ҳукм фармудем, ки ба дастури қадим муминлайҳумро шайхи мазори мазкур доништа, ҷамъе соҳибдаҳлон аз ваҷҳи мол ва ҷихот ва қуналға ва мардикор ётиш ва шиқор ва аз тамоми тақлифоти урфӣ ва расмӣ саво ва мустасно доништа, ҷизе хавола ва мутолиба надоранд, мардум он чи иззат ва риъояти онҳоро баҷой оварда, ҳарсола ҳукми қадид талаб накунад, бар ин мӯҷиб муқаррар шумурда, аз фармудан гирифта парнагузаранд, ҳилоф наварзанд. Соли 903". Ин санад бо муҳри докими вақф Абдулфайзи Муҳаммадхон тайид шудааст.

Санади дигаре, ки амволи мавқуфани изофашуда ба ин мазорро тайид мекунад, соли 1248 ҳ. бо фармони Муҳаммад Абдулқаримбой тасдиқ гардидааст:

"Ҳазрати хон Ҳукмуддин, Низому-л-мулк вад-дин. Муҳаммад Абдулқаримбий сӯзимиз.

Дар ин вило ҷунон маълуми мо гардид, ки аз қадиму-л-айём як қабза ва як бармоқ об аз ҷӯйбори Кузабӯйин ва як қабза оби дигар аз ҷӯйбори мазкур аморатпаноҳ Муҳаммад Окбута-бий ва ҳам бародари марҳуми Муҳаммад Раҳим-бий низ маъа ду мил замин

¹² ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д. 10297, л. 6.

аз атрофи мазор, ки маҳдуд аст, дар васиқаи шаръия ва як оби дигар аз ҷӯйбори Бахлон маъа як мил замин низ аз атрофи мазор аст ва ҳаққобан тамоми наҳри Ғулақандоз ва Ҳасюз ва ҳаққобан тамоми обҳо, ки аз Пушта то мазор аст, маъа осиеҳо вақфи сари мазори Ҷоизу-л-анвор ва кунузу-л-асрори ҳазрати Ҳоҷа Боқирғоншоҳ, нури марқалаҳу, буда, шайхи мазор фазоилмаъоби камолот иқтисобӣ Охунд Шоҳабдулазиз маъа бародарон абан анчадда мутасарриф буда, аз ҷамеъи олғот ва амлот саво ва мустасно буда, ки бар ин мазмун аҳкоми салотини мозӣ низ дар даст доранд ва вақфномаи шаръӣ айзан шохид аст. Бино бар ин марҳамати амиронан худро дар бораи мушорилайҳум маръӣ намуда, ҳукм фармудем, ки ин обҳо ва арозихо ва ҳаққобаҳо ва осиеҳоро вақфи мазори пурнури мутаваллий ва мутасаррифи ин авқоф фазоилмаъоби мазкур доништа, дигаре ҳуччат ва муноқиша насозад.

Бояд ки муҳаққакон ва миробон ва ҷумҳури соҳибдахлони наҳри Ғулақандоз ва Ҳасюз, хусусан мардуми Охучӣ ва Оқула ва авлодони Ҳоҷа Боқирхоҷа муноқиша ва мучодала нанамоянд, бар ин мӯҷиб муқаррар шумурла, аз фармудани оӣ дарнагузаранд. инхилофу инҳироф наварзанд ва илло ба сиёсати балӣ мерасанд. Соли 1248³³³.

Ҳамчуноне ки аз аснод пайдост, ба вақфи мазори Ҳоҷа Боқирғон 12 ҷӯйбор, ки аз наҳри Ғулақандоз (дарёчаи кунунии Ҳоҷа Боқирғон) кашида шуда буд ва ҷӯйборе дар Қистакӯз низ марбут буд ва қасе, ки аз оби ин ҷӯйборҳо барои киштзораш истифода менамуд, баҳои об ва ё ҳаққоба менардохт. Аз ҳисоби даромади амлоки вақфи ин мазор чанд осиеб дар Ғулақандоз ва Қистакӯз низ сохта шуда буд, ки манбаъи дигари даромади мазор маҳсуб мегашт. Мазори мазкур соҳиби масҷид ва хонақоҳ низ буд ва мусалламан як қисме аз оӣидоти амлоки вақф барои таъмиру таҷдиди биноҳои марбут ба мазор, инчунин пардохти ҳаққузаҳмаи шайхон, хатибон, муаззизе ва мутаваллии мазор масраф мегашт. Ба мазор аз ҳисоби назр мардум низ сармоя ворид мегашт, ки аз он бештар шайхони мазор баҳраманд мегаштанд.³³⁴

³³³ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д. 10297, л.17.

³³⁴ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д. 10297, л.17

Ба ин мазори Хоҷа Боқиргон аз ҷониби ҳокимони манотиқи мухталиф амлоки зиёде харидорӣ шуда, вақф гардидааст: "...соли 999 ҳиҷрӣ (1590—1591) яке аз маъмурони аҳди шайбонӣ Абулфайзи Муҳаммадхон ба мазор қиғъаи замин ва оби яке аз наҳрҳои рӯди Хоҷа Боқиргонро вақф намуда буд. Вақфи мазор сол аз сол меафзуд. Шоҳи Бухоро амир Ҳайдар дар соли 1806, хони Қўқанд Муҳаммадалихон дар соли 1822 ва дар соли 1832 заминро оби зиёдеро харида, ба мазор пешкаш намуданд».³³⁵

Баъди комилан зери қабзаи Русияи тазорӣ рафтани Хучанд ва навоҳии атрофи он, амлоки вақфи мазори Хоҷа Боқиргон ба маротиб кохиш ёфт. Ёисёр кишоварзон, ки аз заминҳои вақфи мазор истифода мекарданд ва ҳосили муъайяншуда аз ҷониби шайхони мазорро баъди бардошти зироъат ба мазор таҳвил меоданд, дигар ҳайсиати мулки вақфро эътироф намекарданд ва ҳагто аз додани ҳосил аз замин вақф саркашӣ низ менамуданд. Идораи вилояти Самарқанд тибқи қарори ҳеш аз 3 марти 1905 асноди вақфи мазори Хоҷа Боқиргонро беътибор доништа, онро барҳам додааст.³³⁶

Дигар аз мазоре, ки соҳиби амлоки вақфи вофире буд, мазори Маслиҳатдини Хучандӣ мебошад. Дар гузорише, ки 12 майи соли 1891 аз ҷониби козии Хучанд ба раиси уезди Хучанд роҷеъ ба амлоки вақфии ин мазор ирсол шудааст, мутазаққир гардида, ки вақфи ин мазор авлодист.³³⁷ Ба мазори Шайх Маслиҳатдин дар охири садаи XIX 63 нафар аз шайхон ва тибқи санади 1915 80 нафар шайх хидматгузор буданд. Тибқи гузориши аснод ҳамасола бештар аз 3 ҳазор сӯм аз ҳисоби мардум ба ин мазор назр ворид мегашт.

Мазори Намозгоҳи Хучанд низ соҳиби амлоки зиёди мафкуфа буд. Масалан, ин мазор дар деҳаи Хуштоир 20 таноб заминро як ҷуӣ об, дар деҳаи Яхтани волости Фонҷӣ 5 десятина заминро 1/4 ҷуӣ об, дар деҳаи Яқоби волости Уротеппа 5 десятина заминро як ҷуӣ об, дар деҳаи Ҷуилангар 15 десятина заминро 1/2 ҷуӣ об, дар деҳаи Чақирӣ волости Совет (ҳамакунин дар Ҷумҳурии Узбекистон) 25 десятина заминро 1/2 ҷуӣ об, дар деҳаи

³³⁵ Мирбобоев А. Мазори Хоҷа Боқиргон. // Чаҳордах мазор, с.158.

³³⁶ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д. 10297, л.88.

³³⁷ Қушматов А. Пайдоиш ва моҳияти мазорҳо. - Душанбе, 1985, с.20.

Сумбулқанди волости Далён 86 десятина замини лалми, дар деҳаи Суфӣ Орифи волости Уротепна 17 десятина замин, боғ, тоқзор ва як ҷӯй об, дар деҳаи Вогати волости мазкур 10 десятина замин ва 1/2 ҷӯй обро соҳиб буд.¹³⁸

Дар ноҳияи Ғонҷ мазори Ҳочагон (деҳаи Ҳочагон) соҳиби 168 таноб замин, мазори Уюлӣ (деҳаи Уюлӣ) 24 таноб замин ва як ҷӯй об, мазори Ғонҷ (деҳаи Ғонҷ) 340 таноб замин, мазори Қизилӣ (деҳаи Қизилӣ) як дуқои ва 16 таноб замин, мазори Ҳочачон (деҳаи Мучум) 137 таноб замини оби ва 120 таноб замини лалми буданд.

Дар водии Зарафшон на ҳамаи мазорот соҳиби вақф буданд: “Мазори он вилоят [Киштут-Панҷакент] вақф надошта ва шайх ҳам надоштааст”.¹³⁹ Зеро дар ин водии кӯхистонӣ камбули ашадӣ заминҳои арозӣ эҳсос мешуд ва низ қандани ҷӯйҳо аз дили саҳраҳои хоро қобили тасаввур низ набуд ва ба ин далел баъзе мазорҳо фоқиди амлоки вақф буданд.

Дар асари офатҳои табиӣ ва ё дигар ҳаводис вақфномаҳои баъзе мазорҳо аз миёни рафта буданд. “[Амир Шохмурод] ба масҷидҳои имому муаззин ва ба хонаҳои машойих ва ба мадрасаҳои мударрис насб намуд, авқофи ботилшударо қорӣ қарду сачалоти онро таҷдид фармуд”.¹⁴⁰ Дар шумори ин мазорҳо мазори шайх Абдулбоқӣ дар деҳаи Ёрии ноҳияи Панҷакент низ буд. Ин мазор онҷунон шӯҳратёр буд, ки амир Шохмурод ба он тавачҷуҳ мабзул доштааст. Дар асари офати табиӣ вақфномаи мазори мазкур мафқуду-л-асар мешавад ва бо фармони амир Шохмурод аз таърихи рабеъулаввали санаи 1213 ҳ. ҳуқуқи мазор бар молу мулки мавқуфааш барқарор мегардад ва дар асоси ин фармон қозии вилояти Ёрӣ вақфномаи ин мазорро мучалладан тартиб медиҳад.

Тибқи асноди бойгонӣ ин мазор соҳиби 200 ман мулк буд. Дар асоси ин санад мутаваллини мазори мазкур Абдуалимхоча валади Абдулазизхоча 12 июли соли 1887 ба идораи вилояти Самарқанд барои тайиди дубораи амлоқи вақфи мазор муроҷиҷат мекунад. Дар асноди вақфи ин мазор шайхси мавқуфқунанда ва

¹³⁸ ЦГА РТ. Ф.6, оп.1, д.90, л.151.

¹³⁹ Абдурраҳмони Мустаҷир. Рузиномаи сафари Искандарқул, с.170.

¹⁴⁰ Дониш Аҳмад Маҳдум. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. - Душанбе, 1992, с.11.

навъи нақф мушаххас нагардидааст. Мавкуфоти ин мазор соли 1892 аз чониби идораи вилояти Самарқанд безътибор доишта шудааст.³⁴¹

Фармоне оид ба вақфи мазори Мухаммади Башоро (воқеъ дар рустои Мазори Шарифи Панҷакент) дар моҳи рачаби санаи 829 (июли 1426) судур шудааст: “Моликони нузурот ва даромади заминҳо ва оби вақфи мазори Хоча Мухаммади Башоро, хусусан шайх Абулқосим ва чорубкашон бидонанд, ки шайх Абулқосим хуччатҳоеро пешниҳод кард, ки аз тарафи садрҳои пешини дода шудаанд ва мувофиқи онҳо аҷдодони номбурда мутаваллиёни меросӣ будаанд. Аз рӯи ҳамон пешниҳод шайх Абулқосим мутаваллӣ таъйин шуд. Пасандозе, ки аз нузурот ва зироъат мегиранд, ба ҷаҳор тақсим кунанд. Як қисмро сарфи бинои мазори ғавку-з-зикр намоянд, як қисмро ба зиёфати муштарикони мазор харҷ кунанд, як қисмро мутаваллӣ бигирад ва як қисм ба чорубкаш дода шавад”.³⁴²

Мазори Ҳаҷҷочӣ Парранда мулаккаб ба Мачнун дар деҳаи Моғиён мавҷуд аст. Бо фармони Олоҳҷорбеки иноқ соли 1257 х. мутаваллии мазор аз авлодони Ҳаҷҷочӣ Парранда, ки ғӯё ӯ аз аҳли Шош будааст, таъйин гашта, инчунин амлоки вақфи ин мазор муъайян мешавад. Дар санади дигаре, ки аз чониби Каттабеги девонбегӣ тайид шудааст, мавкуфоти мазор авлоди маҳсуби шуда, Ҳочин Конӣ ном шахсе, ки ғӯё аз бастагони Ҳаҷҷочӣ Парранда будааст, мутаваллии мазор таъйин мегардад. Қобили зикр аст, ки дар муддатҳои тӯлоние, ки девонбегӣҳо таъвиз мегардиданд, ҳар яке бо амри худ мавкуфоти мазори мазкурро тасдиқ карда, мутаваллиёни мазорро аз шачаран Ҳаҷҷочӣ Парранда меҳисобиданд.

Баъди тасарруфи Русия таззорӣ Осӣи Миёнаро асноди мазори мазкур низ ба баррасии комиссияи зироъату андоз пешниҳод гардид, вале ҳулосан комиссияи пиромуни амлоки мавкуфаи ин мазор маълум нест.³⁴³

Соли 1887 мутаваллии мазори Мухаммади Порсо (воқеъ дар

³⁴¹ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.10627, л.6, 8, 14.

³⁴² Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. с.60.

³⁴³ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.10467, л.18.

рустони Моғиён Панҷакент) Эшонӣ Солеҳ ба комиссияи зироъату андозӣ идораи вилояти Самарқанд санади мавқуфоти мазори мазкурро барои тайид пешниҳод мекунад. Тибқи ин санад мазор дар рустони Моғиён ду қуш (48 таноб) замин дошт ва ин санадро маншури Абӯсайидхони Шайбонӣ низ тасдиқ мекард. Аз ҷониби комиссияи зироъату андозӣ вилояти Самарқанд санадҳои мазор баррасӣ мегарданд ва маълум мешавад, ки 25 деҳа замини мазор барои истифодаи миёни 15 нафар кишоварзон тақсим шуда, Эшонӣ Солеҳ ҳамасола аз кишоварзон ушр меситонидааст. Баъди суҳбати аъзои комиссияи мазбур бо кишоварзон маълум мегардад, ки мутаваллии мазор Эшонӣ Солеҳ ба ҳеч ваҷҳ аз бастагонӣ Муҳаммади Порсо набудааст ва ҷӣ гуна асноди мавқуфоти мазори Муҳаммади Порсо ба дасти ӯ афтадаанд, барои аъзои комиссияи мармуз монд. Ин буд, ки соли 1898 асноди мавқуфоти мазори Муҳаммади Порсо аз ҷониби комиссияи зироъату андозӣ вилояти Самарқанд безътибор лоништа шуда, заминҳои мавқуфаи миёни кишоварзон тақсим гардида ва минбаъд молиёти замин ба давлат супорида мешуд.¹⁴⁴

Абдурраҳмон Мустаҷир дар асари маъруфи худ “Рузномаи сафари Искандарқул” дар шумори дигар ёддоштҳои муҳимм аз сафар ба водии Зарафшон ва Фону Ягноб амлоки вақф доштан ва ё надоштани мазорот ва дигар марокизи диниро низ қайд намудааст: “Аз он ҷиҳат сои Лангар [воқеъ дар деҳаи Урметани Фалгар] мегӯянд, ки ҳамаи он як гузар аст ва як хонақоҳ дорад... Хонақоҳ вақф ҳам дорад, ки аз даромади харсолаи он мутаваллия ва ҳатиб ва имом ва суфӣ аз он истифода мекунанд. Боқимондаи онро ба худи хонақоҳ сарф мекардаанд”;¹⁴⁵ “Дар хар деҳа (-и Масчоҳ) мазор аст, ки мутаваллия дорад, шайхе дорад ва вақфе дорад. Шайху мутаваллия вақфи он мазорро гирифта, саришта карда, хар одаме, ки аз боло ё поён биёяд, дар ҳавлиаш бурда, дар он одамони мусофир ҳада карда, нонаш медахад. Боқимондаашро дар худи сари мазор дар иморати мазор сарф мекардааст. Аз вай ҳам боқимондаашро гавған гирифта, дар сари мазор чароғ мекардаанд”;¹⁴⁶ “Дар ин ҷониби пул [деҳаи Сучинан ноҳияи Панҷакент] гузашта дидем, ки як тахтасанги сафед. Дар

¹⁴⁴ ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.10467, л.7,10.

¹⁴⁵ Абдурраҳмони Мустаҷир. Рузномаи сафари Искандарқул, с.32.

¹⁴⁶ Ҳамон ҷо, с.90.

он санг навишта, ки Шарифа ном духтари Авазбой ном турки барлос ин пулро андохта будааст. Аз вай насле алҳол намондааст. Мардум мегӯянд, ки ҳамоно заъифа дар вақти ҳаёташ як чойро ба зар харида, ба он пул вақф карда будааст. Ҳар вақто ки он пул хароб шавад, он вақфро харочот карда обод мекунад”;³⁴⁷ “Вале (девонбегӣ)... аз тавобегӣ мазор барот намегирифтаанд, ки учри хидмати онҳо будааст. Ва ҳар мазоре, ки вақф дошта бошад, онро мустаҷир гирифта истифода намуда, иҷораи онро ба аҳли назоифи он мазор меодааст”;³⁴⁸ “Ин роҳи борики пурхатар [воқеъ дар деҳаи Шаватки Поёни Фалғар] ним санг буда, вақф доштааст, ки ҳар чои он роҳ вайрон шавад, аз он вақф харч карда, дуруст мекардаанд”;³⁴⁹ “Дар он мавзеъ [Похути Фалғар] замини вақф камтар будааст. Он сарфи мазори деҳаҳои мазкур мебудаст”;³⁵⁰ “Баъзе мазор ё масҷид ё хонакоҳ [дар деҳаи Зосуни Фалғар] замини вақф доштааст. Аз он вақф ба подшоҳ барот намедодаанд. Он вақфро дар ҳуди масҷид ё мазор ё хонакоҳ сарф мекардаанд. Ин вақфхоро мутаваллии мавзеъи мазкур чамъ карда, аз он даҳяк мегирифтааст”;³⁵¹ “Ҳар кишлок [дар Фои] мазор дорад ва баъзе мазор вақф дорад”.³⁵²

Ҳамчуноне ки аз ин гузориши Мустаҷир ба назар мерасад, роҳҳо ва купрукҳо низ вақф доштаанд, шояд ба ин далел бошад, ки ҷӣ роҳҳо ва ҷӣ купрукҳо аз муҳимтарин василаи иртиботии кӯхистониён бо шаҳр буд.

МУНОСИБОТИ РУСИЯИ ПОДШОҲӢ БА МАВҚУФОТИ MAЗOPOT БАЪДИ ТАСАРРУФИ ОСИЁИ МИЁНА

То замони давлати мустаъмира гаштани Осиеи Миёна ба ҳукумати тазориин Русия, дар ин ҷо Деволи авқоф фаъолият мекард ва раиси ин Девон ба номи садру-с-судур ёд мешуд. Садру-л-

³⁴⁷ Ҳамон ҷо, с. 24.

³⁴⁸ Абдулрахмони Мустаҷир. Рузномаи сафари Искандаркул, с. 88.

³⁴⁹ Ҳамон ҷо, с. 55.

³⁵⁰ Ҳамон ҷо, с. 106.

³⁵¹ Ҳамон ҷо, с. 109.

³⁵² Ҳамон ҷо, с. 161.

судур ва Девони авкоф комилан мустақил буд ва умури авкофро назорат ва таъзим мекард, масоили баҳсталабро ҳаллу фасл менамуд. Барои таъмини кормандони Девони авкоф бо маблағ аз даромади авкофи кишвар чанд дар сади муъайян тахсис дола мешуд, ки онро “расму-л-садора” меномиданд. Баъди тасхири Осӣи Миёна аз ҷониби Русияи таззорӣ бо назардошти нуфузи хеле амик ва густурдаи рӯхониюн бар ҷомеъаи он замон, ибтидо ҳукумати таззорӣ барои татбиқи ахлофи мустаъмираи ҳеш бо рӯхониюн дастӣ байъат дароз карда, ба онон имкони бештари истифода аз амлоки мавқуфӣ мазорхоро дол. Дар баъзе маворид дар амри таъмири масочид, мадорис ва мазорҳо низ базли кӯмак карда мешуд. Қобили зикр аст, ки дар замони амир Шохмурод ба хотири умрону ободии мадорис, масочид ва мазорот фармони ҷолибе судур гардид: “...амир Шохмурод дар бораи таъмири хучраҳои мадраса ба мазмуни зерин як фармон эълон кард: “Ҳар талабае, ки яке аз хучраҳои мадрасаро бо харҷ ва меҳнати худ обод карда, дар вай нишинал, он хучра аз онӣ вай бошад ва хар вақт ки ӯ хоҳад, бо гирифтани маблағи дар таъмир сарфкардааш метавонад он хучраро ба талабаи дигар гузаронад”.³³

Баъди тасарруфи Русияи таззорӣ Осӣи Миёнаро ва таъсис ёфтани генерал-губернатории Туркистон ҳукумати салтанатии Русия тавассути ин намоёндагии нима низомӣ ва нима мулкӣ худ кӯшиш намуд, то умури давлатдориро ба низом дароварда, ба хусус масоили ситонидани андозро ҷиддан зерӣ назар гирад. Ба ин манзур дар ҷавҳоти генерал-губернатории Туркистон комиссияҳои андозӣ замин таъсис ёфта, рисолати он баррасӣ намудани асноди замин, ба хусус заминҳои вақфӣ мазорот буд. Комиссияи мазкур дар асоси хуччатҳои пешниҳодшуда аз ҷониби шайхон ва ё мутаваллиёнӣ мазорҳо салохият дошт, то ҳуқуқи истифодаи заминӣ вақфро ба ин ва ё он мазор барқарор намояд ва ё ботил гардонад.

Ҳамон тавре ки гуфта омад, барӯйхаттирии мазорҳо ва дигар марокизи динӣ дар Хучанд, Истаравшан ва навоҳии атрофи он, таъкиди доштан ва ё надоштани мазори ин ва ё он мавзъ заминӣ вақф дар водии Зарафшон дар гузориши Мустачир як ҳадафи умда дошт – муъайян кардани заминҳо ва дигар амлоки вақфӣ

³³ Айня С. Ёддоштҳо. - Ҷ. I. - Душанбе: Адиб, 1990, с. 176.

мазорҳо, масҷидҳо ва мадорис. Зеро яке аз вазифаҳои комиссияи андозӣ заминаи генерал-губернатории Туркистон маҳрум кардани мазорҳо, масҷидҳо ва мадрасаҳо аз амлоки зиёди мавуқфа ва бал-ин васила ба манфаъати ҳукумати салтанати Русия ситондани андоз аз ин амлок буд. Дар чараёни баърасии асноди муъассисоти динӣ ва таҳияи рӯйхати амволи онҳо теъдоди зиёди ин муъассисот ба сабаби бо авомили мухталиф ҳифз нашудани асноди вақфи онҳо, аз амлоки вақф маҳрум гардида ва ин амлок дар хидмати кишоварзон ва дигар иҷоракорон қарор гирифт. Баъд аз ин соҳибони нави собиқ амлоки вақф ба давлат, ба ҳукумати истеъморӣ Русия молиёт месупориданд. Дигар ин, ки ҳукумати салтанатӣ аз таъассубе, ки марокизи динии Осӣи Миёна нисбат ба дини масеҳӣ доштанд, дар зехни худ тарсу ҳаросро мепарварид ва ин буд, ки онҳоро аз як василаи касби сармоя маҳрум сохтаанд. Ин албатта дар он замон ба нороҳатӣ ва ҳашми кишири мазҳабӣ мувочеҳ гашт. Баъди таъмиқ ва густариши нуфузи ҳукумати таззори Русия дар Осӣи Миёна нақши табакаи мазҳабӣ ба умури идорӣ давлат хоҳиш ёфт ва ин сабаб боъис гардид, ки аз ҳисоби маблағи амлоки вақф баровардани ҷуйборҳои нав ва кишт намудани заминҳои боир хоҳиш ёбад ва дигар мазорот ба маблағи амлоке иқтифо мекард, ки барояш аз собиқ монда буд.

Тибқи шарихат, ҳамчуноне ки дар ҷавҳ ёдрас шуд, амволи вақф хариду фурӯш намешуд. Бадеҳист, ки мардуми маҳаллӣ аз ин қавонин хуб дар чараён буданд ва ҷуръат намекарданд, ки ин дастури шарихатро нақз намоянд ва амлоки вақфро ба фондаи хеш истифода кунанд. Дар заминаи Садриддин Айний маълумоти ҷолибе меорад: “Аммо ҳучраҳои пеши масҷидҳоро, ки вақф надоштанд ва ҳучраҳои сари мазорҳоро, ки вақфҳошон подшоҳӣ шуда буданд, ҳарчанд иморати хуб ва тирезаҳои шишагин дошта бошанд ҳам, касе намехарид. Баъд аз ишғол шудани Самарқанд аз тарафи аскарони подшоҳии Россия ин ҳол дар он ҷо барҳам дода шуда бошад ҳам, дар мадрасаҳои Бухорои амирӣ... то инқилоби Бухоро қорӣ монд”.³⁴

Қобили зикр аст, ки амлоки маҳрумшуда аз вақфро мардум бо дарназардошти андешан мазҳабӣ муддати мадиде мавриди

³⁴ Айний С. Ёдлоштиҳо. - Ҷ.1, с.178.

истиқода қарор надоланд.

Русия таззори барои кишварҳои мустаъмираи хеш дар Осиёи Миёна санаде бо номи "Положение об управлении Туркестанского края" (1886) ба тасвиб расонид ва дар ин санад усули чадида идораи мавқуфотро мушаххас кард. Дар "Созмони зироат" ном фасли ин Низомнома муносибати ҳукумати Русия ба амлоки вақф матраҳ шудааст: "Мувофиқи моддаҳои 255, 261, 263 ва 264 заминҳои маскунии вақф, ки ҳукумат эътироф кардааст, дар ихтиёри ҷамоатҳои деҳот мемонанд. Заминҳои ғайримаскунии вақфҳои хусусӣ, ки ҳукумат эътироф кардааст, дар ихтиёри муъассисони вақф ва ё дар ихтиёри меросхӯрони онҳо то бокӣ будани авлоди онҳо мемонад. Моддаи 266-уми Низомнома дар бораи таъсиси вақфҳои нав маҳдудият мегузошад ва таъкид мекард, ки фақат генерал-губернатори Туркистон ҳақ дорад ба таъсиси вақфи нав иҷозат диҳад".³⁵⁵

Баъди аз ҷониби Русия тасарруф шудани Осиёи Миёна қонуни аз тарафи ҳукумати нима мулкӣ ва нима низомии генерал-губернатории Туркистон ноғиз гардид, ки тибқи он мутаваллиён мазорхоро ба усули интиҳобот муъайян мекарданд. Масалан, соли 1891 дар мазори Шайх Муслиҳиддин се нафар – Мирзобаҳодур валади Мирзоамин, Мирзоэшон валади Мирзоқобил ва Мирзоқосим валади Мирзоҳаким мутавалли интиҳоб шуданд. Раъйи интиҳоби мутаваллиён аз қарори зайл буд: Мирзобаҳодур валади Мирзоамин ва Мирзоэшон валади Мирзоқобил 65 дар сади раъй ва Мирзоқосим валади Мирзоҳаким 22 дар сади раъйи интиҳобкунандагонро ба даст оварданд.³⁵⁶ Ин амал бо шеваи умури амлоки вақфи исломӣ муғойират дошт, зеро тибқи қаволини шарият бояд ба идораи амлоки вақф як нафар мутавалли таъйин мегардид.

Баъди ҳузур пайдо кардани Русия таззори дар Осиёи Миёна ва аз ҷониби генерал-губернатори Туркистон қабул гардидани низомномаи нав оид ба умури идораи теъдоди амлоки вақф ба маротиб коҳиш ёфт ва то ҳади расид, ки баъзе мазороти танҳо аз ҳисоби исори назре, ки мардум ба он мазор менамуд, иқтифо мекард ва ба мушкил рӯзи шайхон ва мутаваллиён дастрас

³⁵⁵ Кушматов А. Вақф, с. 101.

³⁵⁶ ЦГА РТ Ф. I, оп. I, д. 676, л. 1-3.

мегардид.

Иттилоёти боарзишро роҷеъ ба мавқуфоти мазороти Шимоли Тоҷикистон донишмандон ва маъмурони давлати Русияи подшоҳӣ медиханд, ки бо сабаби қору ғаъолияти худ бо Тоҷикистон иртибот доштанд.

Шарқшиноси рус А.Л.Кун аз шумори аввалин донишмандони рус аст, ки дар баррасии асноди марбут ба авқоф дар округи Зарафшон ширкат намуда, моҳияти мавқуфоти ин мавзъро дар нигоштаҳояш мушаххас сохтааст. Ба назари ин донишманд амлоки манқула ва ғайриманқуларо тибқи вақфнома ё муборакнома вақф мекарданд ва моли мавқуфа аз пардохти молиёт маъоф буд. Маъмури мутлақи амлоки вақф мутаваллии мазор махсуб мегашт, ки аз ҷониби шахси вақфкунанда таъйин мегардид.

Пиромуни мавқуфоти уезди Хучанд А.А.Кушакевич, ки симати сардори уезди Хучандро дошт, таҳқиқот бурда, рӯйхати амлоки мавқуфаи ин уезде мурааттаб сохта буд. Дар ноҳияи мазбур тибқи аснод мазори Суфӣ Ориф (деҳаи Суфи Ориф) 120 десятина замин ва 3,4 ҷӯй об, 300 таноб ангурзор³⁵⁷, хонақоҳи мазори Шайхбобо соҳиби “Чашмаи Мазор” ва 4 ман замин дар деҳаи Чорбоғ, хонақоҳи Махдуми Хоразмӣ (махаллаи Сари Мазор) 3/16 ҷӯй об ва 50 ман замин, мазори Хоча Шахидон (деҳаи Ругунд) 50 ман замин, 1/8 ҷӯй об, хонақоҳи Шайх Абдулқодир (деҳаи Починдак) 150 таноб замин ва як ҷӯй об³⁵⁸ ва дар ноҳияи Шахристон мазори Кушгарон (деҳаи Қаерма) 16 десятина замин ва 1/2 ҷӯй обро³⁵⁹ соҳиб буд.

ВАЗЪИ АМЛОКИ ВАҚФ ДАР ЗАМОНИ ДАВЛАТИ ШУРАВӢ

Бояд қайд кард, ки дар ҳудуди Тоҷикистони Шимоли дар авохирин садаи XIX 113 мазор³⁶⁰ мавҷуд буд, ки ҳар яқашон дорон заминҳои обӣ ва лалмӣ, инчунин ҷӯйборҳову осибҳову

³⁵⁷ ЦГА РТ. Ф.6, оп.1, д.90, л.36.

³⁵⁸ Мухторов А. Гузары Ура-тубе. –Ташкент, 1995, с.133-136.

³⁵⁹ ЦГА РТ. Ф.6, оп.1, д.90, л.42.

³⁶⁰ Кушматов А. Пайдоиши ва моҳияти мазорҳо, с.32.

дӯконҳо ва дигар дороиҳо буданд. Мувофиқи маълумоти расмӣ солҳои 80-уми асри XIX дар округи Зарафшон шумораи амлоки вақф ба 507 адад мерасид, ки он дарбаргири хазорҳо таноб замин буд.³⁶¹

Баъди пирӯзии инқилоби Бухоро ҳукумати навтаъсиси Шуравӣ тасмим гирифт, ки дар Туркистони Шуравӣ системаи амлоки мавқуфаро тақмил дода, ба танзим дарорад ва дар ин робита соли 1918 дар ҷавоби Раёсати маъорифи халқ шӯбаи вақф таъсис гашт, ки умури идории онро Сарраёсати оид ба умури вақф идора мекард. Ин раёсат дар маҳалҳо намоёндагҳои хешро дошт ва маъмурияти он дар шаҳри Тошканд ҷойгир буд.

Дар авохири соли 1920 Кумитаи иҷроияи Туркистон масоили марбут ба мавқуфотро ҷиддан зеро назар гирифт. 17 ноябри соли 1920 Низомномаи Ҷумҳурии Туркистон қабул гардид. Боби ҷаҳордахуми ин Низомнома ба масоили истифода аз молиёти амлоки вақф тахсис дода шудааст. Дар ин боб зикр гардида, ки тамоми молиёти ба даст омада аз амлоки мавқуфа марбути Камисарияти маъориф мегардад ва он барои дар вачҳи аҳсан қарор долани умури интернатҳо, یتимхонаҳо, коммунҳо ва дигар муассисоти фарҳангӣ-маърифатӣ масраф мешавад.

Дар авохири соли 1920 ба манзури таъмини адолати иҷтимоӣ, бар мабноси Низомномаи мазкур, тасмим гирифта шуд, ки аз ҳақ ҳиссаи ойдоти вориди аз молиёти амлоки мавқуфаро ба муассисоти динӣ, минҷумла ба мазорҳо, масҷидҳо ихтисос бидиҳанд. Ҳамчуноне ба назр мерасад, тибқи ин қарор ойдот аз амлоки вақф ба ду бахш: динӣ ва маърифатӣ қисмат шудааст.

Кумитаи иҷроияи Туркистон бо иблагҳои фармонҳои № 175 аз соли 1922, №164, №167 аз соли 1923 моҳияти амлоки мавқуфаро дарк намуда, дар зимни баррасии масоили мавқуфот тасмим гирифт, ки Сарраёсати умури вақфро таъсис бидиҳад. Нахустин вазонҳои Сарраёсати умури вақф ин бозрасии тамоми намуди мавқуфот маҳсуб мегардид. Тибқи иттилооти ин раёсат соли 1923 маблағи умумии амлоки мавқуфа болиғ ба 550 ҳазор сум буд.³⁶²

Соли 1922 тибқи қарори Съезди умумитуркистонии Советҳо

³⁶¹ Кушматов А. Вақф, с.67.

³⁶² Мирбобоев А. Саҳми ҳазини вақф дар таъваққули фарҳанги нави тоҷик. // Фарҳанг.-№7-12.-2001, с.55-56.

даромади амлоки вақф барон рафъи эҳтиёҷоти муассисоти маданият маърифатӣ ва мактабҳои советӣ масраф мегардид³⁶³. Ҳатто дар идороти маъорифи халқ шуъаботи вақф таъсис гардид, ки ба кори онҳо Саруправленияи корҳои вақф роҳбарӣ мекард. Дафтари ин идора дар шаҳри Тошканд мавҷуд буд.

Аз 24 илло 31 январи соли 1925 дар шаҳри Тошканд чаласаи кормандони умури вақф доир гардид. Ҳамчуноне ки дар ин чаласа мутазаққир гардид, дар солҳои таҳсили 1924-25 дар ҷавкоти Сарраёсати умури вақф 108 мактаби категорияи аввал, ки ба таълоди 9138 талаба таҳсил мекард, 10 мактаби категорияи дуввум, ки ба таълоди 925 талаба тадрис менамуд, мавҷуд буд, инчунин ду мактаби таҳсилоти ҳамагонӣ, як омузишгоҳи муаллимӣ дар шаҳри Тошканд, як омузишгоҳи мусиқӣ дар шаҳри Хива, 22 мактаби рафъи бесаводӣ, 11 китобхона, як амбулатория, 2 маркази тиббӣ ва 8 мактаб-интернат аз ҳисоби оиндоти амлоки мавкуфа фаъолият менамуданд.³⁶⁴

Соли 1925-1926 барномаи ислоҳоти замин аз ҷониби ҳукумати Шӯравӣ ба тасвиб расид ва мавриди иҷро қарор гирифт. Тибки ин санад тамоми амлоки мавкуфаи мазорҳо моли давлат гардид ва ё ба кишоварзон дода шуд. Қобили тазаккур аст, ки таълоди зиёди кишоварзон ибтидо ҷуръати аз ин заминҳои мавкуфа ба нафъи хеш истифода карданро накарданд ва дар асари ин заминҳои зиёде солҳои тӯлонӣ аз кишт кардан маҳрум мондаанд. Дар Шимоли Тоҷикистон амлоки вақф моҳи ноябри соли 1928 комилан аз байн рафт.

Арқоми таҷаммуъи қобили мулоҳизаи мулк ба дасти намоёндагони табақаи болои рӯҳоният дар шароити маҳаллӣ барвақт ба назар мерасид, ки равобити тангтанг бо нақши ғавқуллодаи рӯҳонӣ дар амри идораи мулки авқоф доштааст. Ҳарчанд тибки қавонини исломӣ даромади вақфро ба умруну ободии ғмоқини муқаддаси исломӣ ва умури хайрия, аз ҷумла қумак ба бечорагону дармондагон ва муллобаччагони муфлис сарф кардан лозим буд, аммо маъсулини амлоки вақф оиндот ва

³⁶³ Очерки истории колхозного строительства в Таджикистане (1917-1965 гг.). - Душанбе, 1968, с.29.

³⁶⁴ Мирбобоев А. Саҳми ҳазинаи вақф дар ташаккули фарҳанги нави тоҷик. // Фарҳанг.-№7-12.-2001, с.56.

дороиҳои онро ҳамчун сарчашма ва манбаи даромади ҳеш қарор дода, рисолати воқеии амлоки вақфро фаромӯш карда буданд.

Мавҷудияти мазорҳо ва зиндагии шайхони хидматгузори онҳо дар замони мо аз ҳисоби назри иродатмандон ва ихлосмандонашон сурат меназирад. Ба кӯмаки иродатмандон дар ин авохир дар Шимоли Тоҷикистон теъдоди зиёди мазорҳо тарميم ва ё аз нав зъмор гардидаанд.

Имруз насли ҷавон, ки аз ниёғони ҳеш парастии мазорҳоро ба мерос гирифтааст, ҳамакнун ба ин мабоҳиси парастии масъулона ва ҷидди бархурд мекунад. Ба назар мерасад, ки ҳоло ба эҳёи мучаддади танзими вақф, ки садаҳои мутамодӣ боиси мавҷудият ва умрони амокини муқаддас буд, ниёзе нест. Аз он ҷо, ки мазорҳо ба масобеи ёдгориҳои муҳими таърихӣ ва фарҳангӣ маҳсуб мешаванд, вачиба ва дайни шаҳраванд ва давлат иборат аз он аст, ки маблағе барои ҳифозат ва тарميمи мазорҳо ба хоҳири таърих ва насли оянда дарёфт намояд ва дар хидмати онҳо қарор диҳад.

НАТИҶА

Зимни пажӯҳиши анҷомдода ба исбот расид, ки дар мантақаи Шимоли Тоҷикистон амокини муқаддаси мукорини садаҳои VIII-X, яъне сохтмонҳои парастини барвақтии давраи исломӣ боқӣ намондаанд. Бинобар ин мазорҳои барвақтии мавҷудбуда дар ин мантақа марбут ба садаи XI мебошанд.

Ҷини таҳқиқи мазорҳои Шимоли Тоҷикистон ба пажӯҳанда таъдоди 172 мазор ошкор гардид. Дар ин рисола пиромуни макон, таърихи таъсис ва шахсияти 47 мазори Шимоли Тоҷикистон маълумоти возеҳ гирди ҳам оварда шудааст. Аз ҷумла роҷеъ ба ду мазори воқеъ дар ноҳияи Айнӣ буда—мазори Хоча Исоқии рустои Махшевад ва мазори Мавлоно Шамсуддини Сабзпӯши рустои Вешаб дар ин рисола таҳқиқоти густурдае анҷом ёфтааст.

Сарфи назар аз мутанокизоти парастини амокини муқаддас бо усули ислом, кудсӣ шуморидани мазорҳо ва дигар амокини муқаддас дар Осиеи Марказӣ, аз он ҷумла дар Шимоли Тоҷикистон, мутмаин ворида оғии исломии мардум мегардад ва ҳатто ҳадисҳои арзи вучуд мекунанд, ки анҷоми ҳамчунин амалро машруъ меҳисобанд. Ин амр дар замоне таҳаққуқ пайдо кард, ки суфия бо ислом иттиҳод намуда буд.

Мадрақҳои бадастомада дар ҷараёни таҳқиқ собит сохт, ки миёни мардумони Осиеи Марказӣ суннат ва русумҳои тоисломӣ, ки бо шеваҳои мухталиф бо шаъоирӣ исломӣ омезиш пайдо кардаанд ва дар раванди таҳаввулоти иҷтимоӣи ҷомеаи зерини ҷодари суннатҳои исломӣ мондагӯр шудаанд, то ҳанӯз хифз шудааст. Ин суннату русумҳо он кадр решаҳои амиқи иҷтимоӣи ва фарҳангии динӣ доштанд, ки ислом ба хотири мондагӯрӣ ва густариши хеш маҷбур буд бо онҳо мусолиҳа намояд. Мавҷудияти ҷароғхонаҳо дар мазорот “хотироте аз оташкадаҳои таҳрибнамуда тавассути ислом мебошад, ки дар он ҷо маносике дар илтибот ба парастини ҷири табииат анҷом мепазируфт”.⁶³ Аҷмо тасвири рамзии гурми шохҷанбар аз даврони энеолити осеимиснағӣ маълум буд ва он ба сифати Худои таҷассумгари

⁶³ Ремпель Л. И. Архитектурные модели мемориальных сооружений и некоторые уроки наследия. // Архитектура Узбекистана. Альманах. - Ташкент, 1985, с. 71.

нируҳон мармузи табиъат шомили афкори парастии маҳаллӣ гардид. Инчунин ба пажӯҳанда зиёратгоҳҳо низ ошкор гардид, ки бо вучуди ин ки ба устураи авохирӣ исломӣ робита дошта бошанд ҳам, ба адвори парастии бостонии қавонини табиъат аз ҷониби инсон марбутанд. Зеро бо таъвиҷи адёни роиҷ дар Шимоли Тоҷикистон ба дини ислом маконҳои парастии онон низ ба амокини муқаддаси исломӣ табдил гаштанд. Вале дар аглаби ин маконҳо унсурҳои тоисломӣ бо шеваҳои гуногун хифз гардидаанд. Дар шумори ин зиёратгоҳҳо горҳо, чашмасорон, дарахтҳо, сахраҳо ва ғайраро номбар менамояд, ки зикри асомиёшон дар ин рисола рафтааст.

Тазаккур бояд кард, ки дар ривоҷи устураи мардумони Шимоли Тоҷикистон тасаввури исломии рӯзи растохез ба тариқи густурда хузур пайдо кардааст. Вале дар ин тасаввурот хузури ошкорои унсурҳои тоисломӣ маҳсус мешаванд. Тибқи ин боварҳои инсон ду ҷон дорад, яке (ҷон), ки баъди марг аз қолбади инсон раҳо шуда, ба Худо мепайвандад ва дигаре (рӯҳ, арвоҳ), ки иртиботи мисли марҳумро бо ақориби зиндаи ӯ дар замин таъмин менамояд. Тасаввуроти пиромунӣ рӯҳи инсон дар ниҳоятӣ наздиқӣ бо тасаввуре роҷеъ ба рӯҳи марҳум даромехта гардида ва он бо анҷоми маносиқи динӣ, ки ба ризоятманд доштани рӯҳи марҳум ихтисос дода шудааст, таҷассум ёфтааст. Дар ин боб аз он ҷумла вақфи Куръон, вақфи Мақсура ва дигар ҳамҷунин ёдгориҳо, ки то замони мо пойдор мондаанд, иттилоъ медиҳанд. Ба ин бовар маросимҳои ҷун “хатми Куръон”, “оши сол”, суннатӣ ва ғайраҳо низ иртибот доранд.

Дар ин қарина ин назарияро муаллақ менамояд ҳисобид, ки яке аз сабабҳои асосии парастии мазороти ин бовар ба рӯзи растохез ва мавҷудияти рӯҳ, ки баъди марги инсон аз қолбади ӯ бурун ҷаста, мисли осмону замин давр мезанад ва ба зиндагии заминиён таъсиргузор будааст. Ин рӯҳҳо гӯё ба вачҳе рисолати мислчиро байни заминиён ва Худованд анҷом медиҳанд.

Ба пажӯҳанда маълум гардид, ки дар садаҳои XIV ва XV суннати эҳдоси мақобир ва қудсӣ шуморидани онҳо ба авҷи аълои худ мерасад. Ин замони ҳукмронии сулолаи Темуриҳо буд.

Табииқати зиёди мазороте, ки мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст, марбут ба шахсиятҳои воқеӣ менамояд. Силсилаи табакоти

муқаддаси исломӣ – сайидон, хочагон, зиёноҳо ва ӯраҳо дар ҳама адвор чӣ дар замони зиндагӣ ва чӣ баъди марг чун намои тақаддусӣ аз ҷониби мардуми иродатмандонашон парастии меганганд ва ҳатто бо вуҷуди шадидтарин хоилҳос, ки низоми шуравӣ дар садаи гузашта дар қаламрави Шимоли Тоҷикистон дар баробари ин табакот халқ карда буд, андешиш мардум аз муқаддас шуморилани ин табакот тағйир нахӯрд, билъакс ҳар чӣ мамнӯъ гашт, пинҳонӣ аз ҳалли пештар густариш пайдо кард ва марсум гардид.

Дар баррасии масоили танзим ва гуруҳбандии мазорот пажӯҳандагон аз ду навъ мазор ёд кардаанд: мазоре, ки воқеан бузург дар он мадфун аст ва дигаре қадамҷой. Дар табақабандии мазорҳо мо гуруҳи севвумро матраҳ намудем, ки мусаммо ба “мазори файзи осор”-ашон намудем ва дар баробари “қадамҷой” мутамоизот қоиладарем. Ба назар расид, ки қадамҷой маконеро бояд номид, ки дар он замоне бузургворе зиндагӣ карда ва ё муддате чанд дар он ҷо сипарӣ намудааст. Қадамҷойҳо фарзӣ ва ё ҳаёли низ мешаванд, ки зикранон дар ин рисола рафт. Мазори файзи осор он мазореро бояд номид, ки дар он ҷо аз бузургворе чизе ба мисли ҷома, пирохан, китоб, дафтар, қалам ба ёдгор мондааст ва иродатмандон он маконро чун намои тақаддусӣ парастии кардаанд. Мазори мӯн паёмбарӣ ислом Мухаммад (с), ки гуё дар Дехлӣ, Куббату-с-Сахра ва дар Бухорову Фарғона мавҷуд будааст ва ё мазори Ҳазрати Мулло дар Истаравшан, ки дар ин мазор асо ва Куръони Ҳазрати Мулло хифз мешудааст ва инчунин мазори шайх Камоли Хучандӣ дар шаҳри Хучанд, ки иродатмандонашон қаламдону давои ёдгор аз шоирро дар он мазор “дафӣ” кардаанд, аз шумори онҳост.

Ҷараёни таърихӣ рушди мазорҳо аз нахустпайдоиши макони муқаддас то эъмори оромгоҳе дар он мазор ва пиروмунаш эҳдос гаштани дигар сохтмонҳои парастииш ва мазҳабӣ ошкор гардид. Сарчашмаҳои зуҳури ашқоли мазмори мазорҳо ба замони моқаблаи исломӣ мерасанд, ки барои анҷоми маросиме, масалан, чун парастииш гузаштагон биноҳои махсусе сохта мешуд. Мухимм ба ёдоварист, ки эҳдоси оромгоҳҳо бар фарози ӯрҳои ашқоси муътабар хеле дертар аз замони ба ҳок суғорилани онҳо ба анҷом мерасид, ки баъдан ин оромгоҳҳо ба макони парастииш мардум муқаддас мегаштанд.

Дар раванди истиқрор ва афзоиши нуфузи мазорҳо дар ҷомеа ва мардум пиروмунашон масҷидҳо, хонақоҳҳо ва мадрасаҳо зъмор гардида, борҳо иттифоқ афтадааст, ки онҳо ба мароқизи муҳимми шаҳрҳои бузурге мубаддал гарданд.

Пойбандӣ ба суннатҳои вижаи зиёрати амокини муқаддас аз вижагӣҳои ҳаёти маънавии ҳар миллат махсуб мешавад ва бидуни шакк яке аз мазохир ва нишонаҳои суннатгаройи ҳифзи ақоиди обо ва аҷдод ва эҳтиром ба маносиқи мазҳабист. Маносиқи мазҳабӣ бештар дар анҷоми суннатҳои хулоса мешавад, ки инсон ҳини зиёрати амокини муқаддас анҷом медеҳад.

Пажӯҳишҳои анҷомёфта дар заминаи зиёрати амокини муқаддас мубайни ин матлаб аст, ки дар ваҳлаи нахусти гузариши ислом суннати зиёрати мақобири гузаптагон ба далели шабоҳат доштан бо бутпарастӣ ва ойинҳои дини насронӣ аз ҷониби паёмбари ислом Муҳаммад (с) манъ гардид, вале баъди нуфузи сӯфия суннатҳои парастии амокини муқаддаси тоисломӣ дубора эҳе гардидаанд.

Ҳамчуноне ки ба назар мерасад, парастии муқаддасот дар дини ислом фарозу нишеб дошта ва билохира аз мақоми муҳимме бархурдор гашта ва дар масири бурузи ихтилоф миёни мазоҳиб, эътиқодот ва воқеият шакл гирифтааст. Ин шаклгирӣ дар ҷавҳоти суннатҳои вижаи зиёрати мақобири бузургон, қадамҷойҳо, мазори ғайбӣ осор, ғорҳо, шаҳобсангҳо, саҳраҳо, кӯҳҳо, ҷашмасорон ва дарахтон талаққӣ мешавад.

Бо дарназардошти мушқилоти иқтисодӣ ва муъзилоти роҳ дар Осиёи Марказӣ анҷоми маносиқи ҳаҷ ба Маккаю Мадина ҷаибаи дастаҷамъӣ нашофт. Ин фарзро аглаб муслимин бо зиёрати оромгоҳҳои бузургони ғирду бари ҳеш бароварда месохтанд. Ҳамчуноне ки дар ин пажӯҳиш гуфта омад, дар Осиёи Марказӣ ва аз он ҷумла дар шимолӣ Тоҷикистон аз шумори қадамҷой ва ҷ мазори ғайбӣ осори пешвоёни шарифату тариқату маърифату ҳақиқат зиёд будааст. Бино бар ин ба умеди таҳаққуқи иродатҳову ихлосҳо ба муслимӣ фағвое аз ҷониби саршиностарин рӯҳониён дода мешуд, ки агар тавофи Маккаю Мадина дастрасашон нест, метавонанд зиёрати мақобири бузургони ғирду бари ҳешро кунанд.

Дар Осиёи Марказӣ баъди пирузии комили ислом бар аёлни

қадимии бумӣ ва иттиҳод бо силсилоти мухталифи суфия дар ғули асрҳои мугамодӣ муборизаи фимобайн ба назар намерасад. Пешвоёни дини рошид ва ё руҳониюни суннатгаро дар ҳамчаворӣ бо силсилоти мухталифи суфия, ки ваҳдати вучудӣ пояи бунёдии ақоиди онон буд, ки шарӣъати исломиро зинаи нахусти тақарруби худ ба рӯҳу-л-Лох ва ё тавҳиди медонистанд ва инчунин русуми шаманҳо, ки аз тариқи силсилаҳои суфия мучаддадан эҳё гашта буд ва дуъохонҳою фолбинҳо мусолимадомез зиндагӣ мекарданд. Руҳониюни суннатгаро билохира бар асари ин созишҳо ба парастии мақобир, ки дини ислом мамнуъ эълон дошта буд, низ рӯи хушӣ мабзул доштаанд. Дар Шимоли Тоҷикистон ақсари мазорҳо ба намояндагони силсилаи нақшбандӣ, кодирия ва каландарӣ марбутанд.

Мазорот, ҳамчуноне ки маълум гардид, рисолати “табобатӣ” низ доштаанд. Баъзе мазорот барои табобати бемории чунунӣ, дигаре барои табобати сиёҳсурфа, севвумӣ барои табобати бефарзандӣ, чаҳоруми барои рафъи сардардӣ, панҷуми барои табобати лакнати забони кудакон ва ғайра ихтисос дода шулаанд. Масалан, ашҳоси мубталои бемории фишори хун барои шифо ёфтани мазори Озах дар Хучанд ва мазори Морон дар Истаравшанро зиёрат мекунанд.

Мардум дар ҷавори мазорҳо ё дохили онҳо ва ё дигар амокини муқаллас аз анҷоми ҳар гуна аъмоли номанруъ худдорӣ мекард. Ин буд, ки дар гузашта мусофирон бештар дар ҷавори мазорҳо шабро рӯз мекарданд, зеро роҳзанон ва дуздон низ зери асари боварҳосе, ки миёни мардум шӯҳрат дошт, чуръат намекарданд, ки дар ин маконҳо ба мусофирин ҳамлавар шаванд. Бояд тазаққур дод, ки ин рисолати тарбиявии ҳешро мазорҳо дар тамоми адвор ҳифз кардаанд. Қобили ёдоварист, ки рисолати мазорҳо дар зиндагии иҷтимоӣ чомеъа дар ҳама адвор ба тарбияи ахлоқӣ ва маънавии мардум мунтаҳӣ намешавад ва гоҳе вазоифи номанруъро низ ба душ доштаанд. Дар марокизи тамаддуни Осиёи Марказӣ, ба вижа шаҳрҳосе чун Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Шош, Кеш, Хучанд, Истаравшан арзи нучуди баъзе мазорҳо ба ахлоқи судҷӯйии ашҳоси маърифатҷу низ иртибот дорад.

Мазорҳо дар имтидоди қарнҳо макони муқаллас маҳсуб

мегашианд, инсонҳо ба муқаддасӣ ва қаромати онҳо бовар мекарданд ва низ мекунанд. То ҳанӯз ирӯс зухур накардааст, ки ба эътиқоди муқаддас шуморидани мазорот ҳадача ворид намояд. Муҳаққиқини мазорҳо ва амоқини муқаддаси Осиёи Миёна ин амрро барҳоста аз ақабмондагӣ ва бесаводии мардуми он медонанд. Маҳол аст, ки бо ин назар мувофиқ буд. Дуруст аст, ки ақабмондагии фарҳангӣ ва иқтисодӣ ба ин падида шояд таъсиргузор буда бошанд, вале гумон намеравад, ки онҳо омиле ягона ва асосӣ маҳсуб шаванд. Зеро дар мамолики аз лиҳози иқтисодӣ пешрафтаи дунё аз амоқини муқаддас ба тариқи густурда парастии ба амал меоваранд. Бинобар он сабабҳои дигар ва амиқтари ин падида мавҷуд аст. Ба хотири ошқор сохтани ин сабабҳо ба мабдаъе бояд мурур кард, ки инсон ба парастии мазорҳо ва дигар амоқини муқаддас оғоз намуд. Дар ҳама адвор мардум ба ашхоси маъруф: олимон, шайхон, фозилон ва ҳоқимон ва ғайра эҳтиром қоиладар буданд. Рӯҳи ҳамчунин инсонҳоро баъди маргашон муҳтарам шумориданд ва оромгоҳашонро парастии карданд.

Мавҷуд будани танзими идораи вақфи мазорҳо ба андозаи муайяне дар амри ҳифозати онҳо чун мабоҳиси парастии кӯмак намуда ва тақлили он дар замони ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Русия ва қомилан аз байн рафтани ин танзим дар замони ҳукумати Шӯравӣ, бидуни шакк, дар амри таҳриби мазорҳо ва дар аз миён бурдани вазоифи иҷтимоӣ онҳо мусоидат намудаанд.

Омузиши таърихи мазороте, ки дар тӯли садаҳои мутамоҷӣ дар соҳаи эътиқодҳо ва иродатҳои мардум ҳифз гардидаанд, аз ҷанҷи ҷиҳат ҳоизи аҳамият мебошанд. Пеш аз ҳама гирдоварӣ ва баррасии ривоҷи асотириёе, ки марбути мазорҳост, дар амри мушаххас намудани таърихи пайдоиши мазорҳо, муайян кардани мақому мартабаи шахсиятҳои маъруф дар онҳо заминаи устуворе барои пажӯҳанда фароҳам хоҳад овард. Зеро то ба ҳол зиндагиномаи ағлаби шахсиятҳои маъруф маъруф зери пардаи нисёну фаромӯшӣ қарор гирифтааст.

Пажӯҳиши таърихи мазороти мавҷуд дар ин ва ё он мантиқаи раҳбарии мугмаиёе барои таҳқиқи таърихи топографии шаҳрҳо ва шаҳракҳо хидматгузор хоҳанд буд.

Мухимтар аз хама, мазорҳо, маносик ва маросими зирати онҳо чузви лоинфаки фарҳанги мардумии мо гаштаанд ва ончунон реша бар умқи фарҳанги мардумон зада ва бо равони он ҷӯш хӯрдаанд. ки пажӯҳиши густурдаи таърихи пайдоиши мазорҳо ва таҳқиқи ҳамаҷонибаи султану анъаноти марбут ба онҳо барои улуми таърих ва мардумшиносӣ аз аҳамияти қобили тавачҷуҳе бархурдор аст.

Бад-ин тартиб ҷанба ва хусусияти мазороти таҳлил намуда, маросим ва суннатҳои амокини муқаддасро омӯхта, бар мабнӣ сарҷашмаҳо ва адабиёти илмӣ талош ба ҳарч дода шуд, то моҳияти иҷтимоӣ ва идеологии мазорҳо, ба хусус дар партави усули дини ислом, ошкор гардад.

Дар партави сарҷашмаҳои ҳагӣ ва таҳқиқоти пурмаҳсули донишмандони ватанӣ ва хориҷӣ ба мо муяссар гардид, бо теъдоди зиёде аз ёдгориҳои парастии ва маросиму суннатҳои онҳо, ки қаблан маълум набуданд, ошноӣ ҳосил намоем ва бад-ин насила маъмули илм гардонем.

Боз ҷӣ қадар розхоёро мазорҳо, оромгоҳҳо ва дигар мабоҳиси муҳимм, ки аз қадимулайём марҷаъи парастии мардумон қарор гирифтаанд, дар ҳеш ниҳон доранд. Дар оянда тасаввур мешавад, ки идомаи таҳқиқи самти илмӣ изҳоршуда яке аз авлабияҳои муҳими умури пажӯҳиши донишмандон: муарриҳин, бостоншиносон, мардумшиносон, ҳунаришиносон ва меъморон ба ҳисоб хоҳад рафт, зеро ёдгориҳои парастии сарҷашмаи ганоманди иттилоёт пиромуни ҷомъае, ки онҳоро офаридааст, маҳсуб гашта, ҳомил тасаввури рӯшане аз меъёрҳои зебоишиносии ҳар аҳд буда, тасвири гӯёе аз рушди нируҳои тавлидотӣ ва мубайини вазъи сиёсӣ ва идеологии ин ва ё он даври таърихӣ мебошанд.

Раванди созандагӣ ва шукуфои фарҳанги ҳар миллат дар ҳар марҳилаи рушди ҳеш бо омӯзиши мероси фарҳангӣ иртиботи тангтанг дорад. Мазорҳо, маросим ва суннатҳои онҳо, бидуни шакк, чузви ҷудонопазири мероси фарҳангии мардуми тоҷик ба шумор мераванд.

Қазовати раванди амиқи дини нав пиромуни маконҳои як замон мамнӯъ – мазорҳо аз ҷониби ҷомъаи кунунӣ ва баъни тамоили имрузии рушди маросим ва суннатҳои марбут ба амокини

муқаддас ҳоли ҳозир дур аз тасаввур ба назар мерасад. Вале мусаллам аст, ки мазорҳо на танҳо чун осори ҳунари мустаҳакки таваҷҷуҳ ҳастанд, балки зарур аст, ки мазорҳоро ҳифозат ва тармим намуд ва аз онҳо бояд ҳам ба мақоside, ки арзи вуҷуд кардаанд ва ҳам ба масобси музейҳо истифода ба амал овард ва маросим ва суннатҳои марбут ба мазоротро чун анъаноти ҳасанаи мардумӣ эҳе намуда, мавриди пажӯҳиш қарор дод. Ин бонси мустағни гаптани маънавияти инсон, покии рӯҳи мардум гашта, дар амри тарбияи ҷавонон дар ҷиҳати фарогирии анъаноти маънавин миллии ҳеш баъли кумак хоҳад кард.

Мазорҳо ва маросиму суннатҳои марбут ба онҳо бар асари маҷмуъи мураккаби авомили иҷтимоӣ, идеологӣ ва фарҳангӣ ташаккул ёфтаанд. Ба манзури омӯзиши масоили мазбур донишмандонро зарур аст, ки ин авомилро дар шароити мушаххас ба пажӯҳиш гиранд, то бошад, ки хусусиёти ташаккули анъаноти милли бо он ҳама мутанаввсӣ, ки дар масири таърих касб шудааст, қобили дарк гардад.

САРЧАШМАҶО

1. Абдурахмони Мустаҷир. Рузномаи сафари Искандаркул. //Ҳозиркунандағони чоп: Аълоҳон Афсаҳзод ва Мирзо Муллоаҳмадов. -Душанбе, 1989.
2. Абизакариё Яҳё ибни Шарафи Навваӣ. Боғи наққорон (Риёзу-с-солиҳин).-Душанбе, 2001.
3. Абиҳафс Начмуддин Умар ибни Муҳаммад ан-Насғӣ. Китобу-л-Қанд фи таъриху-л-Самарқанд, дастнавис, Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АФ Тоҷикистон. №73, 1223.
4. Абуъалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.2. -Техрон, 1380.
5. Абутоҳирхочаи Самарқандӣ. Самария, ба қушиши Эраҷи Афшор. -Техрон, 1343.
6. Амир Давлатшоҳ ибни Алоуддавла Баҳшишоҳ ал-Ғозӣ ас-Самарқандӣ. Тазкирату-ш-шуъаро. -Техрон, 1338.
7. Аҳмад ибни Маҳмуд Муллозодаи Бухорӣ. Таърихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро. -Техрон, нашри 1 (1339) ва нашри 2 (1370).
8. Бабур. Сочинения. -Т.3.- Ташкент, 1965.
9. Балъамӣ Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ.-Ҷ.2.-Техрон, 1380.
10. Берунӣ Абурайҳон. Осору-л-бокия. -Душанбе, 1990.
11. Дониш Аҳмад Маҳдум. Наводирӯ-л-вақосъ. -Ҷ.1. -Душанбе, 1988.
12. Дониш Аҳмад Маҳдум. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати ҳонадони манғития. -Душанбе, 1992.
13. Зикри мазороти Самарқанд. Дастнавис, Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АФ Тоҷикистон. №709/1.
14. Исмҳон бузургони Бухорои Шариф. Дастнавис, Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АФ Тоҷикистон. № 1224/XXI.
15. Китоби Муқаддас. Аҳди қадим ва аҳди қадид.// Институти тарҷумани Китоби муқаддас, (перевод на таджикский язык Мордехай бен-Хиё Бачасв ва Кемал. Е.Алтай). нашри 2. -

Стокгоlm, 1999.

16. Қоран. Перевод на русский язык И.Ю. Крачковского. - Москва: Изд-во Восточная литература, 1963.

17. Куллиёти Шамси Табрэзӣ. //Ба кӯшиши: Бадеъуззамони Фурӯзонфар.- Техрон 1372.

18. Қошифӣ Аля ибни Ҳусайн Воиз. Рашахоти айнулҳаёт. - Лакхнав, 1890.

19. Мавлавӣ Муҳаммад Ҳусайни Сабо. Тазкирани рузи равшан.- Техрон, 1343.

20. Мақолоти Шамси Табрэзӣ. -Техрон, 1369.

21. Мирзосирочиддин Ҳочӣ Мирзоабдурауф. Сафарномаи тухафи аҳли Бухоро.-Техрон, 1369.

22. Мирхонд. Равзату-с-сафо. -Лакхнав, 1891.

23. Муҳаммад ибни Абдулҷалили Самарқандӣ. Қандия. Ба кӯшиши Эрачи Афшор.-Техрон, 1367.

24. Муҳаммад ибни Чарири Табарӣ. Таърихи Табарӣ, тарҷума ба забони форсӣ Абулқосими Поянда. -Ҷ.4. -Техрон, 1362.

25. Муҳаммад Маъсуми Шерозӣ. Таронқу-л-хақоик.- Техрон, 1318.

26. Наҳчу-л-балоға. Тарҷума ба забони форсӣ Сайид Чаъфари Шаҳидӣ.

27. Низомии Ганҷавӣ. Куллиёт. -Ҷ. I.- Душанбе: Ирфон, 1983.

28. Носируддини Бухорӣ. Тухфату-з-зоиридин. Ба эҳтимоми Мулло Муҳаммадни Маҳдум ба таъъ расида.-Бухоро, 1328 х.

29. Ризоқулихони Ҳидоят. Риёзу-л-орифин.

30. Танқеху-л-мақол. -Ҷ. I.

31. Тафсири Ҳусайнӣ.

32. Таърихи гузида. Чопи Барован. -Ҷ. I.

33. Таърихи сағир. Беруг-Лубнон, нашри аввал, ҷ.2, 1406 х.

34. Улуғзода Сотим. Мунтахабот. -Ҷ. I. -Душанбе: Ирфон, 1982.

35. Фазлуллоҳ Рӯзбехони Исфажонӣ. Мехмонномаи Бухоро. - Москва, 1976, чопи факсемилий.

36. Фаредун ибни Аҳмади Сипаҳсолор. Зиндагиномаи Мавлоно Чалолуддини Мавлавӣ. -Техрон, чопи 3.-1368.

37. Хафиз Таниш Бухари. Шараф-нама-йи шаҳи. Печать

факсимиле, перевод М.А.Салахетдиновой. Часть 2.-Москва: "Наука", 1989.

38. Ҳофизи Карбалой. Равзоту-л-чинон.-Техрон. 1349.
39. ЦГА РТ. Ф.6, оп.1, д.90, л.151.
40. ЦГА РТ. Ф.1, д. 65 л.7-8.
41. ЦГА РТ. Ф.6, оп.1, д.90, л.36.
42. ЦГА РТ. Ф.6, оп.1, д.90, л.42.
43. ЦГА РТ. Ф.1, оп.1, д.756, л.11.
44. ЦГА РТ. Ф.1, д.65, л.7-8.
45. ЦГА РТ. Ф. 1, оп.1, д.459, л.45.
46. ЦГА РТ Ф.1, оп.1, д.676, л.1-3.
47. ЦГА РУз. Ф.18, оп 1, д. 10297, л. 6.
48. ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д. 10297, л.17.
49. ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д. 10297, л.88.
50. ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.10627, лл.6,8,14.
51. ЦГА РУз. Ф. 3, д.164.
52. ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.5811, л.22,23.
53. ЦГА РУз. Ф. 18, оп.1, д. 10467, л.16.
54. ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.10467, л.7,10.
55. ЦГА РУз. Ф.18, оп.1, д.10467,18.
56. Чомӣ Абдурахмон. Нафахоту-л-унси мин ҳазароти-л-қудси. -Техрон, 1373.
57. Шамсуддин Аҳмади Афлоқӣ ал-Орифӣ. Манокибу-л-орифин. -Техрон, 1362.

АДАБИЁТ

58. Абдулазизов С. Ҳақиқат дар борам мазорҳо. -Душанбе, 1970.
59. Абдурафеев Ҳақиқат. Таърихи ирфон ва орифони эронӣ. -Техрон, 1372.
60. Абдурафеев Ҳақиқат. Таърихи нахзатҳои фикрии эронӣ.- Техрон, баҳши аввал, 1361.
61. Авксентьев А.В., Мавлютов Р.Р. Рочес ба Курьон. - Душанбе, 1991.

62. Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик. -Москва, 1926.
63. Айни С. Ёддоштҳо. -Қ.І.- Душанбе:Адиб, 1990.
64. Андреев М.С. По этнологии Афганистана. Долина Панджшир. Ташкент, 1927.
65. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. (Верховья Амударьи), вып.1, Сталинабад, 1953.
66. Андреев М.С. Маълумоте чанд андар шинохти тоҷикон. / Авранг.- №1.- Душанбе, 2001.
67. Андреев М.С.,Чехович О.Д. Арк Бухары.- Душанбе, 1972.
68. Ахвол ва ақволи Шайх Абӯлҳасани Хараконӣ. -Техрон, 1372.
69. Бартольд В.В. Сочинения. -Т.ІІ, ч. І.- Москва, 1963.
70. Бартольд В.В. Сочинения. Т.ІІ, ч.ІІ.-Москва, 1964.
71. Бартольд В.В. О погребении Тимура. // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества, том XXIII, выпуск I-II, Петроград, 1915.
72. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. -Москва: Мысль, 1970.
73. Беленицкий А.М. Новые изображения ритуальных предметов на стених росписях древнего Пенджикента. // Памяти Михаила Степановича Андреева. -Сталинабад. 1960.
74. Белинская Н.А. Декоративное искусство горного Таджикистана. -Душанбе, 1965.
75. Воронина В.Л. Народная архитектура Северного Таджикистана.- Москва, 1959.
76. Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета. -Самарканд, 1901.
77. Греков Е.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда и ее падение.- Москва, 1950.
78. Фафуров Б.Ф. Тоҷикон. -Қ.І. -Душанбе, 1983.
79. Ғоибов Ғ. Имом Чаъфари Содик ва мазори мансуб ба у дар деҳаи Ҳазрати Имом. //Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001.
80. Ғоибов Ғ. Шайх Шақиқи Балхӣ.//Чаҳордах мазор.- Душанбе, 2001.

81. Давидович Е.А., Литвинский Б.А.// Тр. ИИАиЭ, т.35. - Сталинабад, 1955.
82. Деххудо. Лугатнома. -Қ.3. -Техрон, 1325.
83. Деххудо. Лугатнома. -Қ.6. -Техрон, 1330.
84. Деххудо. Лугатнома. -Қ.28. -Техрон, 1339.
85. Деххудо. Лугатнома. -Қ.31. -Техрон, 1349.
86. Деххудо. Лугатнома. -Қ.34. -Техрон, 1341.
87. Деххудо. Лугатнома.-Қ.44.-Техрон, 1334.
88. Деххудо. Лугатнома.-Қ.45.-Техрон, 1334.
89. Додобоев Р. Макбараи Бобо-Тағо.// Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик.-Душанбе. -Қ.II.-1989.
90. Дьяконов М.М. У истоков древней культуры Таджикистана. -Сталинабад, 1956.
91. Дуктур Забехулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. -Қ.3, қисми1, ҷопи 9.-Техрон 1371.
92. Зарринқуб А. Чустучу дар тасаввуфи Эрон. -Душанбе, 1992.
93. Иванов П.П. Хозяйство Джуйбарских шейхов.-М.,Л., 1954.
94. Ислам. Энциклопедический словарь.-М., 1991.
95. Камол Х. Дебоҷа. // Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001.
96. Камол Х. Хоча Исҳоқ. // Чаҳордах мазор.-Душанбе, 2001.
97. Комил Мустафо аш-Шайбӣ. Ташайюъ ва тасаввуф. -Техрон, 1359.
98. Қозӣ Нуруллоҳи Шуштарӣ. Маҷолису-л-муъминин.-Табрез.
99. Қушматов А. Пайдоиш ва моҳияти мазорҳо. -Душанбе, 1985.
100. Қушматов А. Вақф. -Душанбе: Ирфон, 1990.
101. Мамаджанова С., Муқимов Р. Энциклопедия ёдгориҳои миёнавеқонаи Тоҷикистон. -Душанбе, 1993.
102. Мамаджанова С., Муқимов Р. Мазораи Тоҷикистон. -Душанбе, 1995.
103. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-XXвв.). -Ташкент, 1980.
104. М.Е. Массон. Среднеазиатские погребальные кайраки,

Эпиграфика Востока, XI, 1956.

105. Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. - Душанбе, 1966.

106. Мандельштам М.А. и Розенфельд А.З. Калаи-Имлок и Калаи-Джумхур в Каратегине и связанные с ними легенды. // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад, 1960.

107. Мирбабаев А. "Тайны" родников. // Агитатор Таджикистана. - №13.-1984.

108. Мирбабаев А. Историческое наследие Худжанда. - Душанбе, 1995.

109. Мирбобоев А. Мазори Хоҷа Боқиргон. // Чахордах мазор.-Душанбе, 2001.

110. Мирбобоев А. Қадамҷои Шайх Камол дар Хучанд. // Чахордах мазор.-Душанбе, 2001.

111. Мирбобоев А. Мазори Шайх Маслихатдини Хучанди. // Чахордах мазор.-Душанбе, 2001.

112. Мирбобоев А. Саҳми хазинаи вақф дар ташаккули фарҳанги нави тоҷик// Фарҳанг.-№7-12.-2001.

113. Мирсеа Элиаде. Рисола дар таърихи адён. Тарҷума ба забони форсӣ Ҷалоли Саттори. -Техрон, 1372.

114. Муттақин Ҷамолиддин Абилхачҷоч Юсуфи Мазъ. Таҳзибу-л-камол фӣ асмои ричол, ҷ.24, Берут, 1413 х.

115. Муқимов Р. Мазори Мавлоно Муҳаммадалӣ. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989.

116. Муқимов Р. Мазори Мавлоно Шамсулдин // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989.

117. Муқимов Р. Мақбара. //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989.

118. Муқимов Р., Мамадҷонова С. Меъморӣ //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. -Ҷ. II -Душанбе, 1989.

119. Муродов О. Пайдоиши мазорҳо ва осори онҳо дар замони мо. -Душанбе, 1977.

120. Мухтаров А. Надписи на скалах и камнях в верховьях Зерафшана. // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад, 1960.

121. Мухторов А. Сирри мазорҳо. - Душанбе, 1964.
122. Мухтаров А. Дильшод и ее место в истории общественной мысли в XIX-начале XXвв. - Душанбе, 1969.
123. Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана. I. - Душанбе, 1978.
124. Мухторов А. Гузары Ура-гюбе. - Ташкент, 1995.
125. Мухтаров А. История Ура-гюбе. - Душанбе, 1999.
126. Мухторов А. Мероси ниёгон. - Душанбе, 1999.
127. Мухторов А. Андешаҳо пиромуни мазори Абумусо дар Масчо. // Чахордах мазор. - Душанбе, 2001.
128. Негматов Н.Н., Авзалов Р.З., Мамаджанова С.М. Храм и мечеть Бунджиката на Калаи Кахкаха I. // Материальная культура Таджикистана. - Душанбе, 1987.
129. Нуруддин Мадрасии Чахордеҳӣ. Силсилаи суфияи Эрон. - Техрон, 1360.
130. Очерки истории колхозного строительства в Таджикистане (1917-1965 гг.). - Душанбе, 1968.
131. Парвизи Азкой. Мураввиҷи ислом дар Эрони сағир. - Хамадон, 1370.
132. Пещерева Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кукандского уезда. // Паёмномаи фарҳанг. - № 6. - Душанбе, 2002.
133. Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза. // Средняя Азия, справочник-путеводитель. - Москва, 1983.
134. Пулатов У.П. Чильхуджа. - Душанбе, 1975.
135. Разӣ Ҳошим. Таърихи мутолиъоти динҳои эронӣ. - Техрон, 1366.
136. Радий Фиш. Джалалиддин Руми. - Москва, 1972.
137. Рахимов М. Некоторые обычаи и обряды, связанные со скотоводством, у таджиков Каратегина и Дарваза. // Памяти Михаила Степановича Андреева. Сталинабад, 1960.
138. Ремпель Л.И. Архитектурные модели мемориальных сооружений и некоторые уроки наследия. // Архитектура Узбекистана. Альманах. - Ташкент, 1985.
139. Ричард Нелсон Фрай. Мероси Осиёи Марказӣ. - Душанбе, 2000.

140. Рӯзиев М. Макбарои Ҳазрати Шоҳподшоҳ. // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. - Ҷ. II. - Душанбе, 1989.
141. Сафаров А. Ҳақиқат дар бораи чойҳои "муқаддас"-и Тоҷикистон. - Душанбе, 1964.
142. Семенов А.А. К догматике памирского исмаилизма. - Тошкент, 1926.
143. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. - Ташкент, 1960.
144. Талбакова Н.С., Никитина О.М. Архитектурно-археологическое исследование мавзолея Шейха Муслихиддина в процессе реставрации. // Исследования по истории и культуре Ленинабада. - Душанбе, 1986.
145. Усули тасаввуф. - Техрон, 1338.
146. Хашимов М. Религиозные и духовные памятники Центральной Азии. - Ташкент: Изд-во Сага, 2001.
147. Хмельницкий С.Г. Мавзолей Мухаммада Башоро. // Изв. Тадж. ССР. Серия: ВИФ, 1990. - №2.
148. Чехович О.Д. Бухарские документы XV-XVI вв. - Ташкент, 1965.
149. Чалолиддин Оптиёни. Зартушт, маздоясно ва ҳукумат. - Мюнхен, 1984.
150. Шакурӣ М. Навиштаҳои Садрӣ Зиё ва аҳамияти таърихӣ онҳо. // Гули Мурод. - Душанбе. - 1997. - №2. - С 4-6.
151. Шихобиддин Фазл Аҳмад ибни Аля ибни Ҳачари Аскалонӣ. Таҳзибу-т-таҳзиб. - Ҳинд, 1325, ҷ.9.
152. Эдвард Браун. Таърихи алабии Эрон, ҷоми 1., ҷ.2. 1. - Техрон, 1358.
153. Якубовский А Ю. Самарканд при Тимуре и Тимуридах. - Ленинград, 1933.
154. Яъқубов Ю. Ҳазрати Бурҳи Сармасти Валий. // Чаҳордах мазор. - Душанбе, 2001.

ФЕҲРАСТИ МАТОЛИБ

Пешгуфтор	3
Боби I Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон	18
Баъзе хусусиёти сохтмони мазорот	24
Мазороти Масҷох	31
Мазороти Фалғар	34
Мазороти Панҷакент	72
Мазороти Истаравшан	77
Мазороти Гонҷӣ	82
Мазороти Хучанд	83
Мазороти Исфара	90
Боби II Табақот ва анвои мазорҳо	93
Табақоти мазорҳо	93
Анвои мазорҳо	108
Мазорҷашмаҳо	110
Мабоҳиси ҷудоғонаи қобили тавачҷух:	
шаҳобсанҷо ва санҷо	115
Мазорғорҳо	119
Мазори дӯхтақ	123
Боби III Маносик на маросимӣ зиёрати мазорҳо	124
Зиёрати мазорот	124
Маросими Хшум, Нӯқҷамонӣ, Или гули сурх	133
Қурбонӣ	138

Боби IV Амвол ва тасарруфоти мазорҳо	159
Вақф – сарчашмаи асосии мавҷудияти мазорҳо	159
Муносиботи Русияи подшоҳӣ ба мавқуфоти мазорот	169
Вазъи амлоки вақф дар замони давлати Шӯравӣ	173
Натиҷа	177
Сарчашмаҳо	185
Адабиёт	187

<i>Номи китоб</i>	Мазорҳои Шимоли Тоҷикистон
<i>Муаллиф</i>	Ҳамза Камол
<i>Муҳаррир</i>	Ҳайдаршо Пирумшоев
<i>Ҳуруфчинӣ</i>	Бунёди фарҳанги Тоҷикистон
<i>Сафҳаҳо</i>	Фариди Исмаилов
<i>Ношир</i>	Интишороти “Деваштич”
<i>Чоп</i>	Аввал
<i>Мақом ва замони чоп</i>	шаҳри Душанбе, 2004
<i>Шуморагон</i>	1000

*Аксҳои ҷилд: акси аввал, мазори Туграл дар деҳаи Зосун
акси охир, мазори Шайх Сайфулло дар деҳаи
Шамтичи ноҳияи Айни.*

«Инҷумани Шуҷоъ»
Нашироти «Деваштич»
 ш. Душанбе, хиёбони «Дустии халқон», 47
 Тел: 23-56-66, 27-61-47
 E-mail: devashtich@tojikiston.com

فراوانی می‌باشند. حین پژوهش از سرچشمه‌هایی چون: "کتاب القند فی تاریخ السمرقند"، "روضه‌الصفاء"، قرآن، تورات، "نهج البلاغه"، آثار الباقیه"، "تاریخ طبری"، "سفرنامه تحف بخارا"، "نوادرالوقایع"، "باغ نکوکاران" در این رساله مشر استفاده شده است.

با همه خواستن‌ها امکان ندارد محتوای تمام سرچشمه‌های لرزشمند را که قسمتی از آنها خوشبختانه به دست نشر رسیده‌اند و قسمت دیگرش در بایگانی‌های شخصی محفوظند، فرا گرفت. پژوهنده در این نگارش آن تعداد موادی را منتخب و استفاده نمود که برای حل و فصل نهایی اهداف و وظایف علمی مسائل مربوطه باعث گردیده‌اند.

روی هم رفته سرچشمه‌های تاریخی و ادبیات علمی موجوده به مؤلف دست داده‌اند تا پیرامون مزارهای شمال تاجیکستان اطلاعات مهمی را گرد هم آورد و در شکل مجموعه‌ای آنرا ارائه و در ضمن مزارها را طبقه‌بندی نماید.

با استفاده از فرصت مناسب از دوستان گرامی سفیر محترم جمهوری اسلامی ایران در تاجیکستان جناب آقای ناصر سرمدی پارسا و رئیس انتشارات "شرق آزاد" منظورخان داداخان اف که در امر نشر این کتاب بذل کمک نموده‌اند، سپاسگزاری می‌کنم.

بلده سمرقند و نواحی آن و بیان نامهای آنها و اوصاف مشهور آنها" نام گذاری شده است، در بارهٔ ۷۶ مزار معلومات داده است. " من جمله پیرامون دو مزار معروف که هم اکنون در قلمرو تاجیکستان می‌باشند: مزار خواجه محمد بشارا در ناحیهٔ پنجکنت و خواجه اسحاق در ناحیهٔ عینی توضیحات مهمی کرده است. اینچنین در گنجینهٔ دستخطهای پژوهشگاه شرقشناسی و آثار خطی فرهنگستان علوم تاجیکستان زیر شماره ۱/۷۰۹ کتاب مؤلف نامعلومی با نام " ذکر مزارات سمرقند" محفوظ است که در بارهٔ اماکن مقدس این شهر توضیحاتی می‌دهد.

کتاب دیگری که به طریق اجمال در بارهٔ مزارها و اماکن مقدس میری گریهای فلغ، مسجدها، کشتوت، ماغیان و یغناپ اطلاع می‌دهد، تألیف عبدالرحمن مستجر " روزنامهٔ سفر اسکندرکول" می‌باشد که سال ۱۸۷۰ نوشته شده است و پیرامون ۷۳ مزار از جمله در بارهٔ مزارات متعلق به زنان عابده و عارقهٔ این منطقه: بی‌بی لیلی، بی‌بی زاهده، بی‌بی چه، خواجه بی‌بی لولیا، بی‌بی فرنجی پوش و راضیه بانو معلومات داده است.

همچنانی که به نظر می‌رسد، پیرامون اماکن مقدسی که در شهرهای مشهوری چون په‌خارا و سمرقند موجودند، تلاشهایی در امر معرفی آنها از جانب دانشمندان بعدی صورت پذیرفته است، ولی راجع به آرامگاه بزرگان قسمت کوهستانی و یاروستایی چنین کار ثوابی انجام نیافته است و متأسفانه شخصیت آنان تا هنوز زیر غبار نسیان و فراموشی قرار دارد.

منابع تاریخی پیرامون سنن و عنعنات مربوط به زیارت مزارات، همچنین راجع به املاک موقوفهٔ مزارات شمال تاجیکستان که یکی از وسیله‌های اساسی موجودیت آنها محسوب می‌گشت، حامل اطلاعات

"دخمة شاهان"^{۱۸} مشتمل از دو قسم که قسم اولش به قلم میرزا محمد صادق منشی جنوری (سال ۱۲۱۰/۱۷۸۶ تألیف شده است) متعلق بوده، قسم دوم آن از جانب میرزا عظیم الدین سامی دبیر سال ۱۳۱۹ (۱۹۰۱-۱۹۰۲) تصنیف گردیده است. این کتاب راجع به مقبره ها و مزارهای شهر بخارا و اطراف آن تفصیلات با ارزشی داده است.

شخصی با نام حاکم نورعطا که از بخارا به یورعطا تبعید شده است، به خاطر معاف خویش و برگشت به بخارا کتابی را در مائة محرم سنه ۱۳۱۸ (ماه می ۱۹۰۰) با نام "اسمهای بزرگان بخارای شریف"^{۱۹} تألیف نموده است که به طریق اجمال راجع به ۱۴۹ مقابر و مزارات داخل بخارا همچنین در باره ۲۲ مزار اطراف بخارا معلومات می دهد.

کتاب دیگر که در باره سلسله طبقات مقدس اسلامی، از جمله سیدان و خواجه گان مشهور بخارا و سلسله آنها، اینچنین راجع به موضع جایگیرشوی مقابر این طبقات مقدس اسلامی معلومات می دهد، اثر نصیرالدین بخاری "تحفة الزائرین" می باشد که ابتدای سده XX (تقریباً سال ۱۹۰۶) به تألیف رسیده است.

تألیف دیگر پیرامون مزارهای سمرقند و اکناف آن کتاب ابوطاهر خواجه سمرقندی "سمریه" (در بیان اوصاف طبیعی و مزارات سمرقند) می باشد که سال ۱۲۵۱ هجری قمری (۱۸۳۵) نوشته شده است. باب نهم این کتاب که "در تعیین علامتهای مزارات کثیرالبرکات

^{۱۸} این کتاب زیر شماره ۱۶۹۲۷ در گنجینه دستخطهای پژوهشگاه شرقشناسی و آثار خطی فرهنگستان علوم تاجیکستان محفوظ است.

^{۱۹} کتاب مذکور در گنجینه دستخطهای پژوهشگاه شرقشناسی و آثار خطی فرهنگستان علوم تاجیکستان زیر شماره ۱۶۲۴/۲۱ محفوظ است.

"سفينة الاوليا"ی محمد داراشکوه و دیگر سرچشمه ها معلومات ارزشمندی راجع به سوانح حال مشایخ، علما و فقها داده اند. اما مشخص در باره تاریخ پیدایش مزارها و زمان به مکان پرستش مبدل گشتن آرامگاه های بزرگان از مآخذ تاریخی اطلاع کمی دسترس گردیده است.

در حدود ربع اول قرن نهم هجری (نیمه اول صده XV) از جانب احمد ابن محمود ملازاده بخاری کتابی با نام "تاریخ ملازاده در ذکر مزارات بخارا" تألیفی صورت پذیرفته است که برای زیرین اماکن مقدس بخارا چون راهنما خدمت کرده، راجع به مزار ۱۶۰ نفر از علما و فقها و مشایخ صوفیه و سلاطین و فضات بخارا معلومات مهمی می دهد. ملازاده کتابش را مشتمل به دو قسم کرده است: قسم اول: در ذکر اکابری که در نفس شهر (داخل شهر) و در فنای (گرداگرد) شهر مدفونند، تا مقدار نیم فرسنگ. قسم دوم: در ذکر عزیزانی که در حوالی نواحی شهرند.

ابوسعید عبدالرحمن ابن محمد الادریسی (وفات سال ۴۰۵ هجری/ ۱۰۱۵ میلادی) که اهل استرآباد بود و در سمرقند زندگی کرده است، پیرامون تاریخ این دو شهر با نام "تاریخ سمرقند" تألیفاتی انجام داده که این کتاب از جانب فقیه معروف ابی حفص نجم الدین عمر ابن محمد النسفی (وفات سال ۵۳۷ هجری/ ۱۱۴۲-۴۳ میلادی) تکمیل یافت و به نام "کتاب القند فی تاریخ السمرقند" یا "قند" و یا "قندیه" به زبان عربی تصنیف گردید و اشتهار یافت. تلخیصی از این کتاب را شاگرد او ابوالفضل محمد ابن عبدالجلیل ابن عبدالملک ابن حیدر السمرقندی در شکل کتاب با نام "قندیه خرد" سال ۱۲۲۳ تألیف نموده است. دستخط

احمد ابن محمود ملازاده بخاری. تاریخ ملازاده در ذکر مزارات بخارا. تصحیح احمد گلجس معالی. تهران، ۱۳۷۰.

۱۳۷۰. چاپ دوم، ص ۱۲-۱۳.

آموزش همه جانبه و مخصوص مزارات، در این مورد مزارات شمال تاجیکستان، برای آشکار ساختن و فهمیدن خصوصیات، خودویژگی ها و درک ماهیت شعور مذهبی مردم کمک نموده، در ضمن در هویدا ساختن سببهای موجودیت عنعنات پرستش مزارات در امتداد تاریخ میان مردم و اینچنین در کشف وظایف اجتماعی- فرهنگی مزارات در اجتماع نقش کلیدی ایفا خواهد کرد.

طبق اطلاعات موجوده مورخین مزارها را به دو قسمت ردیف بندی نموده اند: الف) مزارهایی که در حقیقت جسد بزرگی در آن جا مدفون است؛ ب) مزار- قدم جای ها. حین بررسی این مطلب گروه سوم از مزارها آشکار گردید که آنرا "مزار فیض آثار" نام نهادیم.

بر مبنای پژوهش انجام یافته به اثبات رسید که اکثر مزارهای شمال تاجیکستان به اسم صوفیان سلسله نقشبندی، قادری و قاندری که با مذاهب رایج بوده در آسیای مرکزی یعنی حنیفی و حنبلی مشکلی نداشتند، ارتباط دارند.

زمینه اساسی برای نگارش علمی مسائل مربوط به مزارات قبل از همه خود مزارهای شمال تاجیکستان، اینچنین سرچشمه های کتبی که اطلاعاتی راجع به مزارهای خراسان و ماوراء النهر دارند، به شمار می روند. با این همه توجه به سرنوشت مزارهای شامل خراسان و ماوراء النهر از جانب دانشمندان ساحت مختلف، در امر کسب معرفت پیرامون سرنوشت مزارات، کمتر ملوک در دست داریم. درست است که اثرهای چون "طبقات الصوفیه" شیخ عبدالرحمن سلمی، "رسالة القشیریة" ابوالقاسم قشیری، "کشف المحجوب" هجویری، "تذکرة الاولیا" فرید الدین عطار، "نفحات الانس من حضرات القدس" از مولانا عبدالرحمن جامی،

مزارات واقع در تاجیکستان پژوهشهای دیگری انجام دهند و دین واجبه خویش می‌دانند که در تنویر افقهای ناروشن این بخش فرهنگ و تمدن کشورمان سهم بیشتری داشته باشند. زیرا این سرزمین تقدس شده تاجیکان قدم بقدمش آرامگاه و قدم جای بزرگان است.

بدین ترتیب، تحلیل ادبیات موجوده نشان می‌دهد که تا روزگاران ما راجع به تاریخ مزارات شمال تاجیکستان از جانب مورخین، باستان شناسان، معماران، مردم شناسان، انسان شناسان پژوهشهای جداگانه سامان یافته و یا چندی از مباحث جنبه دینی داشته مورد آموزش قرار گرفته، ولی به طریق مجموعی آموختن تاریخ پیدایش مزارات شمال تاجیکستان وجود نداشته، بخصوص، طبقه بندی مزارات و تحلیل آیین و سنتهای زیارت مردم از این اماکن مقدس انجام نیافته است.

این نکته قابل توجه است که تعداد کثیری از سرچشمه های قرون وسطی امکان تنویر تاریخ پیدایش مزارها، شخص مدفون در آن، اینچنین سببهای مورد علاقه قرار گرفتن بعضی مباحث مذهبی (کوه ها، غارها، صخره ها و غیره) را در خویش نهان دارند. این جهت در امر آموزش تاریخ مزارات و بررسی علمی این مسائل مهم بوده است.

کاملا واضح است که موضوع مزارات خیلی میرم بوده، انصافا باید اقرار شد که دامان پژوهش موضوع مزارها و آرامگاه ها از نگاه تاریخ خیلی گسترده است، به بیان دیگر پیرامون این موضوع مشخص و منصفانه پژوهش انجام نیافته و اگر از جانب دانشمندی ابراز نظری شده باشد این هم در خلال پژوهشهای بخش دیگر تاریخ به صورت اجمال بوده است که نمی‌تواند پاسخگویی سؤال هایی باشد که تا هنوز بی جواب مانده اند.

به حفریات و تحقیق مزار لنگر ماهیان پرداختند. نتایج این حفریات در آثار علمی این گروه منعکس یافته است.

بعد کسب استقلال تاجیکستان به آموزش و عمران و آبادی مزارها با شیوه آگاهانه و مسؤانه برخورد می‌شود. این یادگاری‌های تاریخی - معماری ثروت ملی اعلام شده، زیر حفاظت دولت قرار گرفته، برای تحقیق و تجدید آنها مبلغهای لازمه اختصاص داده می‌شود. در مدت بیشتر از ده سال پیرامون مزارها و اماکن مقدس و شخصیت‌های مدفون آن مقالات جداگانه و کتابهای از جانب مورخین به نشر رسیده است که در تنویر گوشه‌های تاریک این بخش تاریخ حائز اهمیت است.

به اهتمام راقم این سطور بار نخست مجموع مقالاتی پیرامون مزارها و اماکن مقدس تاجیکستان با نام "چهارده مزار" (دوشنبه - ۲۰۰۱) مرتب گردیده، به نشر رسیده است. در این مجموعه راجع به چهارده مزار مشهور تاجیکستان مقالاتی از دیدگاه نو از جانب دانشمندان احرار مختاراف، یوسف شاه یعقوب اف، عبدالله جان میربابایوف، غالب غاذب اف، حمزه کمال و دارا نجات نگاشته شده است که مرتب آن در پیشگفتار مشروحی که به این کتاب نوشته است، از جمله می‌گوید: "مام است که در دآوری مطالب ارائه شده نباید مهر کامل تأیید زد، زیرا در باره متعلق بودن این و یا آن مزار با سرنوشت مشکوک به بزرگی نظرهای گوناگون وجود دارد".^۱ این مجموع مقالات همچنانی که در فوق یادرس گردید، از نخستین کتابی است که پیرامون چهارده مزار تاجیکستان اطلاع مهمی می‌دهد و دست انترکاران آن به این نظرند که با دستگیری ارادتمندان و اخلاص مندان اماکن مقدس راجع به سایر

قسمتهای زیرین دانسته است: مقدمه، ذکر املاک وقف شده، شرط تعیین مأموران املاک وقف و طرز تقسیم عایدات از املاک وقف".^۲

مردم شناسانی چون ون. بسیلوف و و. بوشکوف نیز در خلال پژوهشهای مردم شناسی خویش راجع به مسائل مزارها ابراز نظر کرده اند.

اواسط سده بیستم در آرامگاه های مشهوری در آسیای مرکزی، افغانستان و ایران چون مرقد امیر تیمور در سمرقند (۱۹۴۰-۴۱)، آرامگاه محمود غزنوی در غزنه (از جانب باستان شناس ایتالیایی سال ۱۹۴۱)، آرامگاه ابوعلی ابن سینا در همدان (سالهای ۵۰ عصر XX)، آرامگاه ابوعبدالله رودکی (زیر نظر استاد عینی و انمان شناس روس م.م. گیرسیموف) و آرامگاه احمد یسوی در شهر ترکستان برای معین نمودن تاریخ واقعا علمی پیدایش و فعالیت آنها حفاریات های باستانشناسی انجام داده شده، بعدا این آرامگاه ها ترمیم و تجدید گردیده اند. به شهادت این حفاریات ها بود که سیمای قافله سالار شعر فارسی - تاجیکی ابوعبدالله رودکی و طبیب مشهور ابوعلی ابن سینا آفریده شد.

در سالهای ۷۰-۸۰ در تاجیکستان پیرامون بعضی مزارها بحثهای دامنه داری بروز کرده بود. مثلا در باره مزار لنگر ماهیان واقع در روستای چارکوه بوده ناحیه اسفزه حرفهای ضد و نقیض زیاده بوده. بحثها اساسا گرد آن محوری می چرخید که آیا آن مکانها در ماهیت امر از اماکن مقدس محسوب می شوند و چرا؟ تابستان سال ۱۹۸۷ با پیشنهاد حکومت شهر اسفزه گروه عالمان زیر سروری آکادمیسین ن. نعمت اف

"گذرهای اوراتپه"، و "تاریخ اوراتپه" می‌توان پیرامون املاک وقف اطلاعات ارزشمند به دست آورد.

در اثر پژوهشی خویش "کشاورزی و مناسبات ارضی آسیای میانه در عصرهای XIV-XV" "محقق تاجیک محموداف، املاک وقف زمان تیموری را بررسی نموده، در ضمن اطلاعات مهمی راجع به املاک وقف آن زمان می‌دهد.

محقق دیگر تاجیک قوشت اف در کتاب خود "وقف" پیرامون وقف مزارها، مسجدها، مکتب و مدرسه‌ها و فاری خانه‌های شمال تاجیکستان معلومات داده است.

دانشمند ازبکستانی موکمین اوا نیز در زمینه وقفنامه‌ها پژوهشی انجام داده، زیر عنوان "از تاریخ مناسبات ارضی صدهٔ XVI در ازبکستان از روی مدارک" و وقفنامه" سال ۱۹۶۶ اثری تألیف کرده، در آن خصوصیات زمینهای وقف شده و به کدام اصول گرفتن مالیات از این املاک را بررسی نموده است.

در زمینه محقق دیگر ازبکستانی م.ا. عبدالعزیزاف زیر عنوان "رساله راجع به مناسبات ارضی در خانگری بخارا در عصر XVI و نیمهٔ اول عصر XIX" پژوهشی انجام داده است که سال ۱۹۶۶ در تاشکند به طبع رسید. در این رساله مناسبات کشاورزی در دیرزمان در خانگری بخارا بررسی گردیده، یکی از فصلهای کتاب "وقف" نام گذاری شده است.

محقق معروف روس و شوروی آ.د. چیخاوویچ تحقیقات مهمی در زمینه آموزش املاک وقف انجام داده، در اثرهایش ("سندهای بخارای عصرهای XV-XVI"، "سندهای سمرقند خواجه احرار") و وقفنامه‌ها را از

۲۰۰۴. دیکونوف "نزدک سرچشمه های فرهنگ قدیمی تاجیکستان"؛
 س.پ. تولستوف "خوارزم قدیم"، "دین مردمان آسیای میانه"؛ احرار
 مختاراف "سیر مزارها" اعظم سفر اف "حقیقت در باره جای های
 مقدس"؛ عبدالعزیزف "حقیقت در باره مزارها"؛ مراداف "پیدایش مزارها
 و آثار آنها در زمان ما"؛ گ.ا. پوگوچینکوا "یادگاری های آثار هنری
 اتحاد شوروی"؛ قوشت اف "پیدایش و ماهیت مزارها"؛ میربابایف
 "میراث تاریخی خجند" ابراز نظر کرده اند.

مزارها بخصوص آرامگاه های باحشمت و مجلل واقع در آسیای
 مرکزی را مورخین در دوران شوروی از نگاه آثار هنری و سبک و تاریخ
 معماری به طریق گسترده آموخته اند و در زمینه اثرهای مهم علمی به
 چاپ رسیده است. مثلاً س.گ. خیلنیکو راجع به هنر معماری مزارات
 استروشن ("تحقیق یادگارهای معماری اوراتپه")؛ و.ل. وارونینا در باره
 هنر معماری مساجد و مزارات خجند ("معماری مردمی شمال
 تاجیکستان")، ر.ب.م. مقیم اف و صالحه محمدجان اوا پیرامون سبک و
 اسلوب معماری مزارات تاجیکستان ("معماری تاجیکستان")، "میراث
 معماری تاجیکستان"، "مزارهای تاجیکستان" پژوهشهای بنیادی انجام
 داده اند.

در آموزش املاک وقف، اشکال مختلف آن که یکی از سرچشمه
 های مهم موجودیت مزارات در آسیای مرکزی بود، دانشمندان مختاراف،
 آ. چیخاوویچ، پ.پ. ایونوف، محموداف، موکمیناوا، م.ا. عبدالرحیم
 اف، قوشت اف و دیگران نقش مهمی ایفا نموده اند.

از اثرهای دانشمند تاجیک احرار مختاراف "مدارک راجع به تاریخ
 اوراتپه"، "رساله پیرامون تاریخ متصرفات اوراتپه در سده XIX"،

کاپیتن ل. س. بورشویوسکی به این مزار آمده اند. از این غار آنان شش جمجمهٔ انسان را با خود برده اند و آن جمجمه هارا برای تحقیق به موزهٔ انسان شناسی پیتربورگ به ن. یو. زوگروف تسلیم می‌دهند. سال ۱۹۱۱ ن. ک. بیتکیر از غار روستای مخشبود دیدن نموده در نشریهٔ "اطلاعات شعبهٔ ترکستانی سازمان جغرافیای امپراتور روس" مقالهٔ مفصلی می‌نویسد. تاریخ پیدایش این و یا آن اماکن مقدس را متأسفانه در زمان شوروی نه بر مبنای دلائل و تحلیل علمی بررسی نموده اند، بلکه اغلب از زیر عینک زمان به این قسمت تاریخ نظر کرده شد و بیشتر اثرهایی که در این موضوع انشا می‌گردید، دستورهایی تبلیغی علیه دین و روحانیون محسوب می‌گشتند. با وجود این پایهٔ آموزش علمی مزارها در این دوره گذاشته شد و در خصوص پرستش مکانهای مقدس و پیدایش و ماهیت مزارها از جانب بعضی عالمان در دوران شوروی در خلال اثرهای پژوهشی شان گاهی اندیشه‌های سالم نیز به نظر می‌رسد.

بعضی از دانشمندان اثبات نموده اند که پیدایش یک قطار مزارها به دوران نا اسلامی تعلق داشته و مردم این سنتهای اجدادی خویش را در زمان اسلام نیز حفظ کرده اند. به طریق اجمال پیرامون مزارهای آسیای مرکزی در اثرهای خود ن. و. خنیکوف "توصیف خانگری بخارا" و "گزارش پیرامون اتنوگرافی فارس"؛ و. و. برتولد "تاریخ زندگی فرهنگی ترکستان"؛ ا. ا. اندریوف "چهلتها در باورهای مردمان آسیای میانه"؛ و. ل. ویتکین "شیخهای جویباری"؛ گولسیر "پرستش مقدسات در اسلام"؛ آ. ا. سوخریوا "راجع به مسائل پرستش مقدسات اسلامی در آسیای میانه"، "اسلام در اوزبکستان"، "بخارا در سدهٔ XIX و ابتدای عصر XX"؛ پ. پ. ایونوف "اموال و تصرفات شیخان جویباری برای تاریخ مالکیت ارضی فودالی در آسیای میانه در عصرهای XVI-XVII"

این بود که این موضوع فاقد نتیجه گیری کلی علمی گشته است. این کوتاهی تصادفی از جانب مورخین نبوده، بلکه موانع آن در گذشته ممانعت نانوشته ای در برابر شهرت کسب کردن مزارات محسوب می شد که نتیجه آن مقیدی ایدیولوژی و متدولوژی خود محققین بود. بعد کسب استقلال دولتی جمهوری تاجیکستان تمام سدها در ارتباط آموزش تاریخ مزارات و رسم و آیینهای مربوط به آنها از میان برچیده شد. مسلم است که زمان پژوهش عمیق و منصفانه این موضوع فرارسیده است، زیرا در زندگی همه روزه ما هر چه فعالتر و سریعتر سنن و عنعنات مزارها با همه انواع مختلفشان وارد می گردند. طبیعی است که این روند، بلاشک، معنویات مردمان ساکن جمهوری را غنی گردانیده، زندگی آنان را مملو از ایده ها و ایده آل های نو می کند.

سرنوشت مزارات مدت مدیدی است که مورد تحقیق دانشمندان قرار گرفته است. هیأت هایی که در سده های گذشته برای اعمال کشفانی از دولت های شرق و غرب به مناطق مختلف تاجیکستان امروزی می رسیدند، ضمن تحقیق مسائل مهم سفارش گرفته، به سرنوشت مزارات نیز توجه خاصی مبذول داشته اند. مثلا، به مزار خواجه اسحاق که در غار کوههای مخشبود ناحیه عینی موجود است، در سده XIX چند هیأت به این مناطق صعب العبور کوهستانی آمده اند. سال ۱۸۷۰ طبیعت شناس مشهور روس ا. پ. فیدچینکو پیرامون این غار و پیکره حفظ شده انسانی در آن از نوشته های مستشرق روس ا. ا. کون که از این منطقه دیدن نموده بود، اطلاع حاصل کرده، به این جا آمده است. بعدا هیأت دیگری زیر نظر برون امین اف نیز از این غار دیدن کرده است. تابستان سال ۱۸۹۴ پروفیسور انسان شناس یوورسکی و کاپیتن ل. س. بورشویسکی و یک سال بعد گراف ا. ا. بوبرینسکی و ن. و. بوگوبولینسکی و همراه آنان دوباره

دانش را که آرامگاهشان در طول چندین صدساله ها مکان پرستش مردم فرار گرفته است و شخصیت آنان تا هنوز زیر پرده رازها و پندارها نهفته است، بر مبنای دلائل موثق برای تاریخ و آیندگان مشخص سازد.

فرهنگ و معتقدات هر قوم در زمان خاصی موجب شکوفایی حیات اجتماعی او گردیده است و چون جامعه مانند خود انسان در حرکت و تکامل است، فرهنگ و معتقداتی می‌تواند این اثر حیات بخش خود را حفظ کند که در این تحول با زندگی همگام گردد. ولی هر فرهنگ و معتقداتی زمانی متحجر شد و با گذشت زمان زیر بار سنگینی از شعایر و آداب و رسوم ثابت قرار گرفت، به تدریج کهنه و میان تهی می‌شوند، از حرکت باز می‌مانند، در مقابل جریان تاریخ و حرکت جامعه سدی به وجود خواهند آورد که با جامعه را در سیلاب مجتمع پشت این سد غرق خواهند ساخت و یا خود در مقابل این فشار تاب مقاومت نیلورده، فرو خواهند ریخت و به عوض آنها آداب و رسوم تازه نفس که مطابق سطح رشد اجتماع می‌باشند، می‌رسند.

آموزش بنیادی تاریخ مزارات تاجیکستان چون مسائل علمی مستقل و مجموعی انجام کارهای پژوهشی مخصوصی را مد نظر دارد، تا به طریق مرحله ای جنبه های مختلف آنرا به بررسی کشیده، حل و فصل نماید. در این کار کوششی در تحقیق تاریخ مزارات شمال تاجیکستان به خرج داده شده است.

پیرامون عده ای از مزارات شمال تاجیکستان اطلاعات مقدماتی در مجموعه های علمی مختلف، مجله ها، معلومات نامه ها و دیگر سرچشمه ها موجود است و این توصیفات جداگانه بوده، بدون درک مجموعی تاریخی انجام یافته است. ولی تا کنون مزارات چون پدیده مخصوص اجتماعی - فرهنگی موضوع مستقل پژوهشی قرار نگرفته اند و

ضرور است که بدون عقیده قبلاً حاصل شده سرچشمه های تشکل این پدیده بررسی گردیده، قانونمندی و نفوذ آن نه تنها به معنویات، اینچنین به حیات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جامعه آشکار گردد. مطالعه و بررسی علمی مسائل مربوط به مزارات، تاریخ آنها، وظایف اجتماعی و نفوذ مزارها بر اجتماع و انسان بلاتردید برای تکمیل تصاویر کامل علمی روندهای تاریخی مساعدت می نماید. این جهت در فرینه عمومی آموزش تاریخ مردمان جایگاه مستقل خود را داشته و امروز علم تاریخ همه گونه مدارک را دارد تا مزارات را چون پدیده مجموعی که در آن تمام جنبه های زندگی اجتماعی و انسان که به مثابه چلپها مواجهه همدیگرند، رسیدگی نماید. در زمینه مهم است که پای بند هیچ کدام از چهارچوب ایدئولوژی و عقاید متودولوژی نگاشته، بر مبنای گسترده و عمیق معآخذ مسائل مربوط به مزارات را بی غرضانه آموخته، ارزیابی علمی باید کرد. در این ارتباط بسیار مطالبی هم اکنون بروز کرده اند که تقاضای مخصوص تنویر علمی را دارند و ضرورت آموزش حالات و سببهایی که مستلزم موجودیت پرستش مزارات در امتداد تاریخ گشته اند و اینچنین درک و ویژگیهای پایه های اجتماعی موجودیت مزارات در اجتماع پیش آمده است.

منصفانه تدقیق و تحلیل کردن این موضوع از چند جهت حافظ اهمیت است: اولاً به پژوهنده دست می دهد تا خصوصیات خاص مزارها و اماکن مقدس را مشخص نموده، سبب و عامل های به مکان مقدس تبدیل شدن آنها را معین نماید؛ ثانیاً، سلبقه تاریخ رسم و آیینها و مناسکی را که در مزارها و دیگر اماکن مقدس به اجرا می رسد تصدیق نموده، در امر متمایز ساختن سنتهای بومی و بیگانه که با هم آمیزش یافته اند، خلاصه برآورد؛ دیگر این که از زوایای این پژوهشها زندگینامه بزرگان عالم معرفت و

بیشک برای بررسی تاریخ اجتماعی مردم و جریان رشد آن بذل کمک می‌نماید، از اهمیت بزرگی برخوردار است.

آموختن پدیده مزار، معین ساختن وظایف اجتماعی و فرهنگی آن در اجتماع با در نظر داشت نقش سنتی و تاریخی آن در گذشته و امروز، بدون تردید در امر دقیقتر و کاملتر مشخص کردن سرچشمه و خصوصیات تشکل این روند مساعدت کرده، خودویژه گی هایی را که در ارتباط با پدیده ای که مستلزم پرستش مزارات گردیده اند و در اشکال مشخص در جنبه های زندگی مردم بروز کرده اند، آشکار می‌سازد.

گردآوری و تحقیق قصه ها و روایات پیرامون مزارها در معین نمودن تاریخ پیدایش مزار و شخص مدفون آن زمینه می‌گذارد. این امر امکان می‌دهد اوضاع دینی- مذهبی در این و یا آن مناطق در سده های متمادی به بررسی کشیده شود و تغییرات و تحولاتی را که این روند به آن مواجه گشته است، افشا ساخته، سببهای آن را معین نماید.

مطالعه و بررسی علمی این جهت در روزگاران ما فوق العاده میرم گشته است. رهایی یافتن از پای بندی سخت چهارچوب ایدیولوژی که در زمان حکومت شوروی مستقر گردیده بود، امروز احساس ضرورت درک نمودن و واقع بینانه بررسی کردن مسائل مربوط به مزارات را بیش کرده است. با تحقیق واقعات گذشته می‌توانیم مضافه روندهای امروز در جریان بوده و دورنمای رشد جامعه را که انسان تضمین حفاظت اجتماعی گرفته، احساس آزاد بودن در همه ابعاد را می‌کند، درک نمایم.

واقعیت امروز بطور قانع کننده این حقیقت همه کس فهم را ثابت کرده است که مزارات و سنن عتعات مربوط به آنها در اجتماع و زندگی مردم از مقام مهمی برخوردارند. اینچنین در نهایت گستردگی متداول بودن این پدیده و استقرار سنت پرستش مزارات را باید مد نظر داشت و

به طریق سنت مبین مکان مقدس گردیده است، محسوب می‌شود. باید ذکر کرد که در ابتدا مدفن اشخاص مقدس اسلامی و دیگر مکانهای پرستشی دینی به اسم "مشهد" یعنی شهادتگاه و قبرستان شهیدان یاد می‌شد. سپس بعد سده XI، بویژه در ممالک غیر عرب در معرفت این واژه تجدید نظر شد و مفهوم "مکان مدفن شهید" یعنی مدفن شخصی که در راه دین قربان شده است را کسب کرد. در قرون وسطی مفهوم مزار معنی گسترده تری به خود گرفت. زیر مفهوم این واژه نه تنها مکانهای که آرامگاه شهیدان محسوب می‌گشت مد نظر بود، بلکه مدفن سلسله مراتب طبقات مقدس اسلامی: سیدان، خواجه گان، ایشان ها، و توره ها که با مرگ طبیعی وفات کرده بودند، نیز در نظر بود. به ارتباط احیای سنن و عنعنات تا اسلامی در جامعه اسلامی کوه ها، غارها، صخره ها، شهاب سنگ ها، چشمه ساران نیز چون مزار از جانب مردم پرستش می‌گشتند.

پدیده جالبی را جداگانه باید ذکر کرد: زمانی که مزارها در روند استقرار و افزایش نفوذ خود در جامعه و مردم پیرامونشان مسجدها، خانقاه، و مدرسه ها اعمار گردید، بارها اتفاق افتاده است که آنها به مراکز مهم شهرهای بزرگ مبدل گشته اند. مثلا مزار شریف در افغانه-تان، مشهد در ایران، نجف در عراق و در شمال تاجیکستان در ناحیه پنجکنت در مکانی که مزار محمد بشارا موجود است که دیه به نام مزار شریف یاد می‌شود. در این فرینه نیز باید گفت که آموزش تاریخ مزارها برای آشکار ساختن توپوگرافی تاریخی شهرها و روستاها که

پیشگفتار

تاریخ با راهها، وسایل و شیوه های مختلف شواهدی را پیرامون تمدن، فرهنگ، ستن و عنعنات گذشته دور این و یا آن ملت گرد هم می آورد و این گذشته را با همه غناوتش از نو می آفرد و چون تصویر گویا زندگی انسان هارا در ادوار مختلف مجدداً احیا می گرداند. محتوای اصلی تاریخ هر کشور نیز وابسته به پایه ها و پیمانه های مشارکت آن در فرهنگ جهانیست. در این مورد منشأ نژادی، قومی و حتی ثروت طبیعی دارای درجه دوم اهمیت است.

برای به طرز اکمل مرتب نمودن تصویر زندگی این و یا آن مردم مسلماً سرچشمه های کتبی کفایت نمی کنند و به مورخین در امر معرفت کامل تاریخ این و یا آن دور آموختن منشأ باورهای مردم و اعتقاد به مکانهای پرستشی - مزارها که در سده های متمادی در امتداد بوده است، و امروز نیز با منعکس نمودن پدیده ویژه جهانی و روحانی در حیات اجتماعی و زندگی اشخاص جداگانه ادامه پیدا کرده است، از مقام مهمی برخوردار است.

مفهوم "مزار" همچنانی که از لغات معتبر پیداست این مکانیست که زیارت می شود و مبهت پرستش قرار گرفته است. واژه "مزار" پیش از همه چون عمل، یعنی "زیارت کردن"، "جای زیارت کردن" تفسیر شده، و بعداً چون مکان، یعنی "زیارتگاه"، "مرقد"، "آرامگاه"، "قبرستان"، "قلمجای" معنی یابد گشته است. به طور معمول این ملفن اشخاص مقدس اسلامی، همچنین هر کدلی از آثار پرستشی و دینی که

فهرست مطالب

۳	پیشگفتار.....
۱۸	باب I - مزارهای شمال تاجیکستان.....
۲۴	بعضی خصوصیات ساختمان مزارات.....
۳۱	مزارات .....چاه.....
۳۴	مزارات فلغر.....
۷۲	مزارات پنجکینت.....
۷۷	مزارات استروشن.....
۸۲	مازارات غانچی.....
۸۳	مزارات خجند.....
۹۰	مزارات اسفره.....
۹۳	باب II - طبقات و انواع مزارات.....
۹۳	طبقات مزارها.....
۱۰۸	انواع مزارها.....
۱۱۰	مزارچشمه ها.....
۱۱۵	مباحث جداگانه قابل توجه: شهاب سنگها و سنگها.....
۱۱۹	مزار غارها.....
۱۲۳	مزار لوختک.....
۱۲۴	باب III - مناسک و مراسم زیارت مزارها.....
۱۲۴	زیارت مزارات.....
۱۳۳	مراسم خشوم، کچچه مانی، عید گل سرخ.....
۱۳۸	قربانی.....
۱۵۹	باب IV - اموال و تصرفات مزارها.....
۱۵۹	وقف سرچشمه اساسی موجردیت مزارها.....
۱۶۹	مناسبات روسیه پادشاهی به موقوفات مزارات بعد تصرف آسیای میانه.....
۱۷۳	وضع املاک وقف در زمان دولت شوروی.....
۱۷۷	نتیجه.....
۱۸۵	سرچشمه ها.....

فرهنگستان علوم تاجیکستان
پژوهشگاه تاریخ، باستانشناسی و مردمشناسی به
نام احمد دانش

*****

بنیاد فرهنگ تاجیکستان

حمزه کمال

مزارهای شمال تاجیکستان

محرر دکتتر علوم تاریخ حیدر شاه پیروم شایوف

دوشنبه ۲۰۰۴

حمزه کمال

مزارهای شمال
تاجیکستان

دوشنبه ۲۰۰۴